

46A73
R 8202

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Pavel Titz

**Votivní terakoty z období střední římské republiky
a jejich ovlivnění uměním Velkého Řecka**

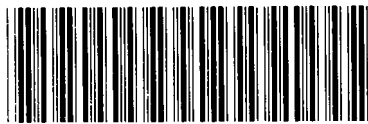
Disertační práce

klasická archeologie

Vedoucí práce – Doc. PhDr. Iva Ondřejová, CSc.

Praha 2006

KLA 1/2004
B 5261

2551148161

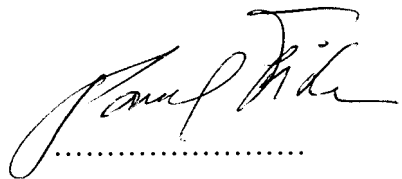
**Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze**

**VOTIVNÍ TERAČKY Z OBDOBÍ STŘEDNÍ
ŘÍMSKÉ REPUBLIKY A JEJICH
OVLIVNĚNÍ UMĚNÍM VELKÉHO ŘECKA**

**The Votive Terracottas of the Middle Roman
Republic and the Impact of Magna Graecia Art
on Them**

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci zpracoval a napsal sám a veškeré zdroje informací jsem náležitě v textu citoval a uvedl v soupisu použité literatury.

V Praze, 20. září 2006

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Pavel Titz', written in a cursive style. Below the signature is a horizontal dotted line.

Pavel Titz

OBSAH

Poděkování.....	6
Seznam použitých zkratk.....	8
1. Úvod.....	12
2. Zaměření a cíl práce, pracovní postup, charakter pramenů.....	18
I. ČÁST	
3. Západ jako dějiště řeckých mýtů.....	21
3. 1. Význam mytického horizontu.....	22
3. 2. Řečtí bohové v Itálii a na Sicílii.....	24
3. 3. Řečtí hrdinové v Itálii a na Sicílii.....	25
3. 3. 1. Dioskúrové Kastor a Pollux.....	26
3. 3. 2. Héraklés na západě.....	27
3. 3. 3. Euandros.....	31
3. 3. 4. Další mytičtí Řekové v Itálii.....	32
3. 4. Knihy Sibylliny.....	32
4. Řecký element na západě v době historické.....	35
4. 1. Západ a Řekové v předkolonizačním období.....	35
4. 2. Kolonizace oblastí Velkého Řecka.....	36
5. Umění kolonií Velkého Řecka.....	42
5. 1. Sicílie.....	45
5. 2. Kampánie a jižní Itálie.....	47
6. Řekové a Etruskové.....	55
6. 1. Historické pozadí kontaktů Řeků s Etrusky.....	56
6. 2. Řecké importy v Etrurii.....	61
6. 3. Řekové žijící v Etrurii.....	63
6. 3. 1. Démaratus.....	64

6. 3. 2. Další případy.....	65
7. Helenizace a romanizace Itálie.....	68
7. 1. Historické pozadí kontaktů Římanů s Řeky.....	69
7. 2. Helénismus v Itálii a kulturní pozadí římské střední republiky.....	75
7. 3. Řecké římské mince.....	78
7. 4. Římský vztah k umění.....	80
7. 4. 1. Řím přichází na chuť umění.....	81
7. 4. 2. Středoitalské umění.....	85
7. 4. 3. O zdrojích římského umění.....	87
7. 4. 5. Římské umění.....	96
7. 5. Odpor Římanů k řeckým způsobům.....	99
8. Votivní náboženství a aspekty jeho praktikování ve střední Itálii.....	103
8. 1. Favisae.....	103
8. 2. Ideová složka některých votivních darů.....	105
8. 2. 1. Dionýsovský ideový okruh.....	109
8. 2. 2. Děti v povijanu.....	111
8. 2. 3. Léčivé kultury.....	112
9. Votivní terakoty jako materiální složka kultu.....	118
9. 1. Výroba votivních terakot a jejich technologická analýza.....	122
9. 1. 1. Výrobní postup votivních terakot.....	123
9. 1. 2. Využití analýzy výroby votivních terakot.....	125
9. 2. Ekonomické aspekty výroby votivních terakot.....	127
9. 2. 1. Ekonomické aspekty.....	127
9. 2. 2. Organizace výroby votivních terakot.....	129
9. 3. Druhy votivních terakot.....	130
9. 3. 1. Votivní terakotové hlavy a polohlavy.....	130
9. 3. 2. Terakotové masky.....	133
9. 3. 3. Terakotová anatomická votiva.....	145
9. 3. 4. Votivní terakoty související s pokrmy a jejich zpodobení.....	157

9. 4. Datace votivních terakot.....	161
10. Stěžejní lokality pro studium středoitalských votivních terakot.....	165
10. 1. Lavinium.....	166
10. 1. 1. Lavinium – Aeneův hrob.....	168
10. 1. 2. Lavinium – svatyně Minervy.....	169
10. 2. Satricum.....	171
10. 2. 1. Tzv. „druhý“ votivní depozit.....	172
10. 2. 2. Tzv. „třetí“ votivní depozit	173
10. 3. Ponte di Nona.....	174
10. 4. Gravisca a Tarquinii.....	175
10. 5. Fregellae.....	179
10. 6. Nemi.....	181
10. 7. Gabii.....	183
10. 8. Falerii.....	186
10. 9. Řím.....	187
10. 9. 1. Tiberský ostrov.....	187
10. 9. 2. Minerva Medica.....	188
10. 9. 3. Apollo Medicus in Circo.....	188
10. 10. Ostia.....	189
II. ČÁST – KATALOG	
11. Votivní terakoty v pražských sbírkách.....	193
11. 1. Terakotová votiva ve sbírce Ústavu pro klasickou archeologii FF UK.....	194
11. 2. Terakotová votiva ve sbírce Národního musea v Praze.....	205
12. Závěr.....	215
BIBLIOGRAFIE.....	220
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA (Tabulky I – LXII)	

PODĚKOVÁNÍ

Můj upřímný dík náleží mým dvěma učitelům z Ústavu pro klasickou archeologii na Filosofické fakultě University Karlovy, vedoucí práce paní doc. PhDr. Ivě Ondřejové, CSc. a konsultantovi panu prof. PhDr. Janu Bouzkovi, DrSc., a to z lidského hlediska především za jejich nevyčerpatelnou trpělivost a důvěru a o nic méně pak z hlediska odborného jak za jejich cenné rady, tak také podnětné připomínky, čímž oba dva přispěli ke konečné podobě této práce.

Byla to mimo jiné také dlouhá léta blízkého a intenzivního kontaktu s nimi, pozorování metodiky a stylu jejich vědecké práce, která pochopitelně zcela zásadním způsobem ovlivnila směr mého vlastního výzkumu a nepochybně i způsob mého badatelského uvažování. Oběma mým učitelům jsem rovněž vděčný za ochotu, se kterou mi umožnili zaměřit můj vědecký zájem teritoriálně i časově na kulturu, náboženství a dějiny převážně římské republiky, včetně možnosti zpracovat tomu odpovídající část materiálu ve sbírce Ústavu pro klasickou archeologii FF UK.

Obdobně vstřícně se k mému studiu zachovala i doc. PhDr. Marie Dufková, dlouholetá vedoucí Oddělení klasické archeologie Národního musea v Praze. Proto bych na tomto místě velice rád poděkoval i jí za mimořádnou pomoc a ochotu, s jakou mi umožnila prozkoumat a zpracovat etrusko-italický votivní materiál opatrovaný v depozitáři jí spravovaného oddělení.

V neposlední řadě pak můj vděk náleží i samotné *alma mater* - Filosofické fakultě University Karlovy, která mi formou účelového stipendia umožnila vycestovat do zahraničí a zde alespoň po určitou dobu studovat příslušný publikovaný materiál v universitní archeologické knihovně ve Vídni a v Bibliothek des Deutschen Archäologischen Institutes v Berlíně.

Stejně tak nemalou pomocí při několikaletém studiu často nepublikovaných, přesto však rozsáhlých souborů votivního materiálu v četných lokálních muzeích jihoitalské Kampánie, rovněž jako při studiu topografických a kulturně-historických reálií, které jsem mnohdy shledal vskutku klíčovými pro téma této práce, pro mne bylo obzvláště přívětivé, kolegiální a intelektuálně

velice podnětné zázemí, které mi pravidelně jako svému členovi poskytoval mezinárodní pompejský archeologický výzkum “Anglo-American Project in Pompeii“. Za příležitost a čest být členem tohoto týmu vděčím jmenovitě řediteli tohoto projektu Dr. Ricku Jonesovi z University of Bradford..

Pokud někdo zásadně přispěl ke vniku této studie, pak je to má rodina, bez jejíhož pochopení, podpory a především nezměrné trpělivosti by nikdy nebyly vytvořeny takové podmínky, za kterých nakonec tato práce byla sepsána. Rodičům, manželce i dětem patří můj dík především.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

Tento seznam obsahuje v textu použité zkrácené formy jmen řeckých a latinských autorů a názvů jejich děl, stejně jako zkratky názvů nejrůznějších periodik. Nezahrnuje knihy, které jsou často citovány v poznámkovém aparátu a jejichž veškeré detaily jsou uvedeny na konci textu v bibliografii.

ŘEČTÍ A LATINŠTÍ AUTOŘI

Cass. Dio	Dio Cassius, <i>Rómaiké historiá</i>
Cat.	C. Valerius Catullus, <i>Carmina</i>
Cato Agr.	M. Porcius Cato (Censorius), <i>De agricultura</i>
Cicero	M. Tullius Cicero
<i>Amic.</i>	<i>De amicitia</i>
<i>Cael.</i>	<i>Pro Caelio</i>
<i>Div.</i>	<i>De divinatione</i>
<i>Ep. Ad Brut.</i>	<i>Epistolae ad Brutum</i>
<i>Fin.</i>	<i>De finibus</i>
<i>Har. Resp.</i>	<i>De haruspicum responso</i>
<i>Leg.</i>	<i>De legibus</i>
<i>Nat. deor.</i>	<i>De natura deorum</i>
<i>Scaur.</i>	<i>Pro Aem. Scauro</i>
<i>Sen.</i>	<i>De senectute</i>
<i>Sest.</i>	<i>Pro P. Setio</i>
<i>Vat.</i>	<i>In Vatinius</i>
Diod. Sic.	Diodorus Siculus, <i>Bibliothéké historiké</i>
Dion. Halik.	Dionýsios Halikarnáský, <i>Rómaiké archaiología</i>
Gell.	Aulus Gellius, <i>Noctes Atticae</i>
Herod.	Hérodotos, <i>Historiés apodexis</i>

Hor.	Q. Horatius Flaccus
<i>ad Pis.</i>	<i>ad Pisones</i>
<i>Carm.</i>	<i>Carmina (Ódy)</i>
<i>Ep.</i>	<i>Epistolae</i>
<i>Epod.</i>	<i>Epodi</i>
<i>Serm.</i>	<i>Sermones (Satiry)</i>
Liv.	Titus Livius, <i>Ab urbe condita libri qui supersunt</i>
Ov.	P. Ovidius Naso
<i>Am.</i>	<i>Amores</i>
<i>F.</i>	<i>Fasti</i>
<i>Met.</i>	<i>Metamorphoseis</i>
<i>Pont.</i>	<i>Epistolae ex Ponto</i>
<i>Tr.</i>	<i>Tristia</i>
Plin. <i>N.H.</i>	C. Plinius Secundus, <i>Naturalis Historia</i>
Plut.	Plútarchos
<i>Mor.</i>	<i>Moralia</i>
<i>Q.R.</i>	<i>Quaestiones Romanae</i>
<i>Aem. Paul.</i>	<i>Aemilius Paulus</i>
<i>Caes.</i>	<i>Caesar</i>
<i>Cam.</i>	<i>Camillus</i>
<i>C. Gr.</i>	<i>C. Gracchus</i>
<i>Cor.</i>	<i>Coriolanus</i>
<i>Crass.</i>	<i>Crassus</i>
<i>Mar.</i>	<i>Marius</i>
<i>Marc.</i>	<i>Marcellus</i>
<i>Num.</i>	<i>Numa</i>
<i>Public.</i>	<i>Publicola</i>
<i>Rom.</i>	<i>Romulus</i>
<i>Syll.</i>	<i>Sulla</i>
Pol.	Polybios, <i>Historiai</i>
Sen. <i>N.Q.</i>	L. Annaeus Seneca, <i>Naturales quaestiones</i>

Strab.	Strabón, <i>Geógrafika</i>
Suet.	C. Suetonius Tranquillus
<i>Aug.</i>	<i>Vita Divi Augusti</i>
<i>Caes.</i>	<i>Vita Caesaris</i>
Verg.	P. Vergilius Maro
<i>Aen.</i>	<i>Aeneis</i>
<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Georg.</i>	<i>Georgica</i>
Vitr.	M. Vitruvius Pollio, <i>De architectura</i>

OSTATNÍ ZKRATKY

AA	<i>Archäologischer Anzeiger.</i>
AC	<i>L'Antiquité Classique.</i>
Act.Arch.	<i>Acta Archaeologica.</i>
AION	<i>Annali dell' Istituto Univeritario Orientale di Napoli.</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology.</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt.</i>
Arch.Class.	<i>Archeologia Classica.</i>
Arch.Laz.	<i>Archeologia Laziale.</i>
ARID	<i>Analecta Romana Instituti Danici.</i>
ASNP	<i>Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa.</i>
AntK	<i>Antike Kunst.</i>
AntP	<i>Antike Plastik.</i>
BdA	<i>Bolletino d'arte.</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique.</i>
Bcom	<i>Bollettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma.</i>
BMCR	<i>Bollettino dei Musei Comunali di Roma.</i>
Boll.Arch.	<i>Bollettino di Archeologia.</i>

BSA	<i>Annual of the British School at Athens.</i>
CAH	<i>The Cambridge Ancient History.</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum.</i>
CLP	<i>Civiltà del Lazio Primitivo.</i>
StdR ²	<i>De Sanctis, G.: Storia dei Romani, 2. vydání</i>
EAA	<i>Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale.</i>
Enea nel L.	<i>Enea nel Lazio: archeologia e mito, katalog výstavy. Řím 1981.</i>
GRT	<i>La grande Roma dei Tarquini, ed. M. Cristofani, katalog výstavy Řím 1990.</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies.</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology.</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies.</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.</i>
MAAR	<i>Memoirs of the American Academy in Rome.</i>
MEFRA	<i>Mélanges de l'Ecole Francaise de Rome (Antiquité).</i>
Nsc	<i>Notizie degli Scavi dell'Antichità.</i>
Op.Rom.	<i>Opuscula Romana.</i>
PBSR	<i>Papers of the British School at Rome.</i>
PdP	<i>La Parola del Passato.</i>
PMAAR	<i>Papers and Monographs of the American Academy in Rome.</i>
RE	Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, et al., <i>Paulys Real-Encyclopädia der klassischen Altertumswissenschaft.</i>
RM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung.</i>
RRC	<i>Crawford, M.: Roman Republican Coinage I-II, Cambridge 1974.</i>
SE	<i>Studi Etruschi.</i>
SR	<i>Studi Romani.</i>
StMisc	<i>Studi Miscellanei. Seminario di Archeologia e Storia dell'Arte Greca e Romana dell'Università di Roma.</i>

1. ÚVOD

Od nejranějších dob po dlouhá staletí lidé ve starověké střední Itálii přinášeli svým božstvům jako projev náležité úcty nejrůznější oběti. Hmotné pozůstatky dokládající jejich víru v nadpřirozené síly a uctívání některých přírodních prvků a jevů jakými byly například prameny, jezera, řeky, hory, jeskyně nebo výrazné stromy v krajině, nacházejí archeologové v podobě zbytků obětí či votiv.¹ Tyto předměty - *ex vota*, tedy votivní oběti/dary člověka bohům, měly zajistit člověku přízeň božstva nebo vyjadřovaly vzdání díky božstvu za laskavost projevenou konkrétnímu člověku nebo skupině lidí. Původně skromné dary reflektující každodenní skutečnosti a nesnadnost lidského údělu se postupem času stávaly propracovanějšími a dokonce byly často vyráběny nebo i dováženy jen pro tu kterou příležitost.

Antický člověk vyhledával božskou pomoc v nejrůznějších situacích.² Ať už to bylo v čase nejistoty, osobní nouze či obecného nebezpečí nebo si lidé chtěli naopak bohy naklonit s předstihem pro případný zvrat zatím přejícného osudu, věřilo se, že dobrovolný akt vzdání se něčeho osobního ve prospěch vyšších sil, jim může zajistit přízeň mocných obdarovaných. Toto chování do značné míry staví na víře v platnost výroku, že bude-li se člověk sám chovat odpovídajícím způsobem k bohům – a bude tedy *pius*³ - budou i oni muset dostát své roli. Tato jakási smluvní závaznost jakoby

---

¹ V této studii je užíván termín votivum/votivní a nikoli dříve častější *ex voto*, které je důsledně vzato děkovnou obětí. Vzhledem k tomu, že ve středoitalském kontextu není možné rozlišit *ex voto* od *pre votum*, se jeví termín votivum/votivní jako významově správnější. Co se týče řeckých votiv, situace je jednodušší, neboť jejich nápisy většinou jednoznačně na konkrétní funkci votiva poukazují.

² Jakákoli situace způsobující úzkost, strach nebo znepokojení mohla představovat příležitost pro zaslíbení daru: u jednotlivce třeba nemoc nebo nebezpečí námořní cesty; v případě komunity například hladomor, mor nebo válka. Slib se pronášel nahlas, slavnostně a před svědky. Byla-li žádost vyslyšena, bylo splnění slibu neodvolatelnou povinností stejně jako příležitostí předvést vlastní úspěch a boží přízeň před zraky ostatních lidí i bohů. BURKERT, W.: *Greek Religion*, Cambridge (Mass.), 2000. s. 68

³ Latinský pojem *pietas* mohl původně znamenat lásku mileneckou, manželskou, i přátelskou, lásku k vlasti, dětem, rodičům i sourozencům, obecně tedy citovou přichylnost. Podstatou této kvality byla úcta a oddanost, kterou ve vztahu k bohům nazýváme zbožností. Obdobné povinnosti vůči tomu, kdo je *pius*, na sebe přejímalo v římském pojetí také božstvo samo. Jedná se tedy o chování vyjadřující trvalou vůli k plnění svých povinností a zvláště slibů, což pak celkově vede ke svědomitému plnění mravních povinností člověka. Jako *exemplum pietatis* sloužil Římanům jejich praotec Aeneas, poslušný bohů a milující svého otce Anchisa, jehož i s domácími bůžky vynesl na ramenou z hořící Tróje. Není divu, že tak významné zbožštěné mravní hodnotě byly v Římě zasvěceny dva chrámy. Jistě se nebudeme mýlit, budeme-li v četnosti a pestrosti v antice zobrazovaných bohů spatřovat výraz lidské vděčnosti vůči

reflektovala pozdější římské *do, ut des* (dávám, abys dal), v němž oběť je konána za tím účelem, aby bylo splněno přání toho, kdo obětuje.

Podobným způsobem se vyvíjela i sama místa, kde bylo takové uctívání provozováno. Od původních, výše jmenovaných, přírodních prvků, kdy se kult provozoval pod širým nebem⁴, dost možná jen u samostatně stojícího oltáře, následoval vývoj ke stavu, kdy v pozdějších dobách mohla být svatyně různými způsoby upravována, především byl její posvátný okrsek jasně a zřetelně vymezen vůči profánnímu okolí. Uvnitř posvátného okrsku byl prostor pro zbudování příbytku božstva, nejprve typu chaty, později malé stavby až konečně v některých případech získalo výstavný a bohatě zdobený chrám (Tab. XXVII, obr. 1, 2).

Kultovní areály samotné mohly fungovat s okolním obyvatelstvem v mnoha různých typech uspořádání. Na tomto základě můžeme primárně rozlišovat svatyně fungující uvnitř osídlení (urbánní), svatyně vně lidských sídlišť (extra-urbánní) a konečně svatyně poměrně více vzdálené od lidských sídlišť (rurální).

Nedílnou součástí života svatyní, kterou jejich návštěvníci nemohli ignorovat, bylo prakticky s každým příchodem neustále rostoucí množství darů přinášených v úctě božstvu. Zákonitě tak po určité době musel nastat okamžik, kdy těchto předmětů již bylo neúnosně mnoho nebo bylo nutné okrsek nebo jeho část z nejrůznějších důvodů opravit či přestavět a kdy tedy bylo zapotřebí se jich nějakou, avšak z náboženského hlediska schůdnou cestou zbavit.

Až do relativně nedávné doby leželo studium votivních terakot jaksí stranou hlavního zájmu převážné většiny klasických archeologů. Jejich pozornost byla totiž poměrně logicky už od počátků oboru soustředěna na hmotné pozůstatky kultur antického starověku takového druhu, které již na první pohled vykazovaly formálně i obsahově nepoměrně vyšší kulturní, ale především uměleckou úroveň, a které tak lépe odpovídaly staletou tradicí daným a tudíž pevně zakořeněným představám o antických Řecích a Římanech a o velikosti jejich civilizace.

---

nesmrtelným, důvěry v ně a jejich ochranu a naděje v jejich pomoc - jinými slovy výraz vědomí si své závislosti na nich a respektu k nim - jde tedy o *pietas*, neboť jak říká Cicero: „*est...pietas iustitia adversum deos*“ (Cicero, *Nat. deor.* I, 116).

⁴ *a locus sacer sine tecto*

Na základě nyní dosaženého stavu poznání jednotlivých archeologických a historických pramenů pocházejících z tohoto historického období by jistě bylo zcela mylné se domnívat, že artefakty, na které se předkládaná studie především soustředí, nemají schopnost plnohodnotně a mnohostranně vypovídat. Naopak jejich studium napomáhá našemu poznání a pochopení dané doby stejně tak jako lidí, kteří v ní žili své dny všední i sváteční. V tomto rámci také vykonávali činnosti spojené buď přímo s obživou nebo naopak s jistým metafyzickým záměrem. Vzhledem k dlouhému období opomíjení těchto ve svatyních střední Itálie takřka všudypřítomných archeologických nálezů nastala doba, kdy nám jejich studium může pomoci nalézt odpovědi na mnoho dosud běžně nepokládáných, a tudíž i zatím nezodpovězených otázek.

Jak již bylo řečeno, votivní terakoty byly vždy na archeologických lokalitách v Řecku a Itálii nalézány v hojné míře. Jen jim nebyla, alespoň ne vždy, věnována náležitá pozornost - v dokumentaci mnoha starších výzkumů můžeme nalézt mnohdy jen strohé a velmi přibližné údaje o počtu, stavu dochování, typu a charakteru nalezených votivních terakot. Nikterak proto nepřekvapí, že se tyto předměty po léta hromadily v depozitářích nejrůznějších, ve valné většině případů lokálních italských muzeí, kde většinou zůstaly ležet stranou nepovšimnuty, a to vesměs až do počátku druhé poloviny 20. století. Zpětná identifikace nezaevidovaných muzejních předmětů za pomoci nedostatečného popisu těch, kteří je terénním výzkumem získali, je pak v mnoha případech v podstatě nemožná.

Aby tedy konečně došlo k náležitému prostudování tohoto materiálu tak, jak zasluhuje, bylo nutné nejprve splnit několik zásadních kritérií.

V první řadě šlo o zcela zásadní uplatnění a následné rozšíření moderních archeologických metod v samotném terénním výzkumu. Jinými slovy řečeno, pro studium votivních terakot, jejichž stylový vývoj je méně dynamický a sledovatelný, je nezbytné mít k dispozici co největší množství tímto důsledně stratigrafickým způsobem prozkoumaných lokalit a tedy slušně datovaných stratigrafických kontextů, které votivní terakoty obsahují.

V návaznosti na tento předpoklad je nezbytně nutné tyto terénní výzkumy náležitě detailně publikovat. Teprve potom ve velkých a publikovaných souborech budou moci tyto artefakty začít vypovídat ve smyslu našich nových otázek a úvah

o typologiích, šíření typů, dílnách, distribuci jejich produktů, vnějších vlivech a podobně.

Mnoho desetiletí bylo také zapotřebí k probádání dříve méně zkoumaných památek neřímských a předřímských stejně tak jako předřímských horizontů lokalit později romanizovaných. Téhož stavu bylo nezbytné dosáhnout i v obecnější rovině na poli poznání nejrůznějších etnik a kultur na území předřímské i římské Itálie. Právě nutnost moderním způsobem prozkoumat prakticky celé italské území a alespoň v rámci možností dosáhnout ve všech jeho částech zhruba stejné hloubky archeologického poznání, byla v tomto ohledu zcela zásadní. Bez tohoto předpokladu by získání alespoň obrysů syntetického pohledu nebylo možné.

Náročný proces, který skromně započal ve 20. letech 20. století, si k dosažení viditelných výsledků vyžádal delší čas. Hlavní bříme tohoto pokroku nesly hlavně po druhé světové válce udatně jednotlivé italské Soprintendenze. Takto dosažený vědomostní posun s sebou nutně přinesl i předefinování základních archeologických pojmů jakými jsou termíny *kultura* a *umění*,⁵ do podoby, jak je chápeme dnes.

Velkým přínosem a impulsem pro druhotnou identifikaci votivních terakot roztroušených v nejrůznějších světových sbírkách, kde ležely po dlouhá léta nepovšimnuty a často bez bližších údajů o místě jejich nalezení a detailnějších nálezových okolnostech, bylo publikování katalogů alespoň nejvýznamnějších italských sbírek.⁶

Závěr let šedesátých 20. století s sebou přinesl vzbuzení zájmu o etrusko-italické votivní předměty, a to především v souvislosti s počátečními pokusy jasněji definovat tzv. „italické umění“.⁷ První pokusy o jakousi syntézu⁸ v této oblasti byly

---

⁵ SZILÁGYI, J. G.: In the Abruzzi, *Eirene* XXXVI, 2000, s. 114; BIANCHI BANDINELLI, R.: Rome. The Centre of Power. Roman Art to AD 200, London 1970.

⁶ COLONNA, G.: *Civiltà del Lazio primitivo*, Roma 1976; BONGHI JOVINO, M.: *Capua preromana. Terrecotte votive. Catalogo del Museo Provinciale Campano I-VI*, Firenze 1965-1994 (I-II: M. BONGHI JOVINO; III-IV: M. BEDELLO; V: S. BARONI – V. CASOLO; VI: S. PESETTO).

⁷ SZILÁGYI, J.G.: In the Abruzzi, *Eirene* XXXVI, 2000, s. 115.

⁸ FENELLI, M.: Contributo per lo studio del votivo anatomico: I votivi anatomici di Lavinio, *ArchClass* 27 (1975) s. 206-252; COMELLA A.: Tipologia e diffusione dei complessi votivi in Italia in epoca medio e tardo repubblicana. Contributo all storia dell'artigianato antico, *MEFRA* 93, (1981) s. 717-803.

brzy následovány i občasným vydáváním publikací jako součástí nové řady vycházející pod souborným názvem *Corpus delle stipi votive in Italia*.⁹

Vydávání tohoto korpusu je slibné zejména do budoucna, neboť teprve s velkým množstvím takto důkladným způsobem zpracovaných a publikovaných votivních depozitů z rozličných italských lokalit a regionů vyvstávají nové možnosti práce s tímto materiálem. Zvýší se možnost vzájemného porovnávání regionálních trendů, míry geografického rozšíření jednotlivých typů votivních předmětů a jejich variant, eventuálně se budeme moci pokusit určit časový i teritoriální rozsah působnosti jednotlivých dílen, v nich působících řemeslníků (alespoň některých), vývoj velikosti a fungování jejich trhů apod.

Votivní terakotové předměty nejrůznějších podob náležejí svým počtem k nejběžnějším reprezentantům etrusko-italického umění ve všech světových sbírkách. To platí zejména pro exponáty pocházející z období 4.-2. století př. Kr. Dobře je ale znalo také umění Helénů sídlících na území Velkého Řecka,¹⁰ a bude tudíž jedním z cílů této studie vztah obou těchto vzájemně se ovlivňujících kulturních okruhů detailněji analyzovat.

---

⁹ *Corpus delle stipi votive in Italia*, red. TORELLI, M., COMELLA, A.: Roma od r. 1986, do současnosti vyšlo sedmnáct svazků: COMELLA, A.: I materiali votivi di Falerii, *Corpus delle stipi votive in Italia*. I, Regio VII, 1, Roma 1986; IACOBONE, C.: Le stipi votive di Taranto : scavi, 1885-1934, *Corpus delle stipi votive in Italia*. II, Regio II, 1, Roma 1988; CIPRIANI, M.: S. Nicola di Albanella: scavo di un santuario campestre nel territorio di Poseidonia-Paestum, Roma 1989; D'ERCOLE, M. C.: La stipe votiva del Belvedere a Lucera, *Corpus delle stipi votive in Italia*. III, Regio II, 2, Roma 1990; COMELLA, A.: Materiali votivi del santuario di Campetti a Veio : scavi 1947 e 1969, *Corpus delle stipi votive in Italia*. V, Regio VII, 2, Roma 1990; MAIOLI, M. G.: La stipe di villa e i culti degli antichi veneti, *Corpus delle stipi votive in Italia*. VI, Regio X, 1, Roma 1992; PAUTASSO, A.: Il deposito votivo presso la porta nord a Vulci, *Corpus delle stipi votive in Italia*. VII, Regio VII, 3, Roma 1994; COSTANTINI, S.: Il deposito votivo del santuario campestre di Tessennano, *Corpus delle stipi votive in Italia*. VIII, Regio VII, Roma 1995; POSTRIOTI, G.: La stipe votiva del Tempio "E" di Metaponto, *Corpus delle stipi votive in Italia*. IX, Regio III, 2, Roma 1996; ACCONCIA, V.: Il santuario del Pozzarello a Bolsena (scavi Gabrici 1904), *Corpus delle stipi votive in Italia*. X, Regio VII, 5, Roma 2000; MIARI, M.: Stipi votive dell'Etruria padana, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XI, Regio III, 3, Roma 2000; D'ALESSIO, M. T.: Materiali votivi dal Foro Triangolare di Pompei, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XII, Regio I, 1, Roma 2001; COMELLA, A.: Il santuario di Punta della vipera : Santa Marinella, Comune di Civitavecchia, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XIII, Regio VII, 6, Roma 2001; LA TORRE, G. F.: Un tempo arcaico nel territorio dell'antica Temesa : l'edificio sacro in località imbelli di Campora San Giovanni, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XIV, Regio III, 4, Roma 2002; GUIDOBALDI, M. P.: I materiali votivi della Grotta del Colle Rapino, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XV, Regio IV, 1, Roma 2002; CATUCCI, M., JANNELLI, L., SANESI MASTROCINQUE, L.: Il deposito votivo dall'acropoli di Cuma, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XVI, Regio I, 2, Roma 2002; LIENO, M. G.: Metaponto: il deposito votivo Favale, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XVII, Regio III, 5, Roma 2004.

¹⁰ PENSABENE, P.: Cippi funerari di Taranto, *RM* 82, 1975, s. 263-297.

Ve své době dosáhla výroba votivních terakot v etrusko-italickém prostředí pozoruhodně vysokého stupně pestrosti a kreativity, a to přesto, že se jedná v podstatě o produkty masové výroby. Návštěvníci posvátných okrsků přinášeli bohům jako dary vedle jiných obětí například bronzové předměty, ale v míře mnohem větší výše zmíněné atrefakty z pálené hlíny. Takováto votiva se běžně umisťovala do chrámů, svatyní nebo podobných kontextů, kde byla později s odstupem větším než dvě tisíciletí ve velkém počtu nalézána v obsažných depozitech.

Ačkoli terakotové votivní dary požívaly ve středoitalském prostředí narůstající popularity už od 5. století př. Kr., přesto většina votivních depozitů, ve kterých byly nakonec většinou nalezeny, spadá do období 4.-2. století př. Kr., tedy období, které můžeme nazývat obdobím střední římské republiky. V teritoriálním smyslu pak jsou tyto votivní depozity nacházeny převážně v jižní Etrurii, Latii a v severní a střední části jihoitalské Kampánie.¹¹

Přímá identifikace toho kterého božstva nebo alespoň jakési náznaky jeho charakteristiky, atributů nebo pravomocí jsou ve většině případů obsaženy či nějak jinak nastíněny už ve votivech samých.¹²

Jak je tomu v Itálii a ostatně i v ostatních převážně katolických oblastech obklopujících Středozemní moře (avšak nejen tam)¹³ dodnes, votivní dary byly normálně zasvěcovány při žádosti či vzdání díky za projevenou přízeň, které byly adresovány konkrétnímu božstvu v jeho posvátném okrsku. Dnes se v některých kostelích můžeme setkat s jejich obdobou většinou v písemné formě a jen zřídka nalezneme tak četná explicitní vyjádření proseb a díky jako ve staré Itálii. Přesto jsou i po více než dvou tisíciletích lidské pohnutky i východiska těchto kroků stejné. Snad právě proto jsou soubory votiv v dnešních muzejích tak působivé, svou četností i naléhavou přímočarostí. Dnes je tedy na nás, abychom se jejich posláním naučili rozumět a uvědomili si přes všechny pokrok moderní doby omezenost naší lidské existence.

¹¹ JUCKER, I.: *Italy of the Etruscans*, Mainz am Rhein 1991, s. 263.

¹² DEL CHIARO, M. A.: *Etruscan Art from West Coast Collections 1967*, s. 36.

¹³ I u nás je možné tento projev religiozity, dokonce jako současný jev, nalézt. Viz: TITZ, P.: *Středoitalské votivní terakoty a jejich význam v období římské republiky*, s. 56-7, in: KREKOVÍČ, E., PODOLÍNSKÁ, T. (eds.): *Kult a mágia v materiálnej kultúre*, Bratislava 2004.

2. ZAMĚŘENÍ A CÍL PRÁCE, PRACOVNÍ POSTUP, CHARAKTER PRAMENŮ

Předkládaná disertační práce si klade za cíl detailně prozkoumat a popsat povahu a případný vývoj charakteru tzv. středoitalských, některými badateli - zvláště ve starší literatuře - je také používán termín etrusko-italických, votivních terakotových předmětů. Stejně tak tato studie usiluje i o poznání povahy a o detailní popis různých podob v pozadí stojících metafysických koncepcí vytvořených národy kdysi obývajícími střední Itálii. Jejich pochopení by mohlo k fenoménu hojného výskytu a obliby votivních terakot v kultovní praxi dané doby významně přispět. Společně s různorodým kulturním prostředím tyto koncepce původně spoluvytvářely kulturně-náboženské pozadí, na kterém k projevům votivního náboženství docházelo. Zatímco prakticko-kultovní a institucionálně-organizační složku votivního náboženství a některé s nimi spojené fenomény jsme schopni archeologickou cestou doložit a analyzovat, k teoreticko-dogmatickým východiskům, tedy ke konkrétním religiosním představám nebo širším náboženským systémům, které tvořily podstatu votivního náboženství, se můžeme přiblížit s podstatně většími těžkostmi.¹⁴ I takto dosažená zjištění bude zapotřebí přijmout jen jako snad nejpravděpodobnější z mnoha možností.

Nedílnou součástí této studie je odhalování existence, a kde to bude možné, i co nejpřesnější stanovení míry vlivu, který na tyto artefakty a jejich nejširší kontext, ostatně jako na celé kulturní ovzduší i teritorium střední římské republiky, měla kultura Helénů obývajících Velké Řecko.

Aby bylo možné správně pochopit a náležitě docenit působení Řeků na Západě, budeme se podrobně zabývat i mnoha aspekty jejich zdejší přítomnosti. Zajímavé bude analyzovat jejich představy i skutečné znalosti o neřeckém Západě, jak se nám dochovaly v řecké mythologii. Byl pro ně Západ zpočátku zemí zcela neznámou či nikoli? Odhalení příčin jejich nejranějších výprav do těchto končin i těch faktorů, které je nakonec přiměly se v těchto v porovnání s východním Středomořím

---

¹⁴ O třech základních složkách všech náboženských systémů viz PODBORSKÝ, V.: Náboženství našich prapředků, Brno 1994, s. 10-11.

barbarských krajích usadit, by nám mohlo napomoci lépe pochopit vztah Řeků k jejich nové domovině, zde již usedlému obyvatelstvu apod.

Geograficky se předložená práce soustředí na oblast Apeninského poloostrova, lépe řečeno starověké Itálie a Velkého Řecka. Z povahy tématu se v některých případech tam, kde to bude žádoucí, nebude možné vyhnout konfrontaci těchto pramenů s příklady pocházejícími ze samotného Řecka, ostatně se kulturně a ideově v mnoha ohledech lišícího od zmiňovaného regionu jen nepatrně nebo vůbec.

Z širšího chronologického hlediska se tato studie zaměřuje na období odpovídající zhruba existenci římské republiky, tedy přibližně časový úsek vymezený pátým až prvním stoletím před Kristem. Přesto je zřejmé, že v některých případech bude užitečné nebo dokonce naprosto nutné vzít v úvahu i některé starší archeologické nebo historické prameny, a to zejména tehdy, budou-li moci nějakým zajímavým způsobem přispět k lepšímu nebo komplexnějšímu pochopení zde prozkoumávané problematiky.

Rovněž bude přínosné zvažovat problematiku votivního náboženství a vlivu řecké kultury na jeho materiální i ideovou složku i z historického hlediska a s přihlédnutím k některým dějinným procesům. I nepřímě totiž mohou poskytnout některá vodítka při hledání mechanismů, které byly prostředníkem šíření řecké kultury mimo hranice vlastního řeckého světa.

Dalším z cílů této disertační práce bude sestavení kompletního katalogu etrusko-italických votivních terakot, které se v současnosti nacházejí ve sbírkách Ústavu pro klasickou archeologii Filosofické fakulty University Karlovy v Praze stejně jako těch, o které pečuje Oddělení pro klasickou archeologii Národního musea v Praze. Touto cestou by tak vzniklo jakési prozatímní jádro korpusu středoitalských (etrusko-italických) votivních terakot, které by všechny předměty tohoto druhu obsažené v českých sbírkách prezentovalo jako celek. Zmiňovaný katalog v této studii nabízí čtenáři vedle pokud možno detailních barevných fotografií zmiňovaných votivních terakot rovněž jejich důkladný popis, v rámci možností stanovenou datací a proveniencí a také odkazy na dřívější publikace těchto terakot a jejich eventuelní publikované paralely od jinud.

Jak bylo naznačeno výše, budeme analyzovat jednotlivé projevy řecké kultury v Itálii jak archeologicky, tak i historicky, abychom celkový syntetický obraz mohli později srovnávat s celkovým kulturním ovzduším etrusko-italické části Apeninského poloostrova. Rozborem konkrétních archeologických situací pak budeme dokládat nebo naopak vyvracet přítomnost řeckých vlivů v širším kontextu votivních terakot a votivního náboženství vůbec.

Pro poznání využijeme veškeré dostupné písemné prameny pocházející z per antických autorů a rovněž se pokusíme nalézt vhodné analogie s příklady některých pozdějších votivních praktik. Naším hlavním pramenem budou publikované soubory střeidoitalských votivních terakot i obecnější práce pojednávající o charakteru umění Velkého Řecka i Etrurie, Latia a Kampánie. Nevyhneme se však ani některým pracem historického nebo religionistického charakteru, které budou doplňovat materiální kulturou se zabírající text o některé archeologicky neuchopitelné souvislosti.

I. ČÁST

3. ZÁPAD JAKO DĚJIŠTĚ ŘECKÝCH MÝTŮ

Nutným předpokladem pro odpovídající analýzu jednotlivých úrovní všech možných vlivů, kterým byly ze strany Řeků a jejich působivé kultury vystaveny populace, které v námi zkoumaném období obývaly Itálii, je, abychom na řeckou přítomnost v západním Středomoří a především na Apeninském poloostrově a na Sicílii nahlíželi hned zpočátku této studie dostatečně podrobně a především mnohostranně.

Z týchž důvodů bude namístě, abychom se tímto tématem zabývali v dostatečném chronologickém rozpětí. Nepůjde nám zde totiž jen o faktický, přímý helénský vliv, při němž k působení ze strany Řeků i samotnému projevení se vlivu – tj. efektu ovlivnění – na straně neřecké koroplastiky dochází prakticky synchronně. Z našeho hlediska má totiž neopominutelný význam i taková skutečnost, že k působení, ať už jakémukoli a v jakékoli oblasti lidských aktivit, ze strany Řecka a Řeků na italské obyvatelstvo již po nějakou dobu docházelo a že pro toto obyvatelstvo bylo přijímání řeckých prvků vůbec možné a myslitelné.¹⁵ Vždyť například už jen z hlediska ctění vlastních kmenových a rodových tradic nemuselo být přejímání jakýchkoli cizích, byť třeba vyspělých helénských novot nutně akceptovatelné. Přesto k němu ale zjevně docházelo. Ba co víc, helénský kolonialismus jako prostředek šíření řecké civilizace na Západě měl naprosto fundamentální důležitost pro rozvoj samotného Říma, který se i díky jejich vlivu rozvinul ze skromného italského městečka ve zvláštní formu státu, která Aristotelovi následovníci neváhali považovat za řeckou *polis*.¹⁶

Proto se v této kapitole budeme všestranně zabývat nejen působením a kulturou Řeků žijících v početných koloniích na území tzv. Velkého Řecka v době historické, ale pokusíme se zde také ve stručnosti shrnout některé dostupné údaje

¹⁵ Půvabná je v této souvislosti sentence Johna Boardmana: "In the west the Greeks had nothing to learn, much to teach", BOARDMAN, J.: *The Greeks Overseas*, London 1999, s. 190.

¹⁶ PUGLIESE CARRATELLI, G. (ed.): *The Western Greeks*, Venezia 1996, s. 15.

s podobným významem pro tuto práci. Taková fakta se dochovala v legendách i mytologii Řeků nebo Římanů.¹⁷ Je problematické hledat v těchto mocných a složitě se proplétajících vrstvách vesměs neosobního vědomí či vzpomínek na předhistorická období příslovečná, ale určitě existující, zrnka pravdy. Snad tedy už samotný souhrn takovýchto údajů bude dostatečně výmluvně vypovídat právě o patřičnosti a přípustnosti helénských myšlenek vyskytujících se v italském prostředí a bude možná z nich moci do jisté míry i sejmut punc cizího a importovaného „zboží“.

3. 1. VÝZNAM MYTICKÉHO HORIZONTU

Máme-li detailně prozkoumat možnosti řeckého působení na obyvatele Apeninského poloostrova, bude vhodné tuto problematiku nahlédnout skutečně ze všech v úvahu připadajících úhlů pohledu. Vedle archeologicky a historicky doložitelných kontaktů zúčastněných stran nemůžeme opomenout také druh stýkání na poněkud jiné úrovni. Tou rozumějme část ideově-verbální sféry řeckého života, to jest horizont mýtů a legend.¹⁸ Ať už jde o mýty a legendy řecké anebo římské, které známe z doby o něco pozdější, tak mnohé z těchto příběhů, mohou obsahovat alespoň jakýsi pravdivý základ. Že tomu tak bývá, se ostatně již vícekrát podařilo prokázat. Nyní bude na nás, abychom prošli labyrintem těchto složitě tradovaných vyprávění a pokusili se z nich vypreparovat právě ty okamžiky, v nichž nějakým způsobem dochází buďto ke kontaktu Řeků s Itálií nebo naopak obyvatel Apeninského poloostrova se světem řeckým. Třebaže se tento záměr v této chvíli může jevit jako podružný, výčet takovýchto situací a v nich účastných postav zachycených v mýtech a legendách, který následuje, je dokladem toho, že pro první úvahy o kontaktech obou, v tuto chvíli ještě „tak vzdálených“ světů, budou mythologie dobrým, byť ne zcela snadno uchopitelným a interpretovatelným výchozím bodem.

---

¹⁷ D'AGOSTINO, B.: The Colonial Experience in Greek Mythology, s. 209-214, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

¹⁸ Mimořádně důkladně se touto sférou římské mythologické identity zabývá Erich S. GRUEN: Culture and National Identity in Republican Rome, London 1993.

Je známo, že Řekové rádi spojovali jak původ svůj, tak původ ostatních národů s aktivitami bohů a významných řeckých hrdinů, hérůů. Tímto způsobem docilovali toho, že tyto cizí národy začlenili do pro ně všeobecně přijatelného schématu.¹⁹ Zvláště zajímavá je však ta skutečnost, že to v mnoha případech vedlo i samotné barbarské sousedy Řeků k přijetí těchto interpretací do jejich vlastní národní tradice. Příčiny je možno nalézt dvě. Zásahu na tomto přejímání řeckých interpretací měla jednak velká kulturní prestiž Řeků, a pak také to, že Řekové jako jediní usilovali o vytvoření všeobecné, jednotné a systematicky rekonstruované prehistorie jim tehdy známého světa. Dionýsios Halikarnáský takovým způsobem pečlivě začleňuje do svých výkladů informace o zvycích, památkách a kultech pocházejících z různých lokálních tradic. Tak například založení výroční slavnosti *Argei*, která byla pro Římany pevně spjata se shazováním slaměných panáků do vod Tiberu, připisuje Héraklovi. Ten tím z jeho pohledu prokázal budoucímu Římu vlastně jedno z největších dobrodiní, když za svého pobytu v Římě určil zmíněné slaměné panáky jako náhradu za lidskou obět'.²⁰

Jak se můžeme domnívat, tak některé příběhy, které Řekové takto vytvořili, pronikly do vlastních domácích tradic barbarských národů již velice záhy. Zmínme například Héraklův kult u *Ara Maxima* v Římě na Foru Boariu, který se zde zdá být ustaven již v rané době archaické.²¹

Hovoříme-li o mýtech v této souvislosti, je třeba také přiznat tu skutečnost, že někteří badatelé jsou v tomto směru ještě optimističtější a domnívají se, že legendy o putování řeckých hérůů jsou ve své podstatě tradovanou pamětí kdysi skutečných pohybů některých etnik. V některých případech dokonce uvažují o tom, že tyto mýty v sobě odrážejí situaci doby bronzové, popřípadě i tehdejší rozsáhlé ekonomické kontakty mykénské kultury.²² Je dobře možné, že jde o příliš odvážná tvrzení.

---

¹⁹ Tak například mínili, že Indie byla kolonizována Dionýsem a Héraklem, že Peršané jsou potomky Persea a že Keltové (Galatai) vzešli ze spojení Polyféma a Galateie.

²⁰ CORNELL, T. J.: *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars* (c. 1000-264 B.C.), London 1997, s. 39; o svátku *Argei*: SCULLARD, H. H.: *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981, s. 120-121.

²¹ CORNELL 1997, s. 40.

²² DE LA GENIÈRE, J.: *The Iron Age in Southern Italy and Etruria*, in: *Italy before the Romans*, 1979, s. 89-91; PALLOTTINO, M.: *A History of Earliest Italy*, London 1991, s. 40-45. Boardman soudí, že

Na druhou stranu se ale již mnohokrát v dávné historii nakonec podařilo nalézt pravdivé jádro v příbězích podobného druhu. Nakonec i sama archeologie snesla mnoho skutečných dokladů o přítomnosti, když už ne přímo mykénských Řeků, tedy aspoň nálezů této provenience v Itálii. Nálezy mykénské keramiky v jižní Itálii jsou někdy považovány za archeologické potvrzení těchto tradičních příběhů. Argumentovat ale takovým způsobem by nebylo dostatečně důkladně podložené. Mykénské nálezy (zvl. v Apulii, na Sicílii a na Liparských ostrovech) jsou sice působivé a poukazují na intenzivní kontakty s egejským světem v době bronzové, je však třeba si uvědomit, že ve vztahu k mnoha legendám, o nichž pojednáváme níže, se jich našlo právě ve střední Itálii žalostně málo.²³

Itálie první řecké kolonisty mocně vábila. Sami ji nazývali *Hesperia*, tj. země večerních červánků nebo země zapadajícího slunce. Itálie i přilehlá Sicílie představují pro Řeky se smrtí spojené okrajové území, jež zvolna přechází do onoho světa. Děje se tak například v mýtech, které sem zavádějí Odyssea. Dobrodružství, která se odehrávají na samém pokraji smrti, jsou lokalizována právě do této krajiny.²⁴

Pokusíme se s využitím našich znalostí vcítit do pozice někdejších Řeků a uvědomíme si, že to pro ně byl mimo jiné kraj ležící kdesi na západě, kam chodilo jejich Slunce každý den jakoby zemřít, aby se zase následujícího dne opět zrodilo na východě. Okolí pro první řecké kolonie v Itálii nedalekého avernského jezera (*Lacus Avernus*) bylo vždy spojováno s představami o podsvětí a se vstupem do něj.

3. 2. ŘEČTÍ BOHOVÉ V ITÁLII A NA SICÍLI

Jak již bylo naznačeno výše, teritorium Velkého Řecka, jako ostatně celého západního Středomoří vůbec, se několikrát stává jevištěm, na kterém vystupují nejrůznější postavy řecké mythologie a kde se zcela nebo alespoň částečně odehrávají

---

vzpomínku na Řeky v Itálii a na Sicílii v době bronzové lze snad hledat, byť v dost zmatené formě, v některých mýtech, zvláště však v příbězích Odysseových: BOARDMAN 1999, s. 164.

²³ VAGNETTI, L.(ed.): *Magna Graecia e mondo miceno – nuovi documenti*, Taranto 1982; ANGLE, M., ZARATTINI, A.: *L'insediamento protostorico di Casale Nuovo*, *Arch.Laz.* 8, 1987, s. 250-252.

²⁴ TRANCSENYI-WALDAPFEL, I.: *Mytologie*, Praha 1967, s. 250.

některé z příběhů o řeckých bozích. Z hlediska této práce není podstatné tuto rovinu řecké mythologie přespříliš analyzovat, protože až horizont hérůů s sebou přináší alespoň určitou možnost spekulace o více či méně pravděpodobných historických skutečnostech.

Ať už jde o Saturna, který zde nalezl po svém svržení z trůnu azyl a pod jeho vládou zde nastal zlatý věk nebo o Apollóna²⁵ a další, je nepochybné, že mnohem větší důležitosti než příběhy bohů dosáhly příběhy řeckých hérůů.

Později za helénismu došlo k četným posunům v náboženství i kultech. Z tradičních božstev v těchto oblastech zůstává v oblibě hlavně Dionýsos. Jeho mystéria jsou naplněna představami o jeho sestupu do podsvětí a opětném návratu na zemi, jeho obřady pak oslavovaly život a logicky byly spojeny s hojným popíjením vína.

Proti populárním nevázanostem při těchto dionýsovských slavnostech vystoupil na konci 3. století Ptolemaios III. V morálně upjatém Římě dokonce vedly bacchické výstřelky k usnesení senátu z roku 186 př. Kr. (*Senatus consultum de bacchanalibus*) o jejich zákazu, neboť takové aktivity byly shledány nebezpečnými pro římský stát (Livius 39, 8-19). Ovšem ptolemaiiovským panovníkům v Egyptě sloužilo uctívání Dionýsa k posílení jejich vlastní autority a obliby u veřejnosti. Podobně činili i jiní. Například pontský král Mithridatés VI. se v Řecku prezentoval jako „nový Dionýsos“ a podobným způsobem usiloval o podporu obyvatel helénistického východu dokonce i Říman Marcus Antonius.²⁶

3. 3. ŘEČTÍ HRDINOVÉ V ITÁLII A NA SICÍLII

Sféra mýtů, která pojednává o hrdinských skutcích nejrůznějších řeckých hérůů, je nepoměrně bohatší, než ta o bozích. Následujících několik stran je stručným výčtem nejznámějších z nich. Tento souhrn se snaží dokreslit, jakým způsobem staří Řekové zahrnovali na západ od Řecka ležící kraje do svého světa a snad nám dává i

²⁵ Vždyť právě tohoto boha následovali eubojsí Řekové, kteří nakonec založili první řeckou osadu na západě – *Pithekiússai*, MADDOLI, G.: *Cults and Religious Doctrines of the Western Greeks*, s. 481-2, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.

²⁶ OLIVA, P.: *Svět helénismu*, Praha 2001, s. 111.

tušit, jakým způsobem mohli smýšlet o obyvatelích těchto krajů. Jak se ukáže, je nepochybné, že ve svých příbězích se většinou stavěli do pozice šířitelů vyspělejší kultury a snad i civilizace vůbec. Pod jejich vlivem se nejrůznější národy vymaňují z područí „primitivních“ přírodních náboženství a dostávají se na vyšší kulturní úroveň, Řekům již většinou dávno samozřejmou. Činy těchto hrdinů vyznívají v mnoha ohledech jako dobrodiní prokázaná cizím národům a zbavující je nikoliv jejich barbarství, ale alespoň jejich divoštví.

Ještě za zpola bájných dob vlády králů v Římě se tak obyvatelé města seznámili s řeckými bohy. Muselo tomu tak být zejména za vlády králů etruského původu, Tarquiniů. K Etruskům se řecká kultura šířila prostřednictvím řeckých kolonií v jižní Itálii a přes Etrusky, ale i přímo, se dostaly do Říma četné motivy z řecké mythologie, mezi jinými také uctívání Hérakla a Dioskúrů. Héraklés se u Římanů jmenoval Hercules a je zajímavé jak lidová bájetvorná fantazie s obzvláštním zaujetím prodlévala u všeho, co z Héraklova bojovného putování mělo nějaký vztah k Itálii.²⁷

3. 3. 1. DIOSKÚROVÉ

Dioskúrové, řečtí hrdinové Kastór a Polydeukés, jsou na západě zapsáni pod svými polatinštěnými jmény *Castor* a *Pollux*. Spolu s nimi byla v Římě uctívána nymfa *Juturna*. Chrám božských dvojčat stál přímo v samém středu města na Foru Romanu; s jeho založením se spojovala legenda o tom, že byl zasvěcen na památku bitvy s Latiny u regillského jezera, která byla svedena roku 496 př. Kr. Zprávu o římském vítězství přinesli do Říma právě Castor a Pollux a jejich unavení koně se při tom napojili z Juturnina pramene, který na Foru Romanu vyvěral.²⁸ To však nebyla veškerá jejich zásluha. Údajně se v bitvě dokonce osobně postavili do čela římského jezdeckta, které nakonec také celou, do té doby vyrovnanou a nerozhodnou bitvu rozhodlo.

²⁷ KERÉNYI, K.: Mythologie Řeků II. Příběhy hérůů, Praha 1998, s. 127. Pramen: Apollodoros Mythographos 2. 5. 10.

²⁸ TRANCSENYI-WALDAPFEL 1967, s. 258.

Velmi pozoruhodnou souvislost s ohledem na náš průzkum eschatologických výkladů některých kultů v Itálii obsahuje i závěr celého příběhu o Dioskúrech. Když smrtelný Kastór umíral zasažen oštěpem, který nešťastně vrhl jeho bratranec Ídás, pozvedl svůj hlas nesmrtelný Polydeukés k jejich otci Diovi a vyprošoval si od něj rovněž smrt pro sebe. Zeus k němu přistoupil, objasnil mu rozdíl mezi ním a jeho bratrem a dal mu na vybranou ze dvou možností:²⁹ buď žít stále, ale sám bez bratra s bohy na Olympu nebo pobývat jeden den s Kastorem v podsvětí a druhý den opět společně s bohy v jejich nebeském paláci. Polydeukés, jak jinak, neváhal ani chvíli a učinil rozhodnutí navěky se podílet na obojím údělu - na světle světa i temnu podsvětí – vždy však společně s bratrem.

Z Latia pochází jedna velice působivá památka vztahující se k Dioskúřům. Jde o slavný nápis z Lavinia, který byl nalezen v roce 1959 u osmého ze 13 oltářů stejnojmenné svatyně. Více o něm v kapitole 10. 1. Dioskúrové a jejich kult přišli do Latia přímou cestou z Velkého Řecka a nikoli oklikou prostřednictvím Etrusků, jak o tom svědčí geografická analýza postupného výskytu jejich z jihu se šířícího kultu. Je poměrně pravděpodobné, že z Lavinia se nejspíš přes Tusculum nakonec dostali do Říma. Tusculum bylo i v pozdějších dobách významným centrem jejich kultu.³⁰

3. 3. 2. HÉRAKLÉS NA ZÁPADĚ

Básník Pindaros ve svých Olympijských zpěvech (II, 1) rozčleňuje bytosti do tří kategorií na nesmrtelné bohy, dále héroý a nakonec smrtelné lidi. Héroové jsou charakterističtí tím, že k bohům přistupují, jako by jim byli rovni, avšak mocní Olympané tuto jejich *hybris* vždy bez sebemenších ohledů krutě trestají. V tomto ohledu se vymyká jediný hrdina – Héraklés. Ten svou *hybris* častokrát projevuje víceméně beztrestně, a to i když vůlí, silou nebo dokonce zbraní hrozí takovým bohům, jakými byli Hélios či Ókeanos. Héraklés je ale v mnoha ohledech také výjimečně dokonalý hērós. V Nemejském zpěvu III, 22 jej Pindaros dokonce neváhá opěvovat

²⁹ KERÉNYI 1998, s. 86-7; Apollodoros Mythographus 3. 9. 2; Aelianus, *Varia Historia* 13. 1.

³⁰ WEISTOCK, S.: Two Archaic Inscriptions from Latium, *JSR* 50, 1960, s. 112.

slovy jako „hérós bůh“. Není divu, vždyť Héraklés jako jediný z řeckých héróů nemá ani hrob, ani není známo místo, kde by byly uloženy jeho ostatky. Jakoby si v závěru strastiplného života svou sebevraždou - apotheózou - vydobyl nesmrtelnost. Sama Héra ho pak přijímá za adoptivního syna a polobůh Héraklés se stává skutečným bohem. Jako takový přebývá spolu s ostatními nesmrtelnými na vrcholku Olympu. Můžeme proto konstatovat, že Héraklés nabyl svého božství a nesmrtelnosti díky úspěšnému absolvování celé řady iniciačních zkoušek, ze kterých vzešel, na rozdíl od jiných řeckých hrdinů, vždy jako vítěz v tom nejširším slova smyslu.³¹

Některé z Héraklových skutků se odehrály přímo v Itálii a právě tyto momenty pro nás budou zajímavé. Tento Diův syn snad vůbec nejvíce přispěl k začlenění západního Středomoří včetně Itálie do řeckého světa. Desátou z dvanácti prací, které měl Héraklés vykonat pro mykénského krále Eurysthea jemuž sloužil, bylo, že mu měl z ostrova Erytheie přihnati velké stádo dobytka (mělo být purpurové), které náleželo trojtělému obru Geryónovi, synovi Chrysáora a Ókeanovny Kallirhoé (Tab. XXVIII, obr. 1, 2). Ostrov Erytheia ležel velice daleko na západě a Héraklés se na něj dopravil s pomocí zlaté číše, kterou získal od slunečního boha Héliá (Tab. XXVIII, obr. 3). Sotva se zmocnil stáda, hned je s potížemi hnal před sebou zpět na východ. I tato jeho cesta, jako mnohé jiné, byla naplněna pamětihodnými skutky, a to i na územích, která jsou výše zmiňovaným středem pozornosti této práce. Héraklés prohnal dobytek Ligurií, Tyrhénií, zemí Etrusků, až k tomu místu na Tiberu, kde byl brod a kde se později měl vypínat Řím.³² Tehdy tam bydlel na Aventinu syn Medúsy a Volcana – tak nazývali obyvatelé oné krajiny Héfaista - Cacus, který měl jen zpola lidskou podobu. Byl to zabiják bez skrupulí, vchod do jeho příbytku byl vyzdoben lebkami jeho lidských obětí, dovedl kolem sebe chrlit oheň a dým jako pravý potomek svého otce, který zase ukazoval svou sílu nedaleko synovy jeskyně v plamenech hranic, na nichž se spalovali zemřelí. Cacus měl prý také tři hlavy jako Géryoneus a měl prý také hned spadeno na Héraklův dobytek. Ukradl héróovi čtyři býky a čtyři krávy. Táhl je pozadu tak, že je popadl za ocas a odvedl do své sluje.³³ Hérós by byl krádež snad ani

³¹ ELIADE, M.: Dějiny náboženského myšlení I. Od doby kamenné po eleusinská mystéria, Praha 1995, s. 272.

³² Diodóros Sicilský IV, 21; Ovidius *Fasti* V, 545 ad.; Livius I, 7.

³³ Propertius, *Elegie* IV, 9, 10; Ovidius *Fasti* I, 545 ad.; Livius I, 7; Vergilius, *Aen.* VIII, 207-8.

nezpozoroval, kdyby nebyla v jeskyni uvězněná zvířata bučela, když mělo napasené stádo táhnout dál. Rozlíčený Héraklés se ohlédl a běžel k Aventinu, odkud slyšel dobytek bučet. Cacus se vylekal a po řetězech spustil před vchod do jeskyně balvan. Takovou bránou si Héraklés nemohl vynutit vstup, ale vyrval z hory velkou skálu, takže se jeskyně najednou ocitla jako bez střechy a ukázalo se, že je tu říše mrtvých. Marně chrлил Cacus na héraa oheň, Héraklés ho popadl a sevřel jej ve smrtícím objetí.³⁴ Dobytek osvobodil a vytáhl polozvířecí mrtvolu na denní světlo. S pomocí krále Euandra, o kterém pojednáme níže, potom Héraklés postavil oltář Diovi, obětoval u něho jednoho ze dvou získaných býčků a později zřídil svůj vlastní kult.³⁵

Opodál mu tudíž lidé z okolí z vděčnosti postavili oltář, který Římané nazývali *Ara maxima* a jeho hérojský kult se tam udržoval ještě dlouho.³⁶ Zbývá dodat, že když Héraklés usmrtil staroitalského obra Caca, protože se nesrovnával se spořádaným Saturnovým světem v Itálii, odnaučil prý ještě praobyvatele Itálie barbarskému obyčeji obětování lidí a dosáhl, aby *Ditovi*, bohu podsvětí, místo lidských hlav přinášeli jako oběť malé masky.³⁷

Podle Římanů také Héraklés osvobodil krále Euandra od poplatků, které musel odvádět Etruskům. Zabil krále Fauna, který měl ve zvyku obětovat cizince u oltáře svého otce Herma. A s Faunovou vdovou či dcerou zplodil Latina, předka kmene Latinů. Řekové však soudí, že Latinus byl synem Odyssea a kouzelnice Kírké. Ať to bylo jakkoli, Héraklés alespoň potlačil každoroční římský obřad, kdy byli Kronovi obětováni dva muži, kteří byli shozeni do řeky Tiberu. Donutil tedy Římany, aby místo nich používali loutky.³⁸ Dokonce ještě v době císařství se v měsíci květnu, když byl měsíc v úplňku, postavila na dubovém mostě Subliciu hlavní Panna Vestálka a shodila do žlutavého proudu obílené podoby starců, upletené z vodního sítí. Říkalo se

³⁴ Livius I, 7; Vergilius, *Aen.* VIII, 217 a 233 ad.; Ovidius *Fasti* I, 545 ad.

³⁵ Římané prý tento příběh vyprávějí, aby dodali sami sobě větší slávy. Ve skutečnosti nezabil Caca žádný Héraklés, ale obrovský pastevec jménem Garanos nebo Rekaranos, Héraklův spojenec. Plútarchos, *Římské otázky* 18; Ovidius, *Fasti* I, 545; Livius I, 7; Verrius Flaccus citovaný Serviem k Vergiliově *Aeneidě* VIII, 203; Aurelius Victor: *O původu římského národa* 8.

³⁶ KERÉNYI 1998, s. 127.

³⁷ TRANCSENYI-WALDAPFEL 1967, s. 258.

³⁸ Můžeme se tedy domnívat, že Římané považovali i zástupné obětiny, které nesly podobu těch původních, za z Řecka importovanou novinku.

jim „Argejci“.³⁹ Rovněž se mělo za to, že Héraklés založil Pompeje a Herculaneum, že bojoval s obry na Flegerské pláni (Campi Flegrei) u Kýmé, že postavil přes Lukrinský záliv most dlouhý deset stadií, kterému se říkávalo Héraklova cesta, a hnal po ní Géryonova stáda.⁴⁰

Na nejjižnějším výběžku Itálie se ze stáda utrhlo tele, mladý býček, a přeplavalo na Sicílii. Podle toho prý bylo pojmenováno město Rhégion, dnešní Reggio, od *rhégnynai*, „utrhnout se“, a země podle telete, *vitulus*, nazvána řečí domorodců původně *Vitalia*, později Italia. Zatímco mu tedy stádo hlídal Héfaistos, Héraklés hledal býka po celém ostrově. Nakonec zvíře našel ve stádě krále Eryka, který byl synem Afrodíty a Búta a který žil na západním pobřeží Sicílie. Héraklés musel s králem Erykem zápasit. V sázku dal Eryx celé své království proti zaběhnutému býkovi, avšak podlehl.⁴¹ Tímto způsobem získal Héraklés Erykovo království a zanechal je jeho obyvatelům, dokud se o ně nepřijde přihlásit někdo z Héraklových potomků.⁴² Následně u Syrákús v posvátné propasti Kyané, kterou Hádés unesl Koru do své říše v podsvětí, vykonal Héraklés oběti a ustanovil každoroční slavnost.⁴³ Po návratu ze Sicílie do jižní Itálie Héraklés věštil slávu a velikost budoucího, ještě nezaloženého Krotónu.⁴⁴

Tento řecký hrdina tedy vykonal v Itálii mnoho pamětihodných skutků a i touto cestou tedy vstoupila tato západní končina do řeckého povědomí a naopak prvky řecké kultury se začaly usazovat na Apeninském poloostrově.

Nejnáročnější, dvanáctou prací Héraklovou pro Eurythea bylo přivést z podsvětí Kerbera, trojhlavého psa s dračím ocasem a množstvím hadích hlav na šíji. I

³⁹ Plútarchos, *Římské otázky* 18 a 32; Derkyllós: *Italské dějiny* III, citované Plútarchem: *Obdobné příběhy* 38, Tzetzes: *O Lykofrónovi* 1232; Justinus XLIII 1; Hésiodos: *Zrození bohů* 1013; Ovidius, *Fasti* V, 621 ad.

⁴⁰ Solinus II, 5; Dionýsios I, 44; Diodóros Sicilský IV 21-2 a 24; Strabón VI, 3, 5 a 4, 6.

⁴¹ V pěstním zápase s Erykem třikrát zvítězil Héraklés a měla mu podle dohody připadnout elymská zem, na což se později Řekové odvolávali, když přišli ze Sparty a země se zmocnili; KERÉNYI 1998, s. 127. Pramen: Dion. Hal. *Antiquitates Romanae* I. 35. 2.

⁴² Pausaniás IV 36, 3; Diodóros Sicilský IV, 23; Apollodóros II, 5, 10; Tzetzes: *O Lykofrónovi* 866; Servius k Vergiliově *Aeneidě* X 551. Mimo jiné z tohoto důvodu mohli Řekové kolonizující Velké Řecko, respektive Sicílii, cítit oprávněné, mýty podložené nároky na tato území.

⁴³ Je to další doklad řeckých představ o spojitosti vstupu do podsvětí s Itálií a Sicílií. A Héraklés si svým veskrze lidským údělem, který však hrdinsky nesl, vysloužil nesmrtelnost. Snad i proto tedy ona tendence inklinovat k eschatologickým kultům.

⁴⁴ Diodóros Sicilský IV, 24; Servius k Vergiliově *Aeneidě* III, 552; Ovidius, *Metam.* XV, 12 ad.

tento úkol nakonec zvládl a ještě v podsvětí osvobodil Thésea. Když Kerbera ukázal Eurystheovi, zase jej vrátil zpět do říše stínů.⁴⁵

3. 3. 3. EUANDROS

S Géryonovým stádem dobytka táhl Héraklés přes Ligurské Alpy a vstoupil do Itálie, resp. Předalpské Galie a Etrurie. Na Tiberu jej přivítal řecký krajan a vyhnanec z Arkádie, král Euandros, syn posla bohů Herma a nymfy Themidy nebo Carmenty.

Král Euandros⁴⁶ vládl spíš díky osobní převaze než síle. Místní si ho vážili zejména pro jeho znalost písma, které nabyt od své matky věštkyně, arkadské nymfy. Ta byla dcerou řeky Ladónu, a i když už se provdala za Echema, nezabránilo to Hermovi, aby mu porodila Euandra. Když pak přesvědčila Euandra, aby svého domnělého otce zavraždil, Arkadčané je oba vyhnali. Doprovázení družinou Pelasgů dorazili do Itálie.⁴⁷ Zde byla Themis přejmenována na Carmentu. Oba noví příchozí nějakých šedesát let před trójskou válkou tam na nad řekou Tiberem se vypínajícím kopci, později nazvaném Pallatinus, založili městečko Pallantium. Místo vybrala sama Carmenta a brzo prý nebylo v celé Itálii mocnějšího krále nad Euandra. Carmenta také upravila pelasgickou abecedu o třinácti hláskách, již kdysi Kadmos přinesl z Egypta, na patnáctihláskovou, latinskou. Některé prameny však prohlašují, že Euandruv lid naučil používat písmena právě Héraklés, a to že je důvod toho, že se dělí o svůj oltář s Músami.⁴⁸

⁴⁵ TRANCSENYI-WALDAPFEL, 1967, s. 192-3.

⁴⁶ Dion. Hal. 1, 32, 1.

⁴⁷ Servius k Vergiliově *Aeneidě* VIII, 51; 130; 336; Livius I, 7; Plútarchos: *Římské otázky* 56; Pausaniás VIII, 43, 2; Dionýsios: *Římské starožitnosti* I, 31.

⁴⁸ Servius k Vergiliově *Aeneidě* VIII, 130 a 336; Ovidius, *Fasti*, V 94-5 a I 542; Hyginus: *Báje* 277; Juba citovaný Plútarchem: *Římské otázky* 59.

3. 3. 4. DALŠÍ MYTIČTÍ ŘEKOVÉ V ITÁLII

V návaznosti na dobytí Tróje začala v jistém smyslu slova nová etapa helénské mytologie - návrat řeckých hrdinů domů z trójské války, jejich už nikým očekávaný návrat nebo strastiplné pouti na cestě od Tróje zpět. Jak pro Dioméda tak pro Ídomenea skončila jejich pouť vyhnanstvím na pobřeží jižní Itálie. Podobně i Odysseova a vlastně i Aeneova utrpení a desetileté bloudění po Středomoří, kdy je osud zahnal do Itálie, jsou všeobecně známa z přemnoha antických pramenů a památek.

Ať už se Diomédés někdy vrátil domů a milenci jeho ženy Aigialei ho vyhnali,⁴⁹ nebo se rovnou domovskému Argu vyhnul⁵⁰ a vyhledal svůj azyl v jižní Itálii neprodleně, sovooká bohyně jej prý⁵¹ učinila nesmrtelným bohem, který pak byl běžně uctíván v obcích Velkého Řecka.⁵² Především se tak dělo na jednom z ostrůvků – dnes zvaném Le Tremiti – naproti Monte Gargano.

Také Ídomeneus, vnuk Mínóův, se na zpáteční cestě od Tróje na Krétu dostal do veliké bouře, ale ještě větší jej čekala doma. Jeho lid jej nepřijal zpět a z ostrova ho vypudil. Tak se musel vystěhovat do Velkého Řecka, kde pro sebe zabral nejdlehlší cíp země ležící jižně od Otranta.⁵³

3. 4. KNIHY SIBYLLINY

Z řeckých kolonií rozestých po březích jižní Itálie se rozšířilo do i Říma uctívání Foiba Apollóna. Zde vystupoval pod polatinštěným jménem *Phoebus Apollo*. Střediskem jeho kultu byla v Itálii řecká obec Kýmé, kde rovněž bývala dnes skutečně archeology objevená jeskyně jeho orákula - věštyně Siblyly. Zároveň s uctíváním

⁴⁹ KERÉNYI 1998, s. 237. Pramen: Ilias 5. 412.

⁵⁰ Tamtéž, s. 237. Pramen: Vergilius, Aeneis 8. 9.

⁵¹ Tamtéž, s. 237. Pramen: Pindaros, Nemea 10. 7.

⁵² Tamtéž, s. 127. Pramen: Pindaros, Nemea 82.

⁵³ KERÉNYI 1998, s. 239. Pramen: Hesiodos, zl. 96. 16.

Apollóna si v Římě získali značnou vážnost tzv. *Knihy Sibylliny*.⁵⁴ Byly to řecké věštecké verše nejasného smyslu, z nichž za kritických dnů Říma čerpal poučení kněžský sbor zvláště za tím účelem vytvořený. Podle římské tradice tyto knihy velice draze prodala poslednímu římskému králi Tarquiniovi Superbovi Sibylla Cumská.

Přijetím v podstatě řeckých Sibylliných knih do náboženského světa starého Říma a následným ustanovením kněžského sboru s odpovídajícím řeckým vzděláním k doзору nad nimi otevřelo římské státní náboženství, aniž by to vůbec tušilo, brány prakticky všem řeckým bohům. Ať už stihla Řím osudová rána nebo jej znepokojovalo nějaké zázračné znamení, *prodigium*, obraceli se Římané o radu k Sibylliným knihám. Poprvé se Sibylliných knih dotazovali o radu kolem roku 500 př. Kr., když byla špatná úroda a v Římě zavládl hladomor. Na jejich pokyn Římané roku 496 př. Kr. slíbili, že postaví chrám řeckým bohům, zajišťujícím pozemskou hojnost, chlebodárnici Démétér a bohu vína Dionýsovi. Démétér Římané ztotožňovali s domácí bohyní *Ceres*, Dionýsos byl srovnáván s latinským *Liberem*, anebo používali pro jeho pojmenování polatinštěnou formu jeho řeckého přídomku, takže mu říkali *Bacchus*. Bohyni, která jej kontextuálně doplňovala říkali *Libera*.⁵⁵

Podobným způsobem na radu Sibylliných knih pozvali Římané do Města v roce 293 př. Kr., kdy zde i na venkově vypukla dlouhotrvající, ničivá epidemie, Asklépia z Epidauru. Poselstvo přivázející z Řecka nový kult dorazilo s posvátným hadem, v jehož podobě se léčící bůh a syn Apollónův zjevoval.⁵⁶ Polatinštělý Asklépios dostal jméno *Aesculapius* a jeho dcera *Hygieia*, „Zdraví“, jméno *Salus*.⁵⁷

V roce 217 př. Kr. byla už v Římě zavedena slavnost na počest dvanácti velkých řeckých bohů. Po prohrané bitvě u Trasimenského jezera v roce 217 př. Kr. slíbili Římané podle pokynů Sibylliných knih, že postaví chrám na počest bohyně „Rozumu“, latinsky *Mens*, protože svou porážku připisovali nedostatku střízlivé úvahy

⁵⁴ MOMOGLIANO, A., SUÁREZ DE LA TORRE, E.: *Sibylline oracles*, s. 8382-8386 in: JONES, L. (ed.): *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Detroit 2005.

⁵⁵ TRANCSENYI-WALDAPFEL 1967, s.259.

⁵⁶ Podle Livia (X., 47, 6-7; Shrnutí XI) byl zasvěcen Asklépiovi chrám v Římě v roce 292 př. Kr., kdy loď s poselstvem dorazila z Epidauru. Posvátný had tehdy sklouzl z paluby lodí a plaval řekou k tiberskému ostrovu. Na místě, kde vylezl na pevnou zem, mu pak byl 1. ledna 291 př.Kr. zasvěcen chrám a epidemie náhle ustala; Beard, M., North, J., Price, S.: *Religions of Rome*, Volume 2, A Sourcebook, Cambridge 2004, s. 43; Adkins, L., Adkins, R. A.: *Dictionary of Roman Religion*, Oxford 2000, s. 3.

⁵⁷ GRUEN 1993, s. 229.

a rozvážnosti. Z nábožensko-historických hledisek je nutno stejně posuzovat případy, kdy po nějakém prodigiu Sibylliny knihy vyžadují uznání toho či onoho řeckého boha státem.

Pocit jakési vlastní nedostatečnosti nebo obava ze selhání, který Římány vedl k vyhledání a uznání některých pro ně nových božstev, se sice tu a tam v průběhu římských dějin objevoval, ale k rozptýlení takových obav nalézali Římané ponejvíce vzory a řešení u Řeků a neváhali se podle nich řídit. Ostatně ochota hledat pomoc nejen ve vlastních řadách nás u Římanů nepřekvapuje. Vždyť zejména v náboženských otázkách mnohdy neváhali hledat pomoc pomoci Etrusků.

Všechny výše zmíněné historiky z řecko-římské mythologie v pravém slova smyslu mapovaly Středomoří jak pro obecné povědomí Řeků tak sekundárně i dalších národů. Bez nadsázky lze tuto fázi kontaktů Řeků se západním Středomořím označit za kolonizaci mýtickou a mythologickou. Báje tohoto druhu pomáhaly Řekům systematicky utřídit jejich geografické a etnografické znalosti a svázat touto metodou mnohá etnika do vztahů k nim samým tak, aby dávaly z hlediska celistvosti jejich světa smysl.⁵⁸

I kdyby v těchto příbězích nebylo z našeho pohledu ani zrnko pravdy, je třeba na ně pohlížet očima těch, kteří si je kdysi vyprávěli a jejichž svět byl jimi tímto způsobem utříděn. Jako takové byly veřejným a uznávaným statkem zmíněných národů a hrál svou nezastupitelnou roli při vytváření národních identit všech zúčastněných stran.

---

⁵⁸ GRUEN 1993, s. 6-51.

4. ŘECKÝ ELEMENT NA ZÁPADĚ V DOBĚ HISTORICKÉ

Předchozí kapitola, která ve stručnosti jejímu významu pro naše téma odpovídající, předeštlá některá fakta, s tím záměrem, že by mohla sehrát alespoň doplňující úlohu v nadcházejících úvahách. Ty se budou týkat toho, nakolik byla řecká přítomnost na Apeninském poloostrově a okolních ostrovech z pohledu Hellénů přirozená a mytologií začleněná do jejich vnímání světa. Právě již toto mytické zakotvení Řeků ve zmiňované oblasti bylo přinejmenším žádoucím předstupněm jejich aktivního poznávání a osidlování Velkého Řecka, jinak řečeno jejich skutečného vstoupení na jihoitalskou scénu, tentokrát však již v době historické, tedy archeologicky zkoumatelné. Následující kapitola stručně shrne naše dosavadní poznání jednotlivých období helénské přítomnosti na italském západě tak, aby bylo vykresleno jakési historické pozadí,⁵⁹ na němž další kapitoly této práce budou moci dostatečně obsírně charakterizovat umělecký styl Velkého Řecka, jehož stopy budeme následně hledat na středoitalských votivních terakotách pocházejících z období střední římské republiky. Dodejme, že není naším cílem zde detailně rozebírat řeckou kolonizaci jako historický fenomén, ale jen ve vstřednosti nastínit okolnosti, za nichž docházelo k působení řecké kultury na původní obyvatelé Itálie.

4. 1. ZÁPAD A ŘEKOVÉ V PŘEDKOLONIZAČNÍM OBDOBÍ

Jaké však vůbec byly nejranější kontakty Řeků se zmiňovanou částí Středomoří? K dispozici máme doklady živého zájmu mínojských Kréťanů a mykénských Řeků o Liparské ostrovy a některé části Sicílie – zvláště o jihovýchod tohoto ostrova – a to asi už od roku 1600 př. Kr. Tato pozornost sem byla upřena

---

⁵⁹ Zásadní prací na této všeobecnější úrovni nahlížení na Velké Řecko je: PUGLIESE CARRATELLI, G. (ed.): *The Western Greeks*, Venezia 1996.

až do samého konce doby bronzové. Jakou podobu však měl tento kontakt? Těžko mohlo jít o kolonie v pravém slova smyslu, ale byly zde v provozu přinejmenším jakési obchodní stanice. V samotné Itálii bylo takové osídlení nalezeno s jistotou v Tarentu na poloze *Scoglio del Tonno* (1400-1200 př. Kr.). Mykénská keramika, která zde byla nalezena, svědčí o tom, že šlo nejspíš o stanoviště provozované obchodníky z ostrova Rhodos. Další, obdobné nálezy spadající do mykénského okruhu se dochovaly na ostrově Ischia, v Etrurii a na Maltě.⁶⁰

Na základě těchto dokladů je zřejmé, že o přímých kontaktech Itálie s Egeidou už v tak rané době nemůže být pochyb. Přerušeni kontaktů nejspíš kolem roku 1200 př. Kr. je však téměř naprosté. Nejspíš z tohoto důvodu se pozdější cesty Řeků na západ nezdají být v jakékoli spojitosti s někdejšími mykénskými výpravami, jako tomu bylo na Východě, kde bylo takovéto přerušeni nejen krátké, ale hlavně jen částečné.⁶¹

Vzpomínka na Řeky doby bronzové, kteří se v Itálii a na Sicílii vyskytovali, snad přežila v dost zmatené formě v některých mýtech, zvláště v příbězích Odysseových.⁶²

Také pobřeží Neapolského zálivu bylo svědkem ranějších fází řecké kolonizace a od poloviny 9. století př. Kr. se začaly vázy v řeckém geometrickém stylu objevovat i v hrobech rané doby železné v Latii a Kampánii, jako doklady prvních kontaktů mezi řeckými obchodníky a místními populacemi.⁶³

4. 2. KOLONIZACE OBLASTÍ VELKÉHO ŘECKA

Řecká kolonizace⁶⁴ západního Středomoří je v současné době poměrně dobře zdokumentovaným historickým i archeologickým fenoménem. Z pohledu římských

---

⁶⁰ BOARDMAN 1999, s. 164. RIDGWAY, D.: *The First Western Greeks*, Cambridge 1992, s. 3; TAYLOR, W.: *Mycenean pottery in Italy and adjacent areas*, Cambridge 1958.

⁶¹ VAGNETTI, L.: *The First Contacts between the Minoan-Mycenean and the Western Mediterranean Worlds*, s. 109-116, in: PUGLIESE CARRATELLI, G. (ed.): *The Western Greeks*, Venezia 1996; BOARDMAN 1999, s. 164.

⁶² Tento aspekt řecké přítomnosti v Itálii a na Sicílii je diskutován ve třetí kapitole studie.

⁶³ DE CARO 1996a, s. 21.

⁶⁴ Stručný a dobrý přehled vývoje kolonizace Velkého Řecká podává: BOARDMAN 1999, s. 161-189.

dějin podotkneme, že to byli právě západní Řekové, se kterými se rostoucí moc města na Tiberu musela jednou zákonitě střetnout. K tomuto střetu došlo za pozoruhodných okolností a dnes s odstupem dvou tisíciletí vlastně ani není jasné (a není to ani důležité), kdo byl vítězem a kdo poraženým. Proto je rozumné se přiklonit k Horatiovi (Ep. II, 1, 156), který napsal:

*Greacia capta ferum victorem cepit
et artes intulit agresti Latio.*

Je zřejmé, že za prodloužení životnosti a vlastně i zachování řecké kultury pro pozdější západní svět vůbec vdčíme především starověkému Římu a jeho funkci prostředníka v předání řeckého kulturního odkazu.

U starověkých autorů jsou průběh i okolnosti zakládání řeckých kolonií na území Velkého Řecka, stejně tak jako jejich rané dějiny poměrně dobře podchyceny.

Umění, které velkořečtí kolonisté vytvářeli, bylo logicky z počátku odvozeno od umění jejich původní domoviny. Dále však už bylo rozvíjeno poměrně nezávisle, třebaže si stále udržovalo alespoň volné vztahy k vývoji jednotlivých druhů umění v samotném Řecku.⁶⁵

Jak se z relativně nedávno získaných archeologických pramenů, na rozdíl od antických spisů, zdá, byl většinou prvotním impulsem ke kolonizaci jako takové, tu italskou nevyjímaje, spíš ekonomicky značně výhodný dálkový obchod a nikoli, jak se soudilo dříve, akutní potřeba získat novou půdu pro obživu příliš početného obyvatelstva v Řecku.

Jistě nás nepřekvapí, že získat informace o případných možnostech nabytí nové půdy mimo stávající Řecko, která by byla vhodná pro obživu, bylo nejsnadnější právě u námořních obchodníků, kteří se plavili podél pobřeží celého, tedy i západního Středomoří. Pro jejich aktivity máme k dispozici doklady například v podobě váz

---

⁶⁵ Stručně o umění západních Řeků pojednává BOARDMAN 1999, s. 192-198. V této studii je umění Velkého Řecka věnována pátá kapitola.

datovaných do tzv. předkolonizačního období. Byly nalezeny v Etrurii (ve Vejích), Kampánii (v Capui a Pontecagnanu) i na Sicílii (Villasmundo).⁶⁶

Nejstarší řecké kolonie na západě byly Eubojské a archeologický průzkum těchto lokalit prokázal, že bývaly v první fázi zakládány nikoli na zemědělské půdě, ale spíše na místech, která byla atraktivní tím, že novým osadníkům zde působícím přinášela výhody především z hlediska obchodování s Etrurií. Obchodníky z Řecka do těchto končin, jak se zdá, vábily především zde ve velkém těžené kovy. Některé pobřežní části Etrurie a přilehlé ostrovy železem a mědí přímo oplývaly.⁶⁷

V první polovině 8. století př. Kr., kolem r. 770 př. Kr. tedy založili řečtí vystěhovalci z Euboie na ostrově Ischia v místě dnes zvaném Monte Vico osadu *Pithekoussai*. Šlo o první stálé řecké sídliště na Apeninském poloostrově a v západním Středomoří vůbec. Podle toho, co vykopal v hrobech G. Buchner, nebyla to *polis*, ale mnohem spíše *emporion*. Bylo navštěvováno nejen Eubojskými Řeky, ale jak se zdá také Féničany a skupinami dalších kupců z Východu (pravděpodobně ze Sýrie, kde emporia sbírala zboží a know-how z celé Asie). Obchodníky sem z východu přitahovala blízkost tohoto odlehlého místa k na rudy bohatým oblastem v Etrurii – ostrovům Elba a Amianta. Emporion na Ischii představovalo nejen tranzitní bod, ale také středisko primárního zpracování kovů z Etrurie: zbytky výhni se struskou i zbytky železa, které zcela jistě pocházelo z Elby, se našly v lokalitě Mazzola, která leží ve vnitrozemí zálivu San Montano, a ten byl jedním ze dvou přístavů tohoto emporia.⁶⁸

Když Řekové přistáli u kampánských břehů před polovinou 8. století př. Kr., našli zdejší pobřeží obývané lidmi různých jazyků, zvyklostí i civilizačních stupňů. Řečtí historikové zaznamenali pouze dvě jména pro domorodé obyvatele – Ausonové a Opiciané. Jména byla vždy užívána společně, ale přesto byla od sebe vždy rozlišována. Ausonové byli považováni za původní obyvatelstvo regionu, snad už od doby bronzové, ovládající velké území včetně jižní Itálie, Sicílie a Aiolských ostrovů. Za jejich potomky byli v době historické považováni Aurunkové, kteří žili v roztroušených komunitách mezi řekami Liri a Volturno v kopcích Monti Trebulani.

⁶⁶ BOARDMAN 1999, s. 162.

⁶⁷ Např. Monti Metaliferi, ostrov Elba apod.

⁶⁸ DE CARO 1996a, s. 21.

Opiciané naopak podle některých současných historiků evokují spojitost s tzv. „kulturou fossa“ z konce doby bronzové a rané doby železné.⁶⁹

Působení vlivů na Sicílii se přistěhovavších Řeků, jejich ideje a kultura na domorodé Sikely, byly zcela bezprostřední.⁷⁰ Na mnoha sikelských lokalitách se prakticky hned objevují řecké vázy a domorodé vázy původních tvarů, avšak jednoznačně imitující řeckou výzdobu. Vázy nesoucí figurální výzdobu dokonce mnohdy působí dojmem, že byly malovány přímo řeckými řemeslníky speciálně pro jejich sikelské sousedy. Domorodci se rovněž od Řeků naučili zhotovovat bronzové a terakotové figurky, které výrazně mísily různé styly.⁷¹ Místní také přejali řeckou ababetu v její chalkidské variantě.

Tak výrazné a rychlé sblížení vybízí k otázce, zda žili Řekové přímo v sikelských městech nebo ne. Běžným modelem etnického soužití nejspíš byla infiltrace řeckého zboží na původně zcela domorodou lokalitu. Dalším krokem mohlo být i zřízení řecké čtvrti následované případným zřízením plně řecké osady někde poblíž.

V jižní Itálii se šíří řecký vliv obdobně jako na Sicílii, jen charakter jednotlivých původních kultur je mnohem méně zřetelně definován. Přesto se zde řecké myšlenky šíří stejně rychle jako řecké zboží.

Jdouce od severu, v Cumae a v Poseidonii, je zřejmé, že původní obyvatelstvo, které se začalo setkávat s Řeky, kulturně náleželo těsněji ke středoitalským apeninským kulturám. Soudě podle časného výskytu především řecké keramiky na těchto lokalitách, tak i zde se zboží i ideje Hellénů prosazují mimořádně rychle. Například v okolí Paesta (řecká Poseidonia) je mnoho domorodých lokalit a pohřebišť. Ve dvojměstí Palinurus a Molpa asi 56 km jižně od Paesta, žili asi od roku

---

⁶⁹ DE CARO, S.: The Cultures of Preroman Campania: the Etruscans, the Italic Peoples and their Cities, in: DE CARO, S.: The National Archaeological Museum of Naples, Napoli 1996, s. 33; stručný nástin vztahů západních Řeků s domorodým obyvatelstvem na Sicílii i v Itálii podává též BOARDMAN, 1999, s. 189-192.

⁷⁰ LA ROSA, V.: The Impact of the Greek Colonists on the non-Hellenic Inhabitants of Sicily, s. 523-532, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

⁷¹ RIZZA, G.: Siceliot Sculpture in the Archaic Period, s. 399-412, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

550 př. Kr. Řekové v těsném sousedství s místními obyvateli. Na existenci typu bok po boku lze usuzovat z nálezů a vykopávek v okolí hradeb a z místních pohřebišť.⁷²

Neapolis (Parthenopé) byla osídlena rhodskými Řeky, a to asi kolem roku 650 př. Kr., jak lze usuzovat z archeologických nálezů. Ještě před koncem 6. století př. Kr. vzniklo další řecké sídliště v Puteoli (dn. Pozzuoli západně od Neapole). Usadili se zde uprchlíci z ostrova Samos r. 531 př. Kr. a podobně lze nalézt výrazný řecký horizont v Pompejích, kde stál malý dórský chrám a řecká keramika se zde ve velkém množství objevuje kolem 550 př. Kr.⁷³

Ale bezprostřední efekt neměl příchod Řeků do Itálie jen v oblastech jejich přímého výskytu. Například v Římě se do padesáti let od jeho legendárního založení Romulem roku 753 př. Kr. objevuje eubojská a korintská keramika. Jak v této oblasti, tak i severněji v Etrurii způsobil vliv i fyzický příchod Řeků dalekosáhlé změny.

Jak jsme viděli, měl příchod Řeků do Itálie hluboký dopad na sociální, ekonomický a kulturní život domorodých národů. Helenizace Etrurie, Latia a Kampánie, tedy oblastí, které jsou ve středu našeho zájmu, začala hned v 8. století př. Kr. a měla hlavní vliv na strukturální změny, ke kterým došlo v orientalizujícím období a zejména na formování aristokratické vrstvy. Nemůžeme si být jistí tím, že kontakt s Řeky byl jedinou příčinou sociální stratifikace společnosti a tedy zrodu aristokracie v Itálii, nebo zda tento fenomén pouze přispěl k procesu, který by se jinak odehrál i tak a na Řecích nezávisle. Výrazně rodově orientovaná struktura aristokracií v Itálii je rysem, který není s Řeky právě shodný. Nemůže ale být pochyb o tom, že řecký vliv se uplatnil při formování aristokratických vrstev v Itálii zvláště tím, že zde nabídl model, na jehož základě se místní italická aristokracie mohla sama vnitřně definovat.⁷⁴

Náhlá přítomnost tolika řeckých společenství, jejich rafinovaný způsob života, výkonná ekonomika i vyspělá kultura – to vše na konci 8. století př. Kr. způsobilo nebo

---

⁷² Domorodci dokonce začínají napodobovat řecké výrobky již ve druhé polovině 8. století př. Kr. – hl. keramika. GIULIANO, A.: Greek Influence on Italic Art, in: PUGLIESE CARATELLI, G. (ed.): *The Western Greeks*, Venezia 1996, s. 592.

⁷³ TRUMP, D. H.: *Central and Southern Italy before Rome*, 1966.

⁷⁴ CORNELL 1997, s. 87.

nastartovalo dalekosáhlé změny ve společenských zvyklostech prakticky celé Itálie. Ale to byl jen začátek.

Od této chvíle bylo helénství a později helénismus vše prostupujícím prvkem, jenž se dokonce stal nejdůležitějším faktorem, který vyvolával změny a urychloval rozvoj v římských dějinách. Zatím byl sledovatelný pouze na životním stylu a étosu aristokratických vrstev, ale v průběhu archaického období řecké myšlenky začnou působit prakticky na každý aspekt života, a to ve všech vrstvách společnosti. Umění, architektura i náboženství se začaly měnit v tomto smyslu už v orientalizujícím období, ale mnohem dalekosáhlejší změny se objeví v politické sféře 2. poloviny 7. století př. Kr. Jde především o formování městských států.⁷⁵

---

⁷⁵ Tamtéž, s. 92.

5. UMĚNÍ KOLONIÍ VELKÉHO ŘECKA

Pro domorodé národy obývající území, která vstoupila do dějin pod názvem Velké Řecko, byl příchod Řeků bezpochyby zásadním přelomem v kvalitě života. Je nesporné, že řecký vliv se projevil prakticky ve všech sférách existence jednotlivců, obcí a národů. V materiální kultuře jsme si zvykli na celou řadu artefaktů pohlízet jako na projevy umělecké, byť *de facto* jde v mnoha případech o výrobky řemeslné. Již jsme konstatovali, že umění a řemeslo řeckých kolonií bylo zpočátku blízké uměleckým směrům jejich mateřských obcí a teprve s postupem času se stylově začalo odchylovat a získávat v omezené míře osobitý výraz. Podívejme se proto v této kapitole na konkrétní příklady umění velkořeckých kolonií. Vybrané významnější lokality budeme po této stránce analyzovat zevrubně a následně se pokusíme nastínit charakter jejich řemeslnícko - uměleckého projevu. Samozřejmě hlavní pozornost budeme věnovat velkořecké koroplastice, jejíž vliv na terakoty střední Itálie je ústředním bodem našeho zájmu.

Asi od poloviny 8. století př. Kr. až do počátku století pátého př. Kr. postrádají umění a řemesla řecké Sicílie a jižní Itálie stylovou jednotnost, uniformitu. Řečtí kolonisté se totiž pokoušeli přenést vžitě umělecké motivy své domoviny do svých nových domovů na Apeninském poloostrově a Sicílii. Přesto se již na konci 8. století př. Kr. začal projevovat figurativní charakter ryze lokální povahy, a to jak v koloniální produkci, tak i v ryze domorodých dílnách. Mezi řeckými kolonisty byl bezpočet řemeslníků, jejichž prvořadým úkolem bylo vyrábět bronzové předměty, keramiku nebo terakoty. Je nepochybné, že tito řemeslníci nepracovali jenom v původním stylu jejich dřívějšího domova, ale také se snažili vyhovět odlišnému vkusu a prostředí místní klientely. Právě takovou cestou vznikl tzv. „koloniální styl“. Byla pro něj charakteristická především bezprostřednost, s jakou se jinak v umění domovského Řecka nesetkáváme. Nepřetržitý příliv řemeslníků a umělců z Řecka nebo alespoň jejich produktů soustavně zásoboval Velké Řecko novými styly a výrazovými trendy. Výsledný velkořecký styl sice postrádal velkolepou eleganci svých řeckých vzorů, zato však svou bezpochyby záměrnou odlišností dosahoval, na Řeky nečekaně, mimořádné

přirozenosti a bezprostřednosti. Díky tomuto vstřícně nastavenému stylovému posunu brzy místní, domorodí řemeslníci začali rychle vstřebávat mnoho prvků obsažených původně v příchozích koloniálních myšlenkách. I když tyto myšlenky byly mnohdy ne zcela správně interpretovány a dokonce ani nebyly nikdy plně a přirozeně přijaty, tak tímto způsobem přijaté ideje daly vzniknout mnoha novým nápadům, které mísily domorodé a koloniální rysy, což se zase zpětně odrazilo v kultuře kolonií samých.

Z toho plyne, že je velice obtížné pohlížet na umění Sicílie a jižní Itálie jako na něco jednotného a homogenního. Podobně platí, že nálepky „domorodé“ a „koloniální“ jsou jen orientační a pomocné. Jejich účelem je pojmenovat a určit některé fenomény, které je však zapotřebí analyzovat zvlášť v závislosti na konkrétním místě. Podobně není jednoduché uvažovat ve smyslu stylově-umělecké kontinuity nebo naopak kulturní nezávislosti, jak je tomu v Řecku samém.⁷⁶

Od konce 6. století př. Kr. vlivy mateřského Řecka na umělecké trendy v koloniích začínají postupně slábnout. Řecká pozornost se totiž tou dobou odvrací od Sicílie a Velkého Řecka jednak v důsledku blížícího se řecko-perského konfliktu a dále také narůstajícího tlaku Punů z Kartága a Etrusků. Na konci 7. století př. Kr. společnost na Sicílii a ve Velkém Řecku prošla hlubokou proměnou. Především šlo o výraznou sociální stratifikaci. Masová kultura vycházející vstříc jednotnému vkusu prakticky celé obce se začala pozvolna vytrácet a na její místo nastupuje kultura pěstovaná více a více se prosazujícími elitami a zejména panovnickými dynastiemi. Jejich pozornost se soustředí na mnohem sofistikovanější myšlenky typické pro řecké poleis. Ještě větší nevyváženost způsobuje faktická nepřítomnost nižší střední třídy, která dříve byla jmenovatelem řeckých kolonií a upřednostňovala nižší obecnou kulturu, která kdysi v raných koloniích tudíž dominovala.⁷⁷

Pakliže bylo pro řecké řemeslníky a umělce na západě nutné se v něčem okamžitě přizpůsobit nové situaci a podmínkám, tak šlo v první řadě o rozdíly v dostupnosti některých materiálů. Čelit museli především nedostatku srovnatelně kvalitního kamene. Řekové zde neměli k dispozici pro své sochaře žádný kvalitní mramor jako tomu bývalo v Řecku a na egejských ostrovech. Proto místní umělci

⁷⁶ GIULIANO, A.: Greek Influence on Italic Art, in: PUGLIESE CARATELLI, G. (ed.): *The Western Greeks*, Venezia 1996, s. 591.

⁷⁷ Tamtéž, s. 591.

museli buď vystačit s lokálním hrubším kamenem nebo se častěji obraceli, zejména při tvorbě významnějších děl, k práci s hlinou.

Jestliže některý druh artefaktů starověkého člověka provází prakticky na každém kroku, pak je to keramika. Od počátku osídlování velkořeckých oblastí byla v koloniích velmi žádana keramika korintská, i když z počátku zde ještě převládají, celkem logicky, eubojské styly. Kolem poloviny 6. století př. Kr. nahrazuje korintskou keramiku athénská, což však spíš než obchodníky, kteří dováželi, co bylo právě v módě, zajímalo domácí výrobce keramiky ve Velkém Řecku. Syrákúsy, které byly korintskou kolonií se například snažily po nějakou dobu této změně importů vzdorovat.

I přes čilé obchodní kontakty musely být nové kolonie v jejich nejranější fázi soběstačné. Kde to bylo jen trochu možné, tam osadníci vyráběli vlastní keramiku ve stylech blízkým jejich někdejší domovině. Podobně i jejich architektura a další umělecká díla kopírovala formy, které si pamatovali od umělců a řemeslníků v domovské obci. Mezi novými osadníky totiž přirozeně byli i řemeslníci a umělci a příliv importů z Řecka těmto specialistům zajišťoval kontakt s aktuální módou a jejím vývojem. Z tohoto důvodu je umění Velkého Řecka zpočátku vnímáno spíš jen jako rozšíření či jakási odnož řeckého umění. Přesto zde některé druhy umění po čase dosáhly určitého stupně originality. Ta spočívala především v nezávislosti forem na aktuálním dění v domovském Řecku.

Přesto začaly zanedlouho v důsledu všestranného rozkvětu kolonií vznikat ve všech výrobních odvětvích různé individuální styly a vyvinul se vlastní vkus, který byl od vlastního Řecka odlišný a často nezávislý nejen na původní domovině, ale i na okolí. Konkrétně lze říci, že mnoho z raných a i některé z pozdějších staveb na řeckém Západě se obzvlášť liší malovaným terakotovým obložením, které zakrývalo a zároveň chránilo exponované části jejich dřevěných konstrukcí střech a štítů. Předlohy pro takové obklady nalezneme v Korintě, ale na Sicílii byla tato metoda propracována způsobem, se kterým se ve vlastním Řecku nesetkáme a který můžeme označovat jako výsostně sicilský.

Umělci sídlící ve Velkém Řecku patrně nebyli natolik pohotví, aby byli s to zachytit překotný vývoj sochařství, k němuž došlo v Řecku v 6. století př. Kr. Příležitostně dochází k jistému rozvolnění stylu v sochařství a tudíž mírnému příklonu

k realismu, který jim dává v řeckém kontextu nálepku provinčnosti, proto však nejsou horší.⁷⁸ Lze vysledovat i několik menších lokálních škol pracujících v primitivnějším stylu.

Na Řeckém západě byla produkce bronzů v porovnání s vlastním Řeckem výrazně omezená. Na konci 6. století př. Kr. působily dílny pracující s bronzem v jižní Itálii, zvláště v Tarantu a v Locri. Vyráběly se zde zejména bronzové nádoby a zrcadla s figurálními aplikami. Situaci zde však komplikuje velké množství převážně peloponéských importů.

Avšak skutečně mimořádný rozmach zažívá ve Velkém Řecku z již výše zmíněných materiálních důvodů koroplastika. U nejčtetnějších prací v terakotě, jakými byly figurky a další votiva, nacházíme na západě doklady častého kopírování korintských předloh. Počáteční jednotný styl se však poměrně brzy (už od 5. století př. Kr.) začne rozpadat a při srovnávání větších souborů těchto artefaktů je možné rozlišovat různé lokální dílny a typy. Typem vyvinutým zcela na západě jsou především malé terakotové oltáře. Bývají ozdobené po stranách reliéfem a v některých případech jsou ještě malované. Tento typ votiva je v Řecku samém téměř neznámý.⁷⁹ Ve Rhodany založené jihosicilské Gele vznikla velice zajímavá móda terakotových rakví, které byly plasticky zdobeny iónskými architektonickými prvky provedenými v reliéfu.⁸⁰ V Tarantu začala působit významná škola koroplastů, jejíž nejranější práce, které produkují artefakty ve zcela individuálním stylu, se datují do první poloviny 6. století př. Kr.⁸¹

5. 1. SICÍLIE

Na Sicílii můžeme sledovat jisté stylové zpoždění vůči mateřskému Řecku stejně jako některé nečekané adaptace stylů. Obecně řečeno, místní sochy v sobě mají

⁷⁸ LANGLOTZ, E., HIRMER, M.: *The Art of Magna Graecia*, 1965, s. 30.

⁷⁹ ORLANDINI, P.: *Arule arcaiche a rilievo nel Museo Nazionale di Gela*, *RM* 66, 1959, s. 97.

⁸⁰ KURTZ, D. C., BOARDMAN, J.: *Greek Burial Customs*, 1971, s. 312.

⁸¹ HIGGINS, R. A.: *Greek Terracottas*, 1967, s.54; RICHTER, G. M. A.: *Kouroi, Archaic Greek Youths*, London 1960, no. 62.

určitou těžkost a zemitý příklon k materiálu, z něhož jsou zhotoveny. To je obzvlášť patrné na terakotách, které pocházejí ze sicilských votivních depozitů.

Terakotové figurky nebo i celé sochy jsou nejčastěji zachyceny v sedě. Snahou ženských figur je akcentování plodnosti a většinou se u nich můžeme setkat se strnulým pohledem upřeným před sebe. Sicilští koroplasti ve své produkci preferují takové prvky, které mají spíš symbolický význam. Charakteristické jsou u řady z nich nápadně vypoulené oči a nápadné je zejména výrazně omezené množství detailů, které často na první pohled scházejí na tělech postav. Tato strohost v užívání detailu na těle vyvolává sekundárně u pozorovatele dojem, že podstatné je pro umělce zpracování busty nebo jen hlavy.⁸²

Megara Hyblaea na Sicílii byla svým původem megarskou kolonií. Na jejích pohřebištích datovaných do 6. století př. Kr. bylo nalezeno velké množství exemplářů náhrobní skulptury. To je případ i neobvyklého artefaktu, který vyšel z lokální sochařské dílny nebo školy. Kolem roku 550 př. Kr. zde byla zhotovena vápencová socha ženy, která kojí dvojčata (kolem 550-525 př. Kr., dnes Syrakúské museum; v. 78 cm).⁸³ Třebaže tato socha vznikla v sicilské Megaře, téma samo pochází z pevninského Řecka asi z 6. století př. Kr. Co je zjevné, že kdysi zřetelné formy iónského námětu se v sicilském prostředí změnily. Slavnostní, strnule nehybná ženská postava se silnými rukama se nabízí buclatým, zavinutým dětem. Zdá se, jako by pyšně držela své potomky jako trofeje, které mají symbolizovat její bohatství. Spodní část okraje jejího oděvu je nepřirozeně zřasená a snaží se tak jako samotné nohy figury, zaujmout diváka.⁸⁴

Terakota, která pochází z lokality Grammichele (Tab. XXIX, obr. 1, 2), představuje dílo realizované v prostším materiálu, ale je zato mnohem lépe propracovaná. Větší povrchy jsou hladké a jemné, postava sama je těžká a svázaná se zemí. I v tomto případě byla prototypem sedící postava pocházející z východního Řecka, nejspíš ze 6. století př. Kr., ale na Sicílii koroplast kladl velký důraz na zemitý výraz postavy, snad zpodobnění ženského božstva. Jednotlivé prvky sochy jako velké ruce a lehce nakloněná hlava, velké oči a výrazná ústa stejně jako těžký oděv ukazují,

⁸² GIULIANO 1996, s. 592.

⁸³ LANGLOTZ, E., HIRMER, M.: *The Art of Magna Graecia*, 1965, pl. 17.

⁸⁴ GIULIANO 1996, s. 592.

že umělec měl větší zájem o zdobnější prvky, což jej odvádělo od organického pohledu na postavu.⁸⁵

5. 2. KAMPÁNIE A JIŽNÍ ITÁLIE

Zdejší domorodci velice rychle reagovali na přítomnost nových příchozích a hned přijímali množství řeckých kulturních rysů. Výsledkem však bylo něco jiného, že na Sicílii: Vnitrozemská Kampánie měla svou vlastní kulturu, jak svědčí např. nekropole v Capui. Domorodá kultura Kampánie byla různorodá a rozvinutá a měla jasno ve vztazích s Itálií na severu i Daunii na jihu. Zdá se, že příchod Řeků jakoby přiměl obyvatele Kampánie vytvořit vlastní uměleckou *koiné*. Ta, je-li pak nazírána v porovnání s jejím řeckým protějškem, jakoby se zřikala určité původní nezávislosti zřdojů, ze kterých čerpá a současně i jisté části formální autonomie.⁸⁶

Z rané fáze kampánského umění dobře vykazují zjevný řecký vliv bronzové figurky. Jakkoli jsou přirozeně podány, jsou v jistém směru i dost expresivní. Zřízení kultů kolonistů přimělo i lid Kampánie řádněji uspořádat kultury vlastní. Vznikají a rozvíjejí se domorodé svatyně jako ta v Capui, Montecassinu, v ústí řeky Garigliano nebo v Cales. V těchto svatyních lidé provozovali své vlastní formy kultu a přinášeli svým bohům votivní dary. Tato nespočetná *ex vota* byla z terakoty a byla většinou vyráběna přímo u svatyní, kde byly připraveny k prodeji poutníkům během svátků. Zatím není jasné, zda řemeslníci byli jejich výhradními výrobci, nebo zda byla votiva vyráběna na zakázku známými mistry. Velká je jejich podobnost s uměleckými výtvoři pekařů a cukrářů. Obecně řečeno, většina příkladů postrádá stylovou zručnost výrobce, a zatímco příležitostně lze sledovat stopy vedoucí k řeckým dílům, která výrobce patrně nějak znal, ve většině případů by bylo bezpředmětné pokoušet se o určení kulturního původu. Darované figurky jsou vytáhlé, nerovnoměrné, jejich končetiny protáhlé a jejich hubené tělo zakončuje neforemná hlava. V některých případech jako by

⁸⁵ GIULIANO 1996, s. 593; BONACASA, N.: Sculpture and Coroplastics in Sicily in the Hellenistic-Roman Age, s. 432-436, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

⁸⁶ GIULIANO 1996, s. 594.

řemeslník pocítil horečné tvůrčí nadšení a hlína proto nese výrazné stopy jeho ruky, která vytvořila množství kadeří a nevázaných linií plynoucích z nedostatku sebekázně, která je v takové míře v klasickém světě naprosto neobvyklá.⁸⁷

Když byla Kampánie v druhé polovině 6. století př. Kr. začleněna do kulturní sféry Etrusků, místní motivy dostaly další impuls od lépe definovaného ikonografického repertoáru, což vedlo k lepší artikulaci postav. Z Capuy se tento repertoár šířil do okolí a celé střední a jižní Itálie. Po celé 6. a část 5. století př. Kr. zažívala Capua období značné důležitosti. Toto období s sebou přineslo i první tzv. postavy „matek“, které se zasvěcovaly v nedaleké svatyni. Sochy představují v místním tufu vytesané sedící ženy, které drží v náručí jedno nebo více dětí. Jak jsme se již zmínili (kap. 5. 1.), podobná socha byla nalezena na Sicílii v Megaře. V tomto případě však podání vyznívá hruběji a jen přibližně. Nejranější z těchto monumentálně působících soch jsou jen schematické a jejich rysy jsou provedeny spíš jen v náznacích. Časem se však jejich podání zlepšuje a působí komplexnějším dojmem. Počet dětí usazených v jejich náručí roste jako gesto hrdé proklamace hodně plodného mateřství. Sochy byly darovávány ženami z Capuy bohyni, která jim byla nápomocná při porodu. Tento rituál a silné provázání nového života s úrodnou zemí množstvím potomstva jsou dokladem zemědělské kultury vždy svázané se zemí. Capujské sousedství, patrně svatyně u vodního pramene dala vzniknout lokální terakotové hlavě snad z 5. století př. Kr. U tohoto jedinečného kusu mizejí i poslední stopy umění klasické doby. Umělec jakoby se těšil z využití samotného materiálu – vytváří velice bohaté vlasy, oční víčka a řasy jsou jemně vytvořeny retuší.⁸⁸

Řemeslná produkce těch regionů, které byly méně zasaženy řeckým vlivem jako byla Apulie, Picenum a odlehlejší horské části Kampánie, je mnohem typičtějším plodem více nezávislé místní kultury, kterou lze rozeznat jak ve z vnějšku přijatých tvarech tak ve zvykem daných předmětech nacházených u svatyní. Nejčastěji to jsou zbraně, nádoby, náhrobní stély, šperky, a votivní terakoty. Řecký vliv vykazují jen ve struktuře, která je někdy zapojena, aby propůjčila formální syntaxi, ale přesto zůstávají ornamentální. Klasické mýty a další religiózní náměty jsou často předmětem

⁸⁷ GIULIANO 1996, s. 595.

⁸⁸ tamtéž s. 595.

hry lokálních stylů se zjevnou nepochopitelností pro náš moderní pohled, včetně pohřebních rituálů a bitev, které se staly samostatným ikonografickým námětem. Takto zobrazené scény jsou často jen epizodické a mnohdy tajemné díky jejich náhodným součástem.⁸⁹

V tomto okamžiku je důležité nejprve porozumět situaci domorodého světa v 5. a raném 4. století př. Kr. Už to nebyla prostá kultura reagující na působení řeckých kolonií. Šlo o kulturu, která, aby si zachovala svébytnost, pozdvihla vlastní úroveň. Tento posun je mnohem patrnější v institucionální, právní a vojenské sféře. Ty totiž byly v této turbulentní době mnohem důležitější. Cesta k nezávislosti byla dlouhá a plná těžkostí a mnohokrát mohla skončit neúspěchem. Za těchto podmínek Řím stál proti soupeřícím státům na poloostrově, asimiloval některé aspekty domorodých kultur a postupně se vynořoval jako kulturní centrum střední Itálie. Kmeny obývající hornatou část regionu pokračovaly v doladování svých vlastních politických systémů a armád zatímco jejich aristokracie naprosto zanikla. Během tohoto období, které vidělo jedny z nejstrašnějších let v celé známé historii poloostrova,⁹⁰ se začaly projevovat první náznaky společného směřování, náznaky, které vedly k postupnému sjednocování za využití domorodých tradic a širších občanských hodnot. Panorama se mění od poloviny 4. století př. Kr.

Helénistická kultura našla zvláště úrodnou půdu v Tarantu a odtud se šířila po celém poloostrově a zvláště rezonovala v Etrurii. Na Sicílii město, které nejvíce přijalo helénistickou kulturu, byly Syrakúsy, i když v trochu menší míře. Navzdory rozšíření se helenizace jihoitalských a sicilských měst týkala především ústavních a civilních struktur.⁹¹

Ve 3. století př. Kr. byl pro Itálii typický příklon k helénismu, který se stal módou. Tzn., že jí nebyl helénismus zcela vlastní. Tato móda se týkala jen některých vrstev a ne vždy byla tolerována vrstvou střední. Na konci 3. století př. Kr. čelil poloostrov nejvážnější zkoušce: po dlouhých 15 let kartaginské jednotky vedené Hannibalem plenily poloostrov. Nekonečný boj mezi kartaginskou a římskou civilizací

⁸⁹ GIULIANO 1996, s. 592.

⁹⁰ Vzpomeňme námátkou jen napadení jihu poloostrova Kartaginci a na opačné straně vpád Galů, který strašil Římany ještě mnohá staletí poté.

⁹¹ GIULIANO 1996, s. 600.

propukl naplno a Řím nakonec vyhrál boj o holou existenci. Na konci druhé punské války se však země ocitla na kolenou: řemeslná živnost a malí rolníci byli zničeni a s nimi i ekonomika společenských tříd, které do jisté míry tvořily helénistickou společnost. Počátek 2. století př. Kr. tak viděl jisté vymizení helénistických motivů nebo jejich určitou fosilizaci. Mezitím je domorodá kultura beztvará a formálně bez výrazu.

Na druhou stranu některé urozené rodiny v Římě přijaly typické rysy helénistického přepychu. Svědčí o tom například portréty Scipiona Africana (na prstenu) a Flaminia (na minci). To byly směry, k nimž od prvních dekad 1. století př. Kr. směřovala římská nobilita.

Tarentská koroplastická produkce v sobě zahrnuje velké množství hlav, sošek, reliéfů (*pinakés*) – vše dokládá jedinečné dílny. Taras byl zdrojem šíření určitých ikonografických a formálních myšlenek v malířství, které se rychle rozšířily v Apulii⁹² a došly až do Etrurie.⁹³

Méně údajů je známých o umění a řemesle, které bylo provozováno v pobřežních oblastech a helenizovaných městech Kampánie. Zdejší řemeslníci bezpochyby tvořili skvělá díla na rozdíl od umění pocházejícího z hlubšího kampanského vnitrozemí. Nejlépe je z tohoto hlediska prozkoumána Capua. Vyráběly se zde jako votivní dary i nadále s oblibou tradiční tufové sochy matek. Avšak kdysi klasické pojetí těchto soch od 5. století př. Kr. stylově přenechává prostor zpracování poplatnému ryze lokální tradici, která zjevně nabyla příliš ovlivněna znalostí řeckého umění. Capujské sochy sedících matek vystavují své často velice početné potomstvo doslova jako „housky na krámě“. Veškerá jejich hrdost jako by spočívala v počtu dětí. Ten, v některých případech dokonce přesahuje tucet a tato sebestředná pýcha jakoby někdy vylačovala veškerý cit k dětem. Nápadně přehnaná gesta těchto postav nejsou ospravedlněním pro zkratkovité a hrubé zpracování. Tyto tzv. „capujské matky“ v Museo Provinciale Campano zcela jistě imitují řecký typ *kourotrophos*, současně ale

---

⁹² DE JULIIS, E. M.: The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Apulia, s. 549-554, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

⁹³ GIULIANO 1996, s. 601.

vjadřují hrdost z plodnosti tím, že vystavují na svých pažích množství dětí a osvědčují tak hodnotu a okázalost spíš „barbarského“ typu.⁹⁴

Produkce terakot byla patrně kampanským řemeslníkům zvlášť milá. Vedle běžných menších terakotových figurek vyráběly zdejší dílny také velkoformátové typy terakot, buďto v životní velikosti nebo někdy i větší. Ale práce ve větším měřítku paradoxně pro řemeslníky nutně neznamena, že musejí věnovat větší pozornost detailu a tak vlastně jde jen o jakési zvětšeniny nevalné úrovně. Setkáváme se s tím, že se koroplast někdy pokoušel zakrýt svou hrubou práci běžným trikem jeho řemesla – dodatečným nalepováním mnoha kousků hlíny k dopracování nutných plastických detailů. Vzniká tak skicovitost blížící se až karikatuře, citelná je velká tíže materiálu a do očí bijící strnulost postav jako by záměrně parodovala spíš než uznávala někdejší řecké vzory.⁹⁵

Přesto se v kampanské produkci vyskytuje jedna umělecká oblast, která kvalitou udivuje a zastihuje ostatní artefakty. Jedná se o skupinu votivních bust nalézáných v místních svatyních. V těchto případech řemeslník nepochybně kladl mimořádnou pozornost na stylové kánony a vytvořil dílo zcela neobvyklého, projevem mnohem upřímnějšího typu. Některé z bust jsou překvapivě bezprostřední, a to i přes hrubší zpracování a místy záměrnou nadsázkou v rysech obličeje. Tváře s mírnou příměsí individuálních rysů živě hledí na pozorovatele a dokládají umělcovy kvality. Takové figury výmluvně dokládají skutečnost, že hlína nebyla doplňkovým, ale předním uměleckým materiálem tohoto kampanského okruhu.⁹⁶

Kampánské vnitrozemí bylo ryze zemědělskou krajinou, která byla osídlena převážně pastevcí. Jejich tradiční společnost byla ovládána přísnými zákony s elitami, které byly konzervativně svázány letitými zvyklostmi. Přesto však byla přístupná vnějším vlivům. Tato směna probíhající mezi zemědělskými (farmářskými) oblastmi Kampánie a Apulie na jedné straně a obchodnickými společenstvími řeckých kolonií na straně druhé nijak nenarušila sezónními cykly utvářené zvyklosti a způsoby života domorodých obyvatel. Neustále se přemísťující pastevcí museli být dobře vyzbrojeni proti lupičům a šelmám, a tak jejich majetkem nejspíš byly jen snadno přenosné věci.

---

⁹⁴ DE CARO 1996a, s. 34.

⁹⁵ GIULIANO 1996, s. 602.

⁹⁶ Tamtéž, s. 602.

Podoby jejich víry proto byly nutně soustředěny a přizpůsobeny období pastvy. Chrámy a svatyně byly v krajině umístěny podél pasteveckých stezek (transhumančních), které logicky sledovaly vodní zdroje (prameny, potoky) a zdroje potravy pro stáda (vybrané pastviny apod.). Votivní dary v těchto svatyních jsou tvořeny z velké části bronzovými mincemi raženými ve všech městech střední a jižní Itálie. Další dary včetně sošek zobrazujících pastevce a vojáky a množství terakotových hlav (mužů i žen) v podobě adoranda nebo anatomické modely částí lidského těla, svědčí o potřebách těchto lidí a jejich víře v léčebné schopnosti božstva.⁹⁷

Prozkoumaná svatyně v Carsoli (Abruzzo) nám nabízí obrázek toho, jak byla taková svatyně uspořádána. Byly zde nalezeny stopy někdejšího shluku lehkých, mobilních přístřešků, kde jednotliví řemeslníci mohli prodávat své zboží. Ponejvíce šlo o menší bronzové předměty. Na místě také koroplasti vytvářeli terakotové předměty, což jim umožňovalo přizpůsobit práci vkusu a požadavkům klienta. Vytvářeli otisky většinou ze starších forem a pak je ještě ručně zdokonalovali v obličejí. Je nasnadě, že takové artefakty nebyly převáženy, ale že musely vznikat (tj. vypáleny) *in situ*, v blízkosti svatyní. Máme také mnoho archeologických důkazů o tom, že jedna forma byla použita pro vytvoření hlavy, které byly následně, již mimo formu přidělaný takové detaily, které z ní učinily muže nebo ženu, zvýšily či snížily věk, upravily vousy apod. Tímto způsobem mohlo docházet na místě samém k částečné individualizaci terakot. Ti, kteří měli hlouběji do kapsy mohli koupit jen polohlavu určenou k přistavení k chrámové zdi nebo k zavěšení na ni. Jen zřídkakdy vyráběli řemeslníci celý kus jako originál. Běžně nabízeli ke koupi kusy vyráběné sériově, neurčitě helénistické modely s nepatrnou nebo žádnou mírou individualizace. Někdy byla votiva více symbolická, jako je tomu v případě votivních hlav, které byly velice častým typem oběti.

Někdy se spolu s terakotami vyskytují i malé bronzové artefaty. Představují často bosého Hérakla s pozdviženým kyjem oděného v kůži nemejského lva. Typ jen vzdáleně připomíná obdobné věhlasné dílo Lýsippovo stojící v Tarantu. Tvůrci malých bronzů o této soše snad jen slyšeli vyprávět. Ostatní bronzы představují Marta připraveného chránit pastýře před eventuelním nebezpečím. Někdy malé bronzы představují Iova nebo Minervu, v jiných případech samotné věřící oděné do těžkých

---

⁹⁷ GIULIANO 1996, s. 603.

vlněných šatů v okamžiku modlitby nebo oběti božstvu. Těmito božstvy byla, jak se lze dohadovat z dedikací na mnoha malých nádobkách, autochtonní personifikace vsudypřítomných přírodních sil, ochrana před nemocí, bozi války, duchové štěstí nebo lásky, nižší božstva domácího života anebo Asklépios, Vulcanus, Iuno, Salus, Bellona, Minerva, Fortuna, Vesta, Venuše a Saturnus.⁹⁸

První náznaky této zemědělské kultury se objevily už v 6.-5. století př. Kr., ale až od 5. století př. Kr. se začaly objevovat obsahové definice jako vývoj doložený příchodem důležitých materiálních dokladů ve votivních depozitech. Tyto soubory jsou čím dál početnější a šíří se napříč celou střední i jižní Itálií a dokládají tak stále větší převládání italských kultů a jejich značnou asimilaci téměř všude na Apeninském poloostrově.⁹⁹

Příležitostně, jako v případě lepších ale vzácných votivních hlav a některých bronzů, je artefakt dílem ruční práce běžné řemeslné, snad urbánní, italské extrakce (jako např. z Tarantu), která má schopnost zachytit fysiognomii klienta přinášejícího jeho oběť do svatyně. Výsledek je někdy na italské poměry neobvykle zdařilý. Navzdory jejich ojedinělosti, se tato díla nestávají trendem vzhledem k náhodnosti jejich obětování ani u těch, kdo si je pořizovali. Středoitalská produkce postrádá kontinuitu ve figurální koroplastice a tento fakt činil vytváření uměleckých škol nemožným. Jedině to by mohlo řemeslníky vést k tomu, aby dali svým produktům individuální rysy. Nenacházíme zde vyvráté umělecko-řemeslné prostředí a díla, která některými rysy vyčnívají nad průměr, nejsou často ničím jiným než náhodným výrobkem individuálně nadaného řemeslníka, případně klienta.

Jihoitalská Apulie se vyvíjela jinak než Sicílie. Zdá se, že zde kontakt s Řeky byl plynulý od doby mykénské do počátku období geometrického. Přesto zlomovým momentem bylo založení kolonie Tarás (lat. *Tarentum*). Domorodí Dauniové na severu a Peucetiové uprostřed a Messapové na jihu regionu již měli svou vlastní kulturu s městským osídlením.¹⁰⁰ Už před příchodem Řeků do Tarantu měli tito obyvatelé kontakty s protějším břehem Jadrana. Noví příchozí tak neměli nic do činění s kulturně

---

⁹⁸ GIULIANO 1996, s. 603.

⁹⁹ Tamtéž, s. 603.

¹⁰⁰ BOTTINI, A.: The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Lucania, s. 548, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

méněcennou populací, ale s národy s vlastní kulturou. Svým příchodem zde nezačali okamžitě kulturně dominovat, nýbrž přidali jen další, byť významnou složku do již tak dost pestré kulturní situace. Zdejší umělecká produkce tak byla ve výsledku bohatší a pestřejší než na Sicílii. Díky tomuto stavu je také apulské umění v rámci Velkého Řecka nejlépe definované.¹⁰¹

---

¹⁰¹ Nedávné výzkumy a nálezy především malovaných stél z Daunie doložily, že zdejší kultura byla skutečně mimořádně rozvinutá. Stély v sobě však obsahují celou řadu z Řecka přejatých prvků, GIULIANO 1996, s. 593.

6. ŘEKOVÉ A ETRUSKOVÉ

Řekové v čele s Hérododem se domnívali, že Etruskové se do Itálie přistěhovali ze západní Malé Asie. Jejich jižní sousedé, Římané, měli zase svou legendu o praotci Aeneovi, který uprchl z hořící Tróje a vydal se hledat novou vlast na západě. Skrze tohoto reka a jeho rodinu našli Římané své místo v mozaice středomořských národů. Nejen že se jako potomci Trójanů postavili na roveň Řekům, ale ještě s Aeneovou pomocí zajistili významu jejich národa odpovídající božský původ.

V rozporu s míněním starověkých autorů ukazuje kultura Etrurie archeologicky hlavně na místní vývoj s jistými severními vlivy. Dnes se má spojení jejich kultury s předchozí vyspělou kulturou villanovskou za prokázané.

I přes letité, v Itálii zapuštěné kořeny se ještě před koncem 8. století př. Kr. etruská kultura začíná zvolna měnit. Jednou z významných příčin bylo působení vnějších, „orientalizujících“ vlivů, v podobě importů i výrobních technik. Stylově však neodpovídá žádným centrům na východě, zato má stejný rozsah a rozmanitost jako orientalizující rysy, které o něco dříve přijalo Řecko. Tato souvislost je nasnadě, protože nejranější řecké kolonie na Západě byly zakládány tak, aby bylo jejich umístění co nejvhodnější pro obchod právě s Etrurií, v Pithekoussai a v Kýmé. Protože Etrurie vykazuje vliv východní i řecký současně v jednu dobu, stojí za úvahu, zda oba vlivy nepocházejí ze stejného zdroje. Etruskové byli bohatí, ale zpočátku umělecky málo vyhranění, a tak se stali připravenými a horlivě přijímajícími zákazníky čehokoli exotického, co jim mohli Řekové přinést. V menším měřítku to bylo řecké geometrické umění, ve velkém pak kouzlo východu – zlato, šperky a umně zpracované bronzové předměty. To, že se nová podoba Etrurie začala utvářet ihned po založení nedalekých řeckých kolonií, nemůže být pouhá náhoda.

Výsledkem bylo, po dalším mohutném působení řeckých vlivů v 6. století př. Kr., svébytné etruské umění. Mohli bychom je stručně charakterizovat jako nápaditou směs řeckých, orientálních a barbarských prvků.

6. 1. HISTORICKÉ POZADÍ KONTAKTŮ ŘEKŮ S ETRUSKY

V 9. století př. Kr., na konci doby bronzové se prapůvodní vrstva obyvatelstva náležející kremaci praktikující Villanovské kultuře (podle pohřebiště nedaleko Boloně, kde byla prvně identifikována) během dvou až tří set let rozvinula ve vyspělou etruskou kulturu, která se od okolních etnik i jejich kultur dost odlišovala, a to nejen jazykem. Přítomností etruské civilizace v Kampánii si můžeme být naprosto jisti: částečně díky historickým pramenům¹⁰² a dále také díky významné skupině etruských nápisů pocházejících především z Capuy (jediným příkladem je destička s dlouhým posvátným textem nyní v Berlíně), ale také z Noly, Pompejí, Fratte a Pontecagnana. Přesto se ale už starověcí historikové rozcházejí v tom, jak daleko v minulosti lze klást zdejší etruskou přítomnost. Cato klade založení Capuy k roku 470 př. Kr., kdežto další latinský historik, Velleius Paterculus je umísťuje už k roku 800 př. Kr. Tím by se Capua stala starší než Kýmé nebo samotný Řím. Archeologický výzkum potvrdil tuto tradici v posledních desetiletích nálezy „protovillanovského“ materiálu v Sant'Angelo in Formis a samotné Capui.¹⁰³

Není pochyb o tom, že Capua rychle nabyla městského charakteru, jak lze usuzovat z početných nekropolí kolem města. Prosperita Capuy i dalších etruských center jako Calatia, Nola a Nuceria plynula z mimořádné úrodnosti široké kampánské nížiny a rovněž z jejich skvělé polohy na hlavní komunikační linii mezi severními územími Latinů a Etrusků, jihem a vnitrozemím. Tato prosperita je představována bohatostí pohřební výbavy hrobů z archaického období, kde nacházíme velké množství importované keramiky, především korintské a attické provenience, a bronzových nádob, ať už řeckého nebo místního původu, jako jsou např. *deinoi* s poklicemi zdobenými zvláště pěknými plastikami. Produkce černofigurových váz v Capui začala v polovině 6. století př. Kr. a týkala se několika dílen, jejichž produkce byla silně

¹⁰² Zeměpisec Strabón o Etruscích v Kampánii píše, že: „Tyrhéni založili v regionu deset měst a hlavní město nazvali Capua“

¹⁰³ DE CARO 1996a, s. 33.

ovlivněna iónskými prvky. Řecký, především attický vliv vyzařující z Neapole, byl velice silný. Nola importovala tisíce malovaných váz (tolik, že určitý typ attických uren byl v 19. století znám jako „nolský“) a tento mezi láskou a nenávisí se potácející vztah sousedících měst dal vzniknout legendě, která byla v časech Římanů ještě živá, totiž že Nola má chalkidský (rozuměj kumsko-neapolský) původ. Jistě není náhodou, že místní produkce červenofigurových váz striktně imitujících attický styl se zrodila buď v Nole nebo v jednom z center neméně vystavených řeckému vlivu. Jsou známy jako skupina „sovy na pilířku“ podle scény zobrazené na dvou nádobách z Berlína (většina jich byla objevena v 18. a 19. století a pak byly rozvezeny).¹⁰⁴

Etruská kultura se rozšířila vnitrozemím Kampánie tak, že elity i vzdálenějších kmenů jako byli Samnité v podstatě přijali etruské zvyky, jak lze soudit z rozšíření nejcharakterističtějších etruských výrobků jako je keramika typu bucchero nebo bronzové předměty. Dokonce i sousední řecké kolonie jako Kýmé nebo Poseidonia dopadly tak, že neodolaly etruskému vlivu a například přijaly dřevěnou architekturu obkládanou jasně barvenou terakotou.¹⁰⁵

Tvář regionu se definitivně změnila na konci 5. století př. Kr. kdy, díky stále početnějším vpádům lidí ze vzdálenějších samnitských oblastí, původní obyvatelé kampánské nížiny se sjednotili, aby zformovali politickou jednotku. Řecký historik Diodóros tuto událost zmiňuje a připomíná, že kolem 438-437 př. Kr. „se zformoval kampánský lid a jméno si dal podle úrodnosti okolní nížiny“. Tento proces musí být chápán jako revolta italského prvku, který byl do té doby předmětem etruské nadvlády. V několika následujících letech se Samnité zmocnili Capuy (423 př. Kr.), potom Kýmé a celé Kampánie. Etruský prvek začal být více a více náhodný až se nakonec zcela vytratil a regionu začali zcela dominovat Samnité. Na druhou stranu však převládající kulturou byla kultura kampánská vyznačující se značnou mírou helenizace. Hellénský duch byl paradoxně rysem již etruské Capuy. Materiální kultura kampánské Capuy vykazuje jasné znaky adopce zvyků užívaných ve městech Velkého Řecka a zvláště pak Neapole. Podobnosti ale nalezneme i ve vzdálenějších a věhlasnějších centrech řeckého

---

¹⁰⁴ DE CARO 1996a, s. 34.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 34.

světa, s nimiž místní lidé občas přicházeli jako žoldneři do přímého kontaktu.¹⁰⁶ Scény zobrazované na místní červenofigurové keramice a stěnách hrobek ukazují na jednu stranu takové specifické prvky národního oděvu jako jsou zbroj (přilby s dvojitým hřebenem, široký opasek a diskovité řetízkové brnění) nebo charakteristické čepce a těžké čtvercovité pláště žen. Na straně druhé zde vidíme i zcela řecké ikonografické rysy a přístupy jako jsou řečníci nebo urozené ženy se služkou, které vyjadřují pronikání řeckých idejí, například Orfismu-pythagoreismu nebo uctívání héroů, které bylo typické pro řecký svět,¹⁰⁷ do italské kultury.

Ve stejné době Řím posiloval své pozice směrem na sever, a tak se válka mezi dvěma největšími mocnostmi v Itálii stala nevyhnutelnou. Na jejím konci Samnité i Kampánci zaplatili za to, že byli méně jednotní a organizovaní než Římané jak ve vojenském, tak institucionálním smyslu.¹⁰⁸

Byla to bouřlivá doba násilných konfliktů a znatelný rozvoj byl dosažen v organizační struktuře, např. v urbanismu: byl to okamžik, kdy byla mnohá města jako Pompeje, Nocera, Calatia, Acerra, Atella a pravděpodobně také Nola de facto znovuzaložena na principech latinských kolonií. Nakonec všechna města v Kampánii ať už byl jejich původ jakýkoli, byla začleněna do římského státu což byl proces, který vyvrcholil vymazáním zbytků kampánské autonomie během války s Hannibalem v roce 211 př. Kr. Od této chvíle dále byla Capua, podle Tita Livie *urbs maxima opulentissimaque Italiae* a podle Cicerona *altera Roma*, ovládána římským prefektem a definitivně se vzdala jakékoli aspirace na autonomii.¹⁰⁹

Mimořádný historický význam první řecké osady Pithekoussai spočívá v pevném kulturním spojení, které se vyvinulo mezi Řeky a domorodým obyvatelstvem díky intenzivnímu obchodování.¹¹⁰ Nápis pocházející z Pithekoussai, který byl nedávno objeven na nádobě datované přibližně k roku 770 př. Kr. na nekropoli Osteria dell'Osa na teritoriu Gabií (viz kapitulu 10. 7.), má možná ještě větší význam. Římský mýtus

---

¹⁰⁶ Vzpomeňme slavné Mamertiny, jednotky pojmenované podle samnitského Marse Mamerta a Kampánové byli přítomni na bitevních polích v celém Středomoří.

¹⁰⁷ MADDOLI 1996, s. 493-498.

¹⁰⁸ DE CARO 1996a, s. 34.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 34.

¹¹⁰ D'AGOSTINO, B.: The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Campania, s. 533, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

totiž tvrdí, že právě zde si Romulus a Remus osvojili znalost řecké alfabety. Je to vlastně první doklad o šíření řecké alfabety z Pithekoussai a Kýmé. Následně tato kulturní vymoženost totiž zasáhla Etrusky, Latiny a další italské kmeny. Po této první fázi založené převážně na obchodních zájmech získali Eubojsí pevnou a bezpečnou základnu v Kýmé na pobřeží Flegrejských polí naproti Ischii. Zde otcové zakladatelé Megasthenés a Hypoklés nechali vyrůst skutečnou řeckou *polis*. Na Monte Grillo bylo osídleno vesnicí domorodců, kterou kolonisté dobyli a vztyčili zde na akropoli chrámy na jejích ruinách. Obchody pokračovaly a město expandovalo rychle v okolí na pobřeží (celý oblouk pobřeží Neapolského zálivu až k Punta della Campanella byl znám jako záliv Kúmských) a kúmské opevněné přístavy (*epineia*) byly identifikovány v Misenu, Pozzuoli, Pozzofalcone a Capri i ve vnitrozemí, které bylo pro svou zemědělskou produkci vzhledem k rychle se rozrůstající populaci města naprosto zásadní.¹¹¹

To vedlo ke konfliktům s Etrusky, kteří se pohybovali ze svých vnitrozemských základů (Capua, Calatia, Nola, Pontecagnano, Fratte) směrem k pobřeží a konkurovali Řekům v ovládnutí domorodých populací. Tak bylo založení Pompejí v ústí řeky Sarno na konci 7. nebo počátku 6. století př. Kr. možná pokusem kampanských Etrusků z Noly prolomit hegemonii Řeků na pobřeží Neapolského zálivu.

V roce 531 př. Kr. skupina obyvatel z ostrova Samos, kteří odešli do exilu, když se moci na jejich ostrově zmocnil tyran Polykratés, obsadila kúmskou pevnost a založila osadu *Dikaiarcheia* (dnes Pozzuoli) jako „město spravedlnosti“ oproti *adikia* v domově, který opustila. Počátky *Parthenopé*, další kúmské pevnosti na výběžku Pozzofalcone a ostrově Castell dell'Ovo (Megaris) se musí rovněž vztáhnout na konflikt mezi Etrusky a Kúmskými. Objevení řecké nekropole v roce 1949 potvrdilo tradiční verzi o původu Neapole. Mýtus hovoří o tom, že město bylo založeno mořeplavci z ostrova Rhodu, kteří znali obchodní cesty na Západ už před založením Pithekoussai. *Parthenopé* bylo jméno jedné ze Sirén, jejíž hrob byl nedaleko. Jiní autoři připisují založení osady *Parthenopé* skupině uprchlíků ze samotné Kýmé a její následné zničení ze strany mateřské obce žárlivosti na úspěch a vliv nově vzniklého centra.¹¹²

---

¹¹¹ DE CARO 1996a, s. 21.

¹¹² Tamtéž, s. 21.

O pár desetiletí později nepřátelství mezi Etrusky a Kúmskými přerostlo ve velkou bitvu uprostřed bažin obklopujících Kýmé. Řekové Etrusky porazili a zahájili období prosperity a expanze, v němž se roku 505 př. Kr. spojili s Latiny proti Etruskům v další bitvě u Ariccie. Po novém vítězství zavládly v Kýmé sváry během nichž oligarchie jezdců ztratila své dominantní postavení. Roku 492 př. Kr. se moci zmocnil vojevůdce Aristodemos, který nastolil tyranii. Byl znám jako „zženštilý“ (*Malakos*), patrně kvůli jeho náklonnosti k Etruskům, což naznačuje i fakt, že údajně poskytl útočiště Tarquiniovi Superbovi po porážce tohoto posledního římského krále v bitvě u regillského jezera. Naopak Aristodémova opozice našla azyl v etruské Capui a tak se zdá, že boj o moc byl víc věcí koalic sociálních tříd než etnik.¹¹³ Nakonec díky pomoci capujských Etrusků a kampánských obchodníků svrhli a zabili tyrana. Pohraniční oblasti, v nichž jsou vztahy mezi etniky složité mimo jiné obchodním stykem a sňatky, dávají obvykle vzniknout hybridní kultuře, která je bohatá na podněty a vzájemné obohacování. Další archeologické doklady jsou k dispozici pro Kampánii. Nekropole ve vnitrozemí (např. Suessula) vykazují neomylné znaky jednak helenizace, jako jsou například hodovní servisy složené z nádob zhotovovaných v Pithekoussai a Kýmé¹¹⁴ a současně je zde zřejmá blízkost k etruské tradici jakou bylo pro Etrusky tolik typické zdobení dřevěných staveb barevně malovanými terakotami.

Konflikt s Etrusky byl rozhodnut v osudném roce 480 př. Kr. v námořní bitvě, kde Řekové vyhráli. Rozhodující roli však v boji sehrály vzrůstající se Syrákúsy a jako odměnu získaly ostrov Ischii, a tak kolem roku 475 př. Kr. obyvatelé jak Pithekoussai, tak Cumae odešli založit *Neapolis*, jako protiklad staré Parthenopé. Nová *polis* si uchovala staré eubojské zvyklosti a dědictví kúmských kultů, ale byla také náchylná podléhat novým silám jako byly Athény a Syrákúsy.¹¹⁵

Když na konci 5. století př. Kr. Kýmé padly, stejně jako někdejší rival etruská Capua, do rukou Kampánců a během několika let i další řecká města na jihu do rukou

---

¹¹³ *Dion.Hall.VII*, 10, 3; *VI*, 21; *VII*, 7, 4; Livius II, 14 a 21; obšírněji se k této problematice vyjadřuje TORELLI, M.: *The Encounter with the Etruscans*, s. 567-8, in: PULIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.

¹¹⁴ Příkladem za všechny budiž např. *oinochoai* z tzv. třídy Cuma-Tarquinia.

¹¹⁵ DE CARO 1996a, s. 21.

Lukánů¹¹⁶ a dalších italských kmenů, jediná Neapol a Velia si dokázaly uchovat řeckou nadvládu, třebaže bylo zapotřebí učinit mnohé kompromisy. Aby město odolalo tlaku Samnitů, muselo si osvojit mnohé prvky kampánské kultury, která se postupně, ale nezadržitelně helenizovala. Tak lze říci, že Neapolis vlastně zůstala řeckou zejména v jazyce, zvycích i svých institucích, a to i navzdory nutnému zapojení jejích obyvatel do Samnitských válek, kdy je geopolitické okolnosti přiměly vstoupit do sféry římského vlivu v pozici spojenců Říma.

Zde v Neapoli se nejspíš razila první stříbrná mince a byla zde i významná řemeslná výroba, zejména keramika „kampánská A“, která se šířila římským Středomořím (Galie, Hispánie a Afrika). Její prosperita však začala upadat s tím, jak byl založen přístav nové římské kolonie Puteoli (dnešní Pozzuoli).

Zde v Neaplském zálivu, na dohled od jejích města, měli Římané obraz skutečného Řecka, který mohli použít jako prostředí pro své vlastní mýty a který konec konců dodával žádoucího lesku jejich helenizace. Za určitý vrchol tohoto procesu můžeme považovat Vergiliovu *Aeneidu*. V atmosféře takového řeckého prostředí se mohli pokusit zbavit v nové době již poněkud dusivých pout starobylých *mos maiorum* a vrhnout se na studium řecké filosofie, umění a literatury. Zde mohly být získávány kněžky pro kult bohyně Cerery, zde se Lucius Cornelius Sulla mohl obléknout po řeckém způsobu a rovněž zde mohl Publius Vergilius Maro studovat módní epikureismus u filosofů Filodéma a Sýra.¹¹⁷

6. 2. ŘECKÉ IMPORTY V ETRURII

Ve vztazích Etrusků a Řeků můžeme sledovat dva hlavní způsoby kontaktu, a to jednak kontakt zprostředkovaný řeckými importy v Etrurii a dále bezprostřední a intenzivní kontakt učiněný Řeky pracujícími nebo žijícími přímo v Etrurii.

---

¹¹⁶ BOTTINI, A.: The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Lucania, s. 541, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

¹¹⁷ DE CARO 1996a, s. 21.

K prvnímu kontaktu Řeků s Etrusky došlo jistě ještě před založením kolonie Kýmé – máme mnoho importované keramiky z Řecka, která je starší než nejstarší zboží nalezené v hrobech osadníků z Kýmé. Tato keramika byla nalezena na etruských lokalitách jako Vulci, Chiusi, Terni, Bisenzio, Vetralla, Capodimonte, Leprignano, Veii, Falerii, Tarquinia a Cerveteri.¹¹⁸

Tento předcumský materiál lze rozdělit na 4 druhy:

- a) importovaná řecká keramika geometrického stylu
- b) místní geometrická keramika produkovaná řeckými řemeslníky
- c) místní geometrická keramika produkovaná neřeckými řemeslníky, kteří imitovali řeckou produkci

d) místní geometrická keramika produkovaná neřeckými řemeslníky s dekorem derivovaným z řeckých vzorů. Skupina b) se od a) liší jenom hlinou, tzn. přítomnost řeckých umělců přímo v Etrurii v 9.-7. století př. Kr.

První uvedení řecké abecedy do Etrurie asi antedatuje založení Kýmé, ale kumská abeceda z počátku 7. století př. Kr. zásadně ovlivnila abecedu etruskou a byla i u zrodu její pozdější latinské verze.¹¹⁹

Vykopávky v Etrurii odkryly značné množství původem eubojské a korintské keramiky. Od konce 8. století př. Kr. do konce století sedmého dominuje etruskému trhu a silně ovlivňuje etruské umění právě korintské zboží.¹²⁰

V 7. století př. Kr. pokračuje přísun především korintského zboží do Etrurie, ale rovněž narůstá množství východořeckých importů. Nejživější obchodní kontakty vykazuje 6. století př. Kr., ale athénské nádoby postupně převažují nad korintskými. Značky zespondu nádoby jsou spíš íonské, podle obchodníků. Řečtí hrnčíři si dávali velký pozor, aby vyhověli etruskému vkusu. Před polovinou 6. století př. Kr. jak Korintané tak Athéňané vyhovují etruské zálibě v barvitém vyprávění mýtů, zvláště na jejich krátérech a tzv. tyrhénských amforách. Po polovině 6. století př. Kr., kdy athénské zboží ovládlo středomořský trh s keramikou, athénský hrnčíř Níkosthenés započal s výrobou amfor a kyathů tvarově odvozených z etruského bucchera a tedy

¹¹⁸ BLAKEWAY 1935, s. 129.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 147.

¹²⁰ Tamtéž, s. 147.

blízkých etruskému vkusu. Dekorovány byly běžnými attickými figurami. Významným etruským výrobním centrem amfor jsou však ve skutečnosti Caere.¹²¹

Výše popsaný druh řecké vynalézavosti zajistil odbyt řeckého zboží. Také je možné, že vázy s určitými scénami či tématy se západní tematikou byly vybírány speciálně pro tento trh. Týkat by se to mohlo například scén s Aeneem zachraňujícím Anchísa.

Hovoříme-li o řeckém pronikání do Etrurie, nabízí se otázka, zda šlo o vztah ryze jednosměrný nebo docházelo i k proudění etruského zboží směrem na jih k Řekům. O tradičním obchodu s etruskými kovy jsme již hovořili. Ostatní etruské komodity ale také nacházely svá odbytiště u Řeků, zvláště v severní části Velkého Řecka. Co se týče například Kýmé, tak platí, že jak postupně narůstal její obchod s Etrurií, začalo se zde logicky vyskytovat také větší množství původem etruských předmětů. A šlo nejen o keramiku, ale i o bronzové artefakty nebo šperky, tj. předměty, u kterých je otázka vkusu a stylu brána kupujícími prakticky vždy v potaz.

6. 3. ŘEKOVÉ ŽIJÍCÍ V ETRURII

Jedním ze způsobů, kterým mohli být Etruskové seznámeni s řeckou kulturou v tom nejširším slova smyslu, a pak ji transformovanou ještě předat dál Římanům, muselo být i bezprostřední působení jednotlivých Řeků v Etrurii nebo v oblastech ovládaných Etrusky. Poněvadž není možné se dobrat všech možných způsobů této jejich existence v cizím prostředí, budeme v této kapitole věnovat pozornost několika případům, u nichž disponujeme některými zajímavými fakty a detaily.

---

¹²¹ BOARDMAN, J.: Athenian Black Figure Vases, London 1974, s. 64.

6. 3. 1. DÉMARATUS

Jako doklad o některých Řecích, kteří se usadili, pracovali nebo nějakým jiným způsobem působili přímo v Etrurii, máme k dispozici velice zajímavou literární zmínku. Jistý Démaratus, aristokrat z Korintu, emigroval někdy kolem poloviny 7. století př. Kr. v době domácí politické krize a usadil se v Etrurii, v Tarquiniích. Zde se oženil s místní ženou, zplodil pozdějšího pátého římského krále Tarquinia Prisca a provozoval vlastní prosperující obchod. S sebou přivedl malíře a tři koroplasty, kteří do Etrurie zavedli novou techniku tvoření soch z pálené hlíny.¹²²

Polybios (VI, 2, 10) nás zpravuje o tom, že Lucius Tarquinius Priscus byl synem Démarata, původem Korint'ana. Tento Démaratus (Dionýsios III, 46. Cicero, *De Re Publica* II, 19-20. Livius I, 34, IV, 3. Strabón 219 a 378, Plinius, *N.H.* XXXV, 16 a XXXV, 152) byl příslušníkem korintské aristokracie. Konkrétně pocházel z významného rodu Bakchiovců. Démaratus povzbuzen úspěchem své první obchodní cesty do Etrurie se nakonec na zdejší trh specializoval a získal tak velké bohatství. Po svržení původního proaristokratického režimu a poté, co byla v Korintě nastolena Kypselova tyranida¹²³, posbíral prý Démaratus ze svého majetku co mohl a emigroval do Etrurie. Není divu, tuto zemi již dobře znal a měl zde mnoho přátel. Z Korinta si s sebou přivezl spoustu řemeslníků, z nichž Plinius jmenovitě zmiňuje řemeslníka jménem Ecphantus a tři hrnčíře, kteří se jmenovali Eucheir, Diopus a Eugrammus.¹²⁴ Usadil se prý v Tarquinii, oženil se zde s místní etruskou ženou aristokratického původu a měl s ní dva syny. Tím mladším byl jistý Lucumo či Lucius, který odešel do Říma a stal se v tomto městě v pořadí šestým králem vládnoucím jako Lucius Tarquinius Priscus (tradičně 616-579 př. Kr.).¹²⁵

¹²² BLAKEWAY, A.: "Demaratus". A Study in some Aspects of the Earliest Hellenisation of Latium and Etruria, *JRS* 25, 1935, s. 129; Plinius, *N.H.* 35, 152; Livius I, 34; Dionys. Hal. 3. 46.

¹²³ Výstižně tyto události komentuje: Frel, J.: *Od tyranů k Sókratovi*, Praha 1969, s. 11-16.

¹²⁴ BLAKEWAY 1935, s. 147.

¹²⁵ Archeologické prameny obecně pozadí tohoto příběhu jakoby potvrzují a dokládají jak intenzivní obchod mezi Tarquiniemi a Řeckem, včetně Korinta, tak i silné řecké vlivy na etruské umění. Korintské nádoby druhé poloviny 7. století př. Kr. se v Tarquiniích nacházejí ve velkém množství. Je sice pravda, že v Caere nebo Vulci jsou snad ještě početnější, ale tato mírná nesrovnalost s legendou může být jen stěží důvodem k jejímu úplnému znevěrohodnění nebo odmítnutí v obecné rovině: SCULLARD, H. H.: *The Etruscan Cities and Rome*, Baltimore 1998, s. 85.

Tento příběh nacházející se na pomezí legend a historie byl na počátku 19. století silně zpochybňován a tento stav se poměrně dlouho udržel. Někdy byli podezíráni z této konstrukce samotní Řekové, kteří si jej údajně vymysleli, aby se dostali do historického spojení s počátky Říma.¹²⁶ Konkrétní spojení korintského Démarata s římským králem Tarquiniem Priscem nejde prozatím jednoznačně potvrdit ani prokázat, a to ani po mnoha dalších desetiletích, která uplynula od zásadního článku Alana Blakewaye.¹²⁷

Pravdou je, že králova krev mohla asi jen stěží tak silně ovlivnit celou kulturu lidu žijícího na březích Tiberu. Podstatné je, že poddanost Říma Etruskům v této době byla poddaností někomu, kdo již byl částečně, avšak nezvratně helenizován, nebo kdo byl alespoň v neustálém styku s řeckými vlivy.

6. 3. 2. DALŠÍ PŘÍPADY

Řecká technika práce nebo vliv jejich umění a technologií jsou nejlépe doložitelné na keramice. Z pozdního 8. a raného 7. století př. Kr. máme v Etrurii k dispozici geometrické vázy, jejichž tvar i dekorace jsou stále řecké, ačkoli zjevně nejsou importované z Řecka nebo některých řeckých kolonií. Krátéry z Vulci a Bisenzia spíše vypadají jako práce některého eubojského umělce pracujícího přímo v Etrurii.

Na konci 7. století př. Kr. imigrant, východořecký umělec, tzv. Swallow Painter,¹²⁸ si patrně otevřel dílnu ve Vulci a vyráběl nádoby ve stylu „wild goat“ s určitými ústupky místnímu vkusu.

Po polovině 6. století př. Kr. došlo k iónské „diaspoře“, která přiměla mnoho východních Řeků k hledání nového domova. Někteří přišli do Etrurie a zřídili si živnost, aby živili trh s již vysoce vyvinutým smyslem pro jemně zdobenou keramiku. I

---

¹²⁶ To je ovšem zjevně absurdní myšlenka, a měl-li kdo potřebu konstrukcemi tohoto typu vylepšovat svoje postavení mezi národy, tak to určitě byli spíš Římané než Řekové.

¹²⁷ BLAKEWAY 1935, s. 148.

¹²⁸ GIULIANO, A.: Un pittore a Vulci nella II metà del VII sec. a. C., *Jdl* 78, 1963, s. 183ff.; GIULIANO, A.: Un pittore a Vulci nella II metà del VII secolo a. C. (Addenda), *AA* 1967, 7ff.

známé caerské hydrie jsou dílem nejspíše dvou řeckých mistrů. Vedle toho, že bylo etruskou obcí, muselo být Caere částečně také řeckým městem. Řekové je nazývali Agylla a ti zdejší dokonce nechali zasvětit vlastní pokladnici v delfském posvátném okrsku.¹²⁹ Gravisca, přístav velkého etruského města Tarquinií, měla také bohatou řeckou čtvrť od raného 6. století př. Kr. a to včetně převážně Řekům sloužících svatyní (viz kapitolu 10. 4.).¹³⁰

Dalším velice nápadným setkáním archeologických a historických pramenů je výmluvný nález kamenné kotvy, kterou daroval Řek jménem Sóstratos „aiginskému Apollonovi“. Hérodotos zase píše o úspěšném aiginském obchodníkovi tohoto jména, který pocházel ze západu a graffiti a dipinti **SO**, která jsou nalézána na mnoha athénských nádobách vyvážených do Etrurie jsou s tímto Řekem rovněž spojovány.

Zůstává otázkou, nakolik byli řečtí umělci zdobící hrobky jihoitalských Řeků zapojeni i do úchvatné malířské výzdoby etruských hrobek. Je ale velmi pravděpodobné, že v této činnosti byli angažováni také, jen nemáme k dispozici odpovídající paralely z vlastního Řecka nebo nějaké další indicie. Stále početnější nálezy z hrobek velkořeckých nekropolí však tuto domněnku, zdá se, podporují.¹³¹

Démaratovi společníci prý zavedli do Etrurie modelování hlíny a to se brzy stalo řemeslem, v němž Etruskové dosáhli stejné zručnosti jako Řekové. Bylo tomu tak proto, že tuto techniku mnohem více trénovali, protože neměli – nebo alespoň nevyužívali – pro sochařství žádné zdroje jemného bílého mramoru jako Řekové. Konečně bychom zde měli konkrétně kontatovat, že Etruskové se alfabetě naučili od Chalkidů a že nejstarší etruský nápis s písmeny A B C je napsán na slonovinové psací destičce, která imituje východní formy. Je to tzv. *abecedarium* z Marsiliana d'Albegna a pochází asi z let 700-650 př. Kr.

V souladu s výše uvedeným je i zajímavá Pausaniova zpráva, která hovoří o tom, že prvním barbarem (cizincem), který učinil dedikaci v posvátné Olympii, byl

¹²⁹ Strabón 220.

¹³⁰ TORELLI, M.: Gravisca, NSc, serie VIII, vol. XXV, Roma 1971, s. 196-200; MOREL, J.-P.: L'expansion phocéenne en occidente: dix années de recherches (1966-1975), *BCH* 99, 1975, s. 862-65.

¹³¹ Viz STEINGRÄBER, S.: Zu Entstehung, Verbreitung und architektonischem Kontext der unteritalischen Grabmalerei, in: *Jdl* 106, 1991, s. 1-36; týž: Die etruskisch-hellenistische Grabmalerei, Probleme und Perspektiven. in: *Die Welt der Etrusker. Internationales Kolloquium 24.-26. Oktober 1988 in Berlin* hg. von Huberta Heres und Max Kunze. Berlin 1990. 315-320.

právě etruský král.¹³² A etruské předměty se skutečně ve všereckých svatyních tu a tam nacházejí.

Po polovině 6. století př. Kr. se politicky vztahy Řeků a Etrusků zhoršují. Etruskové si vybudovali značně velkou flotilu a 540 př. Kr. se spojili s Karthaginci a porazili Fókajce u Alalie. Roku 524 př. Kr. zaútočili na Cumae, ale byli poraženi, a když pak museli čelit Latinské alianci, našli Řeky opět mezi svými nepřáteli. Etruská flotila ovládala moře na sever od Mesinské úžiny a v řeckých rukou zůstaly jenom vnitrozemské cesty do Kampánie. Brzy po roce 500 př. Kr. začal příliv řeckého zboží do Etrurie opadat, ale Řeky vyškolení domácí umělci nebo Řekové v Etrurii byli s to pokrýt veškeré potřeby.

Pohled na Řím zasluhuje, jak jinak, zvláštní pozornost. Řím se ve svém raném období hlásí jak k villanovskému prostředí, tak ke kultuře Etrusků, ale i ostatních blízkých italských národů. Později, podobně jako jeho etruští sousedé, i Řím ochotně odebíral importovanou řeckou keramiku – nejprve eubojskou, pak korintskou. Dělo se tak od konce 8. století př. Kr. a nalézáme doklady souvislého přísunu řeckého zboží během doby archaické. To potvrdily také vykopávky v Římě z nedávné doby, hlavně ty na pozdějším Foru Boariu (známá lokalita oblast S. Omobono), kde je významná řada nálezů od doby pozdně geometrické dále.¹³³

Plinius nám říká, že Vulca byl do Říma povolán z jihoetruských Vejí, aby zhotovil hliněnou sochu Iova pro chrám na Kapitolu a terakotového Hérakla.¹³⁴ V pozdně archaickém chrámu u S. Omobono byly nalezeny fragmenty terakotového sousoší Hérakla a Athény. I přes jejich fragmentárnost je na nich znát mírná směs řeckého a etruského stylu. Už sám fakt, že sousoší vypráví řecké téma, je zajímavý a je dokladem toho, že řecké vzory sloužily jako model pro umění počátku republiky. V 5. století př. Kr. to byli řečtí umělci, kteří dekorovali chrám Ceres u Circu Maximu.¹³⁵

---

¹³² Pausaniás 6, 19, 2.

¹³³ *Civiltà del Lazio primitivo*, 1976, s. 367ff., pls. 21-3 (a srovnej nálezy z Decimy, 18 km jižně od Říma, *ibid.*, s. 252ff., pl. 63; Lavinia, *ibid.*, s. 291ff., pl. 78; a ze Satrica, *ibid.*, 323ff., pl. 87).

¹³⁴ Plinius, *N. H.* 35, 157.

¹³⁵ Plinius, *N. H.* 35, 154.

7. HELENIZACE A ROMANIZACE ITÁLIE

Vztah Řeků a Římanů bychom neměli redukovat jen na samotný kontakt obou zmiňovaných etnik. Do podoby takto úzce vnímaného vztahu se totiž nutně promítají i dlouhá staletí, která přímé interakci předcházela. Pojednali jsme o nich alespoň stručně, nakolik to bylo v zájmu a intencích této práce, v kapitolách 3. a 4.

Během této myticko-historické přehledy fungoval vzájemný kontakt, jak už víme, mnoha způsoby a měl mnoho podob. Mnohdy byl i nepřímý. Abychom jmenovali alespoň jednu z těchto nepřímých interakcí, připomeňme, že například prostřednictvím Etrusků dostali Římané, aniž by možná vůbec tušili skutečný původ některých získaných vymožeností, do vlnu přinejmenším povědomí o existenci některých idejí, božstev nebo kulturních fenoménů. Jak jsme již doložili výše, Etruskové sami velice oceňovali řeckou kulturu, ochotně si kupovali importované řecké zboží, bez problémů trpěli cizince z východu na svém území a nevyhýbali se mnohdy s nimi přicházejícím abstraktním myšlenkám.

V této kapitole se pokusíme doložit, že etruskou cestou se dostaly do Říma nejen etruské, ale patrně i mnohé řecké prvky. Etruskové, kteří nebyli jenom blízkými sousedy Římanů, ale po určitou dobu byli i bezprostředními vládci Věčného města, zde zanechali četné trvalé stopy a některé z nich mohou být i otiskem původních řeckých vzorů. Naším cílem bude v této chvíli také zdokumentovat i příklady přímého přenosu řeckých myšlenek a vzorů do Říma, jinými slovy přijímání řeckých vlivů v Římě bez jakéhokoli prostředníka.

Některá zjištění dávají tušit existenci prostředí, ve kterém kdysi Římané přistupovali tolerantně i k mnohým, původem řeckým věcem a myšlenkám. Z tohoto úhlu nahlédneme i na pozdější odpor ke všemu řeckému, který si vypěstovali někteří římsí intelektuálové. Tento odpor se jeví jako do jisté míry umělá a záměrná konstrukce relativně pozdního data. Dokonce bychom ji mohli s trochou nadsázky označit za spekulaci národa, který ještě nedávno nic netušil o své vlastní velikosti, ale v okamžiku, kdy se jeho síla začne naplno projevovat, neváhá fanfarónsky odhodit v dál veškeré podpěry, s jejichž pomocí vlastně ještě před pár okamžiky úspěšně rostl.

Vliv řecké kultury na Řím lze sledovat až k samotným počátkům římských dějin. Archeologické prameny ukazují, že řecké artefakty i pracovní postupy se na toto území importovaly už od 8. století př. Kr. a je možné doložit, že v době archaické vliv řeckých myšlenek na římské politické, právní i náboženské zřízení bychom mohli označit za vše pronikající. Až během 5. století př. Kr. byly kontakty Říma s Řeckem, zejména Velkým, omezeny, a to v souvislosti s delším obdobím všeobecné izolace, ve které se město ocitlo po svržení etruské královlády.¹³⁶

7. 1. HISTORICKÉ POZADÍ KONTAKTŮ ŘÍMANŮ S ŘEKY

Propojení římské dynastie Tarquiniů s Kýmé, kde z Říma vyhnaný rod nakonec našel azyl naznačuje, že již v archaické době nebyla Kampánie pro Řím zemí neznámou. Dokonce by mohla být i zdrojem zemědělských produktů. Římský zájem o tuto velice úrodnou zemědělskou krajinu vzrostl koncem 5. století př. Kr. jako důsledek narušení dříve vytvořených obchodních vztahů Samnity, kteří tou dobou právě získali nadvládu nad celou oblastí. V první polovině 4. století př. Kr. měli Římané doslova plné ruce práce, když vedli neustálé boje s Galy, Erniky a Latiny. Přesto římská potřeba udržet kontrolu nad Kampánií stůj co stůj nakonec vyústila v letech 343-341 př. Kr. v tzv. první Samnitskou válku. Tento konflikt nakonec skončil udělením římského občanství bez práva volit (*civitas sine suffragio*) Capui a krátce na to i městům Calatia (dn. Maddaloni), Atella (dn. Succivo, Orta di Atella), Suessula (dn. Acerra), Acerra a Cumae. Tak byla politická a sociální realita tohoto období charakterizována spojenectvím mezi Římem a jednotlivými místními oligarchiemi. To bylo příznačné zvláště pro Capuu s její vojenskou elitou jezdců, tzv. *equites Campani*, kteří jsou výslovně zmiňováni v mnoha historických pramenech právě pro jejich záslužné vojenské činy v římských službách prakticky po celém Středomoří. Nedlouho po první

---

¹³⁶ CORNELL 1997, s. 397.

samnitské válce, roku 334 př. Kr., Řím zřídil novou kolonii Cales, která měla strážit hlavní cestu do tohoto nově pacifikovaného regionu.¹³⁷

Druhý konflikt se Samnity, který skončil roku 304 př. Kr. ve svém důsledku znamenal transformaci většiny kampánských center ze spojenců Říma na objekty ryze římské. Byly zřízeny další latinské kolonie ve městech Suessa a Saticula, čímž byla pacifikace celého regionu v zásadě dokončena. Na podnět Říma a pod zjevným vlivem jeho vlastního politického uspořádání, které podněcovalo urbanistický rozvoj, byla druhá polovina 4. století př. Kr. a většina století třetího navzdory četným válečným událostem obdobím velké prosperity pro Kampánii jako celek. Tradiční podoba osídlení v roztroušených vesnicích (*pagi/vici*), která do té doby přetrvávala v oblastech řeckou nebo etruskou kolonizací nezasažených, byla rychle nahrazována sídlišti městského typu. O městském charakteru těchto sídlišť svědčí archeologicky podložený fakt, že zde kvetla různá řemesla. Nejvýmluvněji vypovídají archeologické prameny o mimořádně velké produkci keramiky jak červenofigurové tak keramiky s černým listrem na povrchu, která imitovala attickou výrobu. Bohaté aristokratické hroby z tohoto období obsahují často po řeckém způsobu banquetovou výbavu a i samotné kresby na stěnách hrobů a hrobek jsou často odvozeny z helénských vzorů (hrobky v Nole, Cumae a Afragole).¹³⁸

Pro budoucnost šťastné dochování tragicky zaniklých Pompejí nám umožňuje detailněji poznat i to, jak s sebou římská nadvláda v regionu přinášela prosperitu. Ve městě byla prakticky okamžitě zahájena mimořádně rozsáhlá přestavba. Ještě na počátku 3. století př. Kr. musely Pompeje stále vypadat spíš jako mírně zpustlé pozdně archaické město i s jeho Apollónovým chrámem. Svatostánek hlavního božstva byl stále ještě dekorován starými terakotovými obklady a tudíž musel působit dost etruským zjevem. Na sklonku 2. století př. Kr. však chrám prošel značnou přestavbou a město začalo vyhlížet i žít jako velké moderní centrum se všemi atributy vyspělého helénistického urbanismu. Na počátku 3. století př. Kr. bylo město obeháno

¹³⁷ DE CARO, S.: Roman Campania and its artistic production: a brief historical profile, s. 87, in: DE CARO, S.: The National Archaeological Museum of Naples, Napoli 1996.

¹³⁸ DE CARO 1996b, s. 87.

majestátními hradbami s věžemi a byl mu dán podobný vzhled, který byl v přibližně stejných letech přijat i v nedalekých městech *Paestum* a *Nocera (Nuceria Alfaterna)*.¹³⁹

Podobně jako ve Velii byly prvními novými zařízeními vybudovanými v rámci modernizace Pompejí divadlo a lázně, tzv. Stabijské. Objev architektonických terakot a tufové metopy zobrazující mýtus o Hyssionovi dávají alespoň tušit, že došlo i na obnovu archaického chrámu řeckého typu náležejícího snad bohyni Athéně na tzv. Trojúhelném fóru (*Foro Triangolare*). Nedávné vykopávky domu stojícího za chrámem Fortuny Augusty dokonce přinesly důkazy o existenci hodovního sálu svrchovaně řeckého typu – *hestiatorion* – tedy prvku dosud přeci jen poměrně neočekávaného v rámci samnitského města 3. století př. Kr.¹⁴⁰

Hannibalova invaze na konci 3. století př. Kr. se mnoha obcím stala záminkou pro odpadnutí od Říma. Pravou příčinou byly patrně vzrůstající sociální rozdíly v kampánském obyvatelstvu a tento vývoj vlastně obrátil venkovský lid proti oligarchiím vládnoucím v městských centrech ve shodě s Římem. Capua, Calatia a Atella přešly k Hannibalovi a i kampánské bronzové mince tuto skutečnost dokládají raženým obrazem slona. Když Římané dobyli tato města roku 211 př. Kr. zpět, vedlo je to k represím vůči dosavadním místním vládcům, kteří buď uprchli do jiných italských obcí nebo odešli na Východ. Kampánské hlavní město Capua bylo obráno o veškerou politickou autonomii a následně bylo dáno pod kontrolu římského úředníka s titulem *praefectus Capuam Cumas*. Z jejich území vznikl *ager publicus populi Romani* a na pobřeží neapolského zálivu byla roku 194 př. Kr. založena na místě někdejší řecké osady *Dikaiarcheia* římská kolonie *Puteoli* (dn. Pozzuoli).

Toto naprosté podřízení Římu v politickém slova smyslu však rozhodně neznamenalo absolutní romanizaci materiální kultury a řemeslné produkce. Tou dobou je ještě příliš brzy na to, hovořit o svébytné „římské“ produkci jako takové nebo dokonce o římském uměleckém stylu a tvarosloví. Římskost se však u artefaktů objevuje velice postupně a nenápadně a děje se tak pod zjevným vlivem mnohem vyvinutějšího kampánského „know-how“. Začlenění celého regionu do sféry římského vlivu bylo symbolicky vyjádřeno roku 312 př. Kr. otevřením silnice *Via Appia* a

¹³⁹ DE CARO 1996b, s. 87.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 88.

následným doplněním vedlejších silnic do hustší sítě. Tento primárně vojenský projekt sekundárně mocně podnítil i rozvoj řemeslné výroby. Během jednoho století pak bylo dosaženo naprosté homogenity v celé oblasti a vytvoření jakési římské *koiné*. Ta byla na jedné straně charakteristická politickými rysy latinské tradice (uvažme například význam oficiálního přijetí latiny a systému měř v kdysi řecké Kýmé roku 180 př. Kr.) a na straně druhé ve smyslu estetického vyjadřování, punc helénistické kultury.

Výroba keramiky v latinské kolonii Cales a několika dalších dílnách v regionu (jako Venafro) je dobře doložena literárně i archeologicky. Tato černě glazovaná keramika vykazuje zjevně helénistickou tradici a vliv zprostředkovaný Etrusky. Byla hodně vyvážena nebo napodobována od poloviny 3. století př. Kr. do počátku 2. století př. Kr. Byly to malé nádoby s reliéfy zobrazujícími řecké bohy a hrdiny, které imitovaly drahé kovové vázy.¹⁴¹

Ve stejné době (konec 4. až 1. třetina 3. století př. Kr.) byla na vrcholu i produkce v Teanu, jejíž dekorace byla pestrá a květnatá, rytá, kolkovaná nebo malovaná. K ní se váže tzv. *Cups of Arethusa (Arethusaschalen)*, která opět měla černý listr a na dně měla otištěn reliéf syrakúsských mincí s hlavou nymfy Arethúsy zhotovený rytcem Euainétem. Jak je tedy vidět, keramika a stolní náčiní zvláště podávají silný doklad asimilace a kulturního vyrovnávání rozdílů.¹⁴²

Na druhou stranu sochařská tradice, nejspíš pro svou větší ideologickou a náboženskou podstatu, skýtá po delší dobu zajímavé aspekty diversifikace. Na jednu stranu helénistická produkce nabývá na síle a od konce 4. století př. Kr. je standardizována oběma kánony attickým i lysippovským.¹⁴³

Vliv prvního kánonu je vidět, patrně prostřednictvím Neapole v masové výrobě *tanager* ze dvou forem. Předměty vycházely z dílen v Capui, Cumae, Teanu atd.; druhý model je vidět v typu mužské hlavy s účesem podle Alexandrova vzoru, který se vyráběl na velkém území od Capui až po Pontecagnano. Na druhou stranu ale existence stylu, který můžeme nazývat italickým, trvá, ač bez někdejší vitality, napojen na jednotlivé náboženské, etnické a výrazové tradice různých center. Jak se římská nadvláda prosazovala tak římské a helénistické formy převažovaly až se ve druhém

¹⁴¹ DE CARO 1996b, s. 88.

¹⁴² Tamtéž, s. 88.

¹⁴³ Tamtéž, s. 88.

století př. Kr. staly hegemonními. Architektonické terakoty byly hodně helenizované, patrně vlivem Tarantu. Charakterizuje je velké rozšíření běžných typů jako např. hlava Athény obklopená vinnou révou, kterou ve vysokém reliéfu nacházíme v Pompejích v polovině 4. století př. Kr., kde zdobila chrám na Trojúhelném foru a později jen o něco více schematicky podanou i v Capui a Fratte (Salerno).¹⁴⁴

Otevření velkého mezinárodního přístavu a emporia současně – *Puteoli* – které nahradilo *Neapolis* na počátku 2. století př. Kr. se stalo oporou ekonomického a výrobního systému. Je příznačné, že ke vzkvétajícímu obchodu rychle získalo i řemeslnou produkci doplňující ten v Capui jako například zpracování železa a výrobu parfémů (s odpovídajícími skleněnými nádobkami). V tomto období byl přístav Puteoli skutečným ekonomickým centrem regionu, nejdůležitějším v Itálii a srovnatelným s Římem. Roku 126 př. Kr. římský básník Lucilius nazývá Puteoli „menším Délem“ v nažážce na egejský ostrov Délos, který byl tou dobou nejvýznamnějším obchodním centrem celého Středomoří.¹⁴⁵

Z tohoto rozvoje těžily i Pompeje se svým zemědělským zázemím. Městští představitelé se rozhodli k radikální přestavbě hlavních městských budov v souladu s helénistickým architektonickým kánonem. Hradby získaly zdobené brány, forum obklopily nové portiky, přestavby se dočkaly basilika a nový Apollonův a Iovův chrám. Divadelní čtvrť a archaický řecký chrám byly dovedně sladěny do jednotného stylu včetně nového vstupu a portiku na Trojúhelném foru, Epidiovým monopterem, samnitskou palestrou a Ísidiným a Aesculapovým chrámem. Rovněž nejbohatší domy v Pompejích pocházejí z tohoto období (např. Casa del Fauno).

Zvláště zajímavé jsou z hlediska dokladu naprosté asimilace helénistického vkusu terakotové práce jako např. vlys se scénou bitvy mezi dvěma skupinami jezdců z Trojúhelného fora v Pompejích pocházející ze 3. století př. Kr. Námět imituje předlohy spadající do okruhu motivů kolem Alexandra Velikého a jeho bezprostředních nástupců a našel velkou oblibu ve Velkém Řecku a romanizované Itálii.¹⁴⁶

Obdobný rozvoj lze vidět i jinde než v Pompejích. V Kýmé byl přestavěn Iovův chrám na foru ve 3. století př. Kr. a na konci druhého získal novou výzdobu.

¹⁴⁴ D'AGOSTINO 1996, s. 539-40.

¹⁴⁵ DE CARO 1996b, s. 89.

¹⁴⁶ DE CARO 1996b, s. 89.

V nedalekých Puteoli (dn. Pozzuoli) bylo postaveno první Serapeum v Itálii, jak se dozvídáme z *lex parieti faciendo*, a stejně tak je dost vidět i z první fáze Capitolia ve zdejší nejstarší čtvrti zvané Rione Terra se zbytky působivé terakotové výzdoby štítu.¹⁴⁷

Pro Římany Kampánie, s jejími starobylými helénskými tradicemi vyzařujícími z Kýmé, Poseidonie a Velie a ještě živěji a aktuálně z kultury neapolské, představovala nejbližší a nejautentičtější ztělesnění Řecka. Je věrohodně doloženo, že různí členové rodiny Scipionů hráli zásadní roli v ustavení této *forma mentis*. Mezi prvními usedlíky na Flegrejských polích nalezneme Corneliu, dceru Scipiona Africana s její villou v Misenu a konsula roku 176 př. Kr. Gnaea Cornelia Scipiona Hispallensis, který sem přišel, aby si zde poblíž Kýmé léčil své neduhy. Kampánie měla i množství minerálních pramenů, které byly v helénismu z medicínského hlediska velmi ceněny. Později se i Aemilius Paullus odebral léčit na jih do Velie, kde byla známá lékařská škola, jejíž kořeny sahaly až k Parmenidovi.¹⁴⁸

V římské době byla krajina poseta svatyněmi, z nichž některé pocházely až z doby archaické nebo starší a často byly obklopeny zemědělskými vesničkami, které kolem nich vyrostly. Příkladem je Dionýsova svatyně ze Sant'Abbondio v Pompejích, která měla pěkný štít s reliéfem Libera a Libery nebo nedávno objevená svatyně na lokalitě Privati ve Stabiích (Castellamare di Stabia).¹⁴⁹

Proces romanizace se silně urychlil spojeneckou válkou (91-89 př. Kr.) a následnou porážkou Italiků. Kolonie veteránů dříve bojujících pod L. Corneliem Sullou se usadily v nových centrech (to je patrně případ města Urbana) nebo již existujících měst Suessula, Pompeje (nyní přejmenovaných na *Colonia Cornelia Veneria Pompeianorum*), Nola a Abella. V kulturní terminologii byl tento proces romanizace radikální a mimořádně silný: změnil se zákon, administrativa, oltáře i rituály na počest božstev, systém měr a vah, změnilo se vše a i jazyk Osků začal upadat a rychle se vytrácet. Ze starých řeckých kolonií jenom Neapol a Velia měly dovoleno si

---

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 90.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 90.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 90.

uchovat řečtinu, kulturní tradice Hellady, které nyní, bez jakéhokoli dalšího politického významu nepředstavovaly pro Řím žádnou hrozbu.¹⁵⁰

7. 2. HELÉNISMUS V ITÁLII A KULTURNÍ POZADÍ ŘÍMSKÉ STŘEDNÍ REPUBLIKY

I přes věrnost svým vlastním tradicím byla římská horní vrstva značně helenizována. Byly zde i pokusy prokázat, že Římané pocházejí nejenom z trójského Aenea, ale také z arkadského Euandra (znám i z Vergiliovy Aeneidy), nebo též Hérakla (Hercula) a jejich následovníků. Postoj mnoha Římanů k Řekům samým a řecké kultuře byl vpravdě dvojznačný. Věřili ve svou vlastní nadřazenost v umění válečném a státnickém. Mnozí lidé viděli řecké způsoby jako změkčilé a odvádějící od vážných záležitostí.¹⁵¹

Řím nejspíš nikdy nebyl zcela bez kontaktu s řeckým světem. Mnoho jeho božstev bylo ztotožněno s řeckými, i jeho umění se částečně odvozuje od řeckého. Někteří Římané vždy museli znát nějakého Řeka a snad i četli nějaké řecké knihy. Ale nová éra započala v polovině 3. století př. Kr. s prvními divadelními hrami v latině, avšak jinak zcela podle řeckého vzoru¹⁵² a, jak se zdá, i s formálnější výukou. Za války s Hannibalem byly do města přineseny nové řecké kultury (dokonce sama maloasijská Velká Matka), aby je ochránily. Dobyť Syrákús roku 212 př. Kr. bylo pro Polybia počátečním impulsem římského obdivu k řeckému umění a následovala staletí, kdy nespočet řeckých uměleckých děl bylo dováženo do Říma.

Životní styl horních tříd se brzy změnil. Historikové nazírají tuto změnu v termínech morálního úpadku, zvláště se projevujícího v hrabivosti a touze po luxusu. Používají k tomu mezníky jako např. kořist z Malé Asie roku 190 př. Kr., která včetně

¹⁵⁰ D'AGOSTINO, B.: The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Campania, s. 540, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

¹⁵¹ RAWSON, E.: The Expansion of Rome, in: BOARDMAN, J., GRIFFIN, J., MURRAY, O.(eds.): The Roman World. The Oxford History of the Classical World, Oxford 1996, s. 55.

¹⁵² BROWN, P. G. McC.: The First Roman Literature, in: BOARDMAN, J., GRIFFIN, J., MURRAY, O.(eds.): The Roman World. The Oxford History of the Classical World, Oxford 1996, s. 60ff.

krásného nábytku odstartovala tento proces. Polybios zdůrazňuje porážku Makedonie v bitvě u Pydny (168 př. Kr.) a bohatství, které Římu přinesla: mladí se zbláznili do těch nejhorších aspektů řeckých mravů, jako byla pederastie, opulentní hodování s hudbou atd.

Cato se pokusil zákonem vymezit a pak i daňově znevýhodnit různé formy přepychu a napadal utrácení za krásné otroky nebo dovozové lahůdky a zdobení domů sochami bohů, jako by to byl nábytek. Ale ani M. Porcius Cato nemohl obrátit čas.

Stěžejní věcí se stalo vzdělání, které i pro Řeky bylo součástí jejich *paideia* a vlastně kultury vůbec. Podle tradice římský hoch z vyšších vrstev získával politickou a právní zkušenost od přátel svého otce a když mu bylo 17 let, trávil jednu válečnou sezónu v armádě. Ale Řekové vytvořili model formálního studia, které začínalo literaturou (především četba Homéra), potom následovala rétorika a někdy i filosofie. Aemilius Paullus obstaral svým synům množství řeckých učitelů, dokonce i učitele hudby a také filosofa, který zaskakoval i jako učitel kreslení. Také s sebou do Říma přivezl celou královskou makedonskou knihovnu. V Římě se během chvíle ocitlo mnoho řeckých učitelů. Když v roce 155 př. Kr. Athény vyslaly do Říma hlavy tří hlavních filosofických škol, jejichž přednášky způsobily náhlý vzestup zájmu o filosofii – a to i přesto, že Cato, který považoval filosofii za „pouhé žvanění“, tlačil senát, aby rychle ukončil jejich posláni, aby se mladí zase mohli vrátit k učení se zákonů a od úředníků.¹⁵³

Míru řeckého vlivu v tomto období však nesmíme přehnat. Máme doklady, že řecká medicína byla stále považována za podezřelou a Římané obecně byli dál intelektuálně a umělecky neobratní a nezralí. Poezie byla vyvinutější než próza a i tato poezie byla hrubá, jak si stěžuje Horatius. Cicero se domníval, že až na konci 2. století př. Kr. řečníci studiem přišli na to, jak uspořádat argumenty a vyšperkovat svou řeč. Ale až s počátkem prvního století př. Kr. se stalo běžnou věcí, že mladý muž studoval rétoriku nebo filosofii v Athénách nebo na Rhodu.

Ale již zlomky Zákonů dvanácti desek vykazují mnoho znaků řeckého vlivu a obsahují dokonce z řečtiny vypůjčené slovo: *poena* (pochází přímo z řeckého ποινή, tj.

---

¹⁵³ RAWSON 1996, s. 57.

odškodnění, náhrada.) Zdrojem tohoto vlivu budou velmi pravděpodobně řecká města na jihu Itálie.¹⁵⁴

Doklady řeckého vlivu na Zákony dvanácti desek byly kdysi důvodem k tom, aby byly pokládány za mladší, než je jejich tradiční datum (5. století př. Kr.), ale dnes se zdá být časná datace v pořádku. Doklady, které dnes máme k dispozici (především archeologické), ukazují, že kulturní život archaického Říma byl skutečně do jisté míry helenizován.¹⁵⁵

Když se Řím v druhé polovině 4. století př. Kr. znovu objevil jako vojensky mocný stát, vztahy s řeckým světem byly opět navázány, a to na novém základě. Známý vliv řecké kultury se neprojevoval jen na monumentech a artefaktech, jak Řím společně se zbytkem Itálie přijal helénistický styl a techniky, ale také na poli politiky a náboženství.¹⁵⁶

Je jisté, že vůdčí osobnosti jako Q. Publilius Philo a Appius Claudius Caecus byli zasaženi z Řecka působícími demokratickými myšlenkami a praktikami v politice. Zvlášť důležitým momentem je fakt, že první z nich přijal dokonce řecké cognomen. Následoval jej P. Sempronius Sophus (cos. 304 př. Kr.) a Q. Marcius Philippus (cos. 281 př. Kr.).¹⁵⁷

Ve stejné době bylo v Římě ustaveno mnoho řeckých kultů. Pro nás nejnápadnějším případem je kult léčícího božstva Aesculapa, jemuž byl zasvěcen chrám na tiberském ostrově roku 291 př. Kr.. Množství válečnických kultů vzniklo během Samnitských válek. Byly to kulty Victorie, Iova Victora, Bellony Victrix a Hercula Invicta. Tyto kulty „vítězství“ byly evidentně založeny na současných helénistických modelech.¹⁵⁸

Entuziastické přijetí helénismu Římany bylo z části snahou o nalezení vlastní identity. Zjevné je to na konci 3. století př. Kr., kdy Fabius Pictor předložil veřejnosti

---

¹⁵⁴ CORNELL 1997, s. 275.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 275.

¹⁵⁶ Shrnutí archeologického materiálu je publikováno v: ZANDER, P.(ed.): Hellenismus in Mittelitalien, Göttingen, 1976.

¹⁵⁷ Uvedomme si, že by takovou věc žádný Říman nikdy neudělal, kdyby jej to mělo jakkoli v politickém životě Města znevěrohodňovat nebo ohrozit jeho vlastní *dignitas*.

¹⁵⁸ CORNELL 1997, s. 397.

konečný přehled římské tradice. Jeho Historie Říma, první, která byla sestavena Římanem, byla napsána v řečtině.

7. 3. ŘECKÉ ŘÍMSKÉ MINCE

Máme-li dopodrobna analyzovat některé z nápadných řeckých zdrojů, které se projeví během období střední římské republiky, nemůžeme opomenout skromné, ale pro budoucnost významné, počátky římského mincovnictví.

Hned v úvodu této části by se slušelo přiznat, že nevíme přesně kdy, kde a proč vlastně začal římský stát razit vlastní mince.¹⁵⁹ U Řeků bylo užívání mincí běžnou praxí a do Itálie se tento pokrokový způsob směny hmotných hodnot dostal už v rané době prostřednictvím řeckých kolonií ve Velkém Řecku.¹⁶⁰ Mince, které byly raženy řeckými městy v jižní Itálii a na Sicílii, byly určeny především pro obíhání uvnitř obce samotné, ale koncem 4. století př. Kr. začaly zvolna pronikat i do některých ryze domorodých oblastí italského jihu. V té době už i některé neřecké společnosti (zvl. v Kampánii, ale též v Apulii a Lukánii) razily své vlastní mince podle řeckých vzorů. Některé dříve výhradně řecké komunity dokonce, jako například Cumae, které na konci 5. století př. Kr. již byly ovládnuty osky mluvícími domorodci, pokračují ve svých ražbách, a to bez jakéhokoli zjevnějšího narušení v pravidelnosti ražeb.¹⁶¹

Sebevědomí a podnikavý duch nových kampánsko-samnitských komunit našel své specifické vyjádření i ve vlastních ražbách mincí (pravděpodobně k nim docházelo centralizovaně v Neapoli), jejichž ikonografie se inspiruje nejen kúmskými a neapolskými ražbami, ale i mincemi hlavních řeckých *poleis*, které měly co do činění s Neapolí. Proto je opodstatněné se domnívat, že například hlava bohyně Athény v přílbě na kampánských mincích je zjevnou evokací božstva známého z mincí města Thurií, jinak též athénské kolonie zbudované na místě někdejší Sybaridy. Tímto způsobem se Kampánie se svou mincovnou v Neapoli dokonce stala průvodcem

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 394.

¹⁶⁰ Obecně na toto téma pojednává GORINI, G.: The Western Greeks: Coinage, s. 223-232, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

¹⁶¹ CORNELL 1997, s. 394.

samotného Říma na cestě k jeho vlastním mincím. Tím, že poskytla vzor první římské stříbrné minci a vlastně i razila první římské mince vůbec s hlavou boha Apollóna z profilu a aversu a býkem s lidskou hlavou nadepsanou *Rhomaion* s jak se patří řeckými písmeny na reversu.¹⁶²

Rané římské mincovnictví paradoxně tvoří spíš část monetárních dějin jihoitalské Kampánie, protože právě zde byly jménem římského státu raženy první emise římských mincí. Není pochyb o tom, že zrození římského mincovnictví je přímým následkem římské angažovanosti v Kampánii a jejích politických záležitostech. Tyto nejranější římsko-kampánské mince lze datovat do 4. století př. Kr. a náleží k ojedinělým a sporadickým ražbám. Malá skupina bronzových mincí na aversu s hlavou Apollóna a na reversu s přední částí býka s mužskou hlavou a řecky psanou legendou ΠΩΜΑΙΩΝ (Crawford, RRC no.1) byly patrně první. Tyto první typy jsou čistě neapolské a je proto odůvodněné se domnívat, že byly i v Neapoli raženy krátce po uzavření spojenectví tohoto města s Římem roku 326 př. Kr. a dost možná ji i měly připomínat záměrně. Obíhaly patrně pouze v Kampánii a z toho důvodu jsou numismatiky někdy vnímány spíše jako součást numismatické historie Neapole než Říma.¹⁶³ Přesto bychom si měli uvědomit plný význam existence tohoto platidla. Vždyť ražby mincí bývaly mimo jiné projevem svébytnosti a suverenity starověkých států. A zde máme konkrétní situaci, kdy se Řím v rámci tradiční tendence reagovat *ad hoc* na dějinný vývoj neváhá zřítí odpovědnosti za ražbu vlastních mincí a přenechává ji svému čerstvě získanému řeckému spojenci, který je v dané sféře zkušenější.

Mnohem důležitější je však první ražba římských stříbrných mincí, didrachem s hlavou Marta na jedné straně a hlavou koně a nápisem ROMANO na straně druhé (Crawford, RRC no. 13). Podle všeho se zdá, že jde o ojedinělou ražbu datovanou do let kolem roku 310 př. Kr. Byla to velice důležitá ražba, můžeme-li soudit podle množství dochovaných kusů. Rozsáhle kolovala na celém italském jihu, zatímco v Římě samém podle všeho, nikoli. Mincovnu zatím lokalizovat nedokážeme, ale pravděpodobně se nacházela někde v Kampánii. Váhový standard této mince odpovídá neapolskému systému. Je nanejvýš pravděpodobné, že tak samostatně se vyskytnuvší

---

¹⁶² DE CARO 1996b, s. 87.

¹⁶³ CORNELL 1997, s. 394.

emise byla ražena k nějakému konkrétnímu účelu. Jako logické vysvětlení se zde nabízí souvislost s římským projektem, který vyžadoval velké státní výdaje. Jako nejpravděpodobnější z těchto úvah vychází stavba silnice Via Appia realizovaná v letech 312-308 př. Kr. Tak se opět u jedné z největších římských inovací konce 4. století př. Kr. objevuje jméno římského censora Appia Claudia Caeca.¹⁶⁴

Další událostí, která tak říkajíc způsobila pro Řím zásadní monetární helenizaci byla válka s épeirským králem Pyrrhem a Tatantem (282-272 př. Kr.). Tehdy totiž zejména římská spojenecká vojska rozšířila mince i do dosud monetární ekonomikou nezasazených oblastí (Samnium, střední Apeniny).¹⁶⁵

Pro Římany 4. století př. Kr. muselo být rozhodnutí razit měnu v podobě mincí v podstatě otázkou prestiže. Ekonomická důležitost rozhodnutí nemusela být až taková, ale objevení se římských ražeb bylo událostí velkého kulturního významu a není pochyb o tom, že šlo o smíšený vliv kulturně-ekonomický jihoitalských Řeků. Oběživo bylo především řeckým ekonomickým nástrojem, jehož přijetí ze strany Římanů představuje jejich úmysl naplno vstoupit do kulturního ovzduší helénistického světa.¹⁶⁶ Nutno na tomto místě dodat, že se Římané nakonec chopili tohoto nástroje zcela po svém a již záhy jejich pestré ražby vykazují typicky římské sklony vyjadřovat se konkrétně k mnoha aspektům římského života. Římské mince se staly svého druhu sdělovacím prostředkem pro všechny, kdo byli s to jejich poselství přečíst.

7. 4. ŘÍMSKÝ VZTAH K UMĚNÍ

V průběhu několika staletí, kdy se římská republika pozvolna měnila z městského státu ve světovládné impérium se setkáváme v římském umění se dvěma zdánlivě neslučitelnými tradicemi. Umění ve střední Itálii v oné době nejde zcela pochopit bez znalosti příběhu mocenského i kulturního vzestupu Říma. Už od druhé

---

¹⁶⁴ CRAWFORD, M.: *Coinage and Money under the Roman Republic*, London 1985, s. 28, kde poopravuje svůj názor z CRAWFORD, M. H.: *Roman Republican Coinage I-II*, Cambridge 1974, s. 133.

¹⁶⁵ CORNELL 1997, s. 396.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 397.

poloviny 8. století př. Kr. bylo ve střední Itálii napodobováno umění řeckých oblastí, ale až do počátku 3. století př. Kr. v tomto procesu jednoznačně dominovali Etruskové. Předchozí helenizace Říma a jeho bližšího okolí měla, můžeme-li to tak nazvat, etruskou příchuť a ještě během 4. století př. Kr. mohl Řím po vnější stránce vypadat jako kterékoli jiné jihoetruské město. Podobně tomu bylo i v případě jeho umění. Ale během 4. století př. Kr. začali Římané poznávat více řeckou civilizaci, a to přímo z první ruky, bez dosavadního dominantního prostřednictví Etrusků. Když roku 343 př. Kr. Capua požádala Řím o pomoc proti Kampánii dobývajícím Samnitům, Římané vstoupili na území, které bylo kdysi navýsost řecké a bylo tedy nesporně silně helenizované. U Livia můžeme číst, a u Plinia v kapitolách o římském umění také, jak brzy poté začal být Řím helenizován zcela novým způsobem.¹⁶⁷

7. 4. 1. ŘÍM PŘICHÁZÍ NA CHUŤ UMĚNÍ

Třebaže byli Římané Plútarchem kritizováni pro jejich zájem o válečnou kořist (*Marcell.* 21), rozvíjeli tím mimo jiné rychle svou náklonnost k řecké kultuře a jejich vkus se vlivem uloupeného řeckého umění rychle vyvíjel. Ke skutečnému řeckému umění se dostali vlastně až v závěru 3. století př. Kr., a to častým vystavováním ukořistěných velkolepých řeckých skvostů v triumfálních průvodech Městem. Jak začaly „akvizice“ tohoto druhu slábnout s tím, jak začalo v důsledku válečných úspěchů ubývat nepoddajných nepřátel, tak začaly celé školy kopistů produkovat repliky a varianty soch, jen aby uspokojily velkou poptávku v zásadě neuspokojitelného římského publika po řeckém umění.¹⁶⁸

Pro Řím bylo rozhodným a definitivním vykročením k jeho přímému kontaktu s řeckým a helénistickým uměním dobytí sicilských Syrákús roku 212 př. Kr. Jak se následně ukázalo, z nastoupeného kursu již nebylo cesty zpět a vlastně o to ani nikdo z Římanů nestál. (O intelektuální póze některých římských staromilců pojednává kapitola 7. 5.)

¹⁶⁷ RICHARDSON, L. JR.: The Cults of Lavinium, *JRA* 1964, s. 155.

¹⁶⁸ KLEINER, D. E. E.: Roman Sculpture, New Haven and London 1992, s. 4.

Plútarchos o 300 let později o vítězném vojevůdci M. Claudiovi Marcellovi (Marcell. 21) s neskrývaným despektem napsal:

„Vyslekl Syrákúsy téměř ze všech jejich nejlepších uměleckých děl, jen aby je ukázal v triumfu a ozdobil jimi Město. Řím dosud neviděl tolik (měl jich mnohem méně) luxusních, vyumělkovaných výtvorů; Římané ale také neměli cit pro umělecké lahůdky, ať byly jakkoli skvostné a elegantní... Marcellus proto získal veřejné uznání za obohacení Města zábavnou výstavou zahrnující každý druh umění a všechny nejvybranějšího řeckého vkusu; ale starší generace stále lépe smýšlejí o Fabiovi Maximovi. Po dobytí Tarenta Fabius nepřinesl žádná díla, ale jednoduše položil ruce na všechnu hotovost a statky, nechav sochy tam, kde byly, s poznámkou (podle tradice): „Ať si Tarentané nechají své rozzlobené bohy.“ Marcellus byl vlastně kritizován, že s tím začal, že roznítil závist a nenávist k Římu, poněvadž dopřál pocit předních vězňů v triumfu nejen lidem, ale i nesmrtelným. Dál se vystavil kritice pro povzbuzení lenosti a klevet v lidu více řádně zvyklému k boji a obdělávání půdy, lidu, který se vyhýbal vši změkčilosti a frivolnosti jsa jako Euripidovský Herkules „hrubý, drsných mravů, dobrý jen pro hrdinské činy“; a za vedení lidí k utrácení spousty času sofistikováním tlacháním o umění a umělcích. Přesto se (Marcellus) chlubil, dokonce Řekům, že naučil Římany obdivovat a oceňovat tato krásná řecká díla, která pro ně dosud byla neotevřenou knihou.“

Kdyby se nepodařilo tuto pasáž podložit ještě jiným způsobem, mohlo by to její dokumentární hodnotu zpochybnit. Byla totiž napsána mnoho let po událostech, o nichž hovoří, a ještě k tomu Řekem, který jistě rád zdůraznil někdejší rolnickou prostotu (jednoduchost) starých Římanů. Ale tradice v pozadí, o níž Plútarchos mluví, byla nepochybně stará a navíc specificky římského původu. Livius sám nás v tom utvrzuje (XXV, 40, 1-3), když říká, že dobytí Syrákús znamenalo „počátek (římského) obdivu pro řecká díla“. Navíc Fabiova slova uvedená v souvislosti s Marcellem mají typicky římskou staromilskou příchut’.

Nyní tedy můžeme přijmout fakt, že od 3. století př. Kr. prakticky všichni lidé v Římě začali zjišťovat, že umění je něčím víc než jen věcí techniky a že diskuse na umělecká témata může být jedním z nejvíc vzrušujících způsobů jak využít lidský rozum a zároveň tak strávit více volného času. Současně bychom však měli podotknout, že během dvou následujících generací Římané učinili na tomto poli až pozoruhodně malý pokrok; v Římě stále ještě umění netvořilo součást římské *paideia*, jako tomu bylo v Řecku.¹⁶⁹

Malé porozumění umění ze strany Římanů dokládá ještě jedna dochovaná historka. Když vítězný vojevůdce Mummius, který v roce 146 př. Kr. prodával v aukci poklad z dobytého Korinta, byl velice překvapen vysokou nabídkou pergamského krále Attala za starobylý obraz s vyobrazením boha Dionýsa. Plinius (*N. H.* XXXV, 24) říká, že Mummius:

„...se obával, že něco hodnotného a jemu neznámého se v něm skrývá, že jej stáhl z prodeje“.

Podle tradice Attalova nabídka dělala 600 000 denáriů (=198 kg zlata). Jenže Mummius byl římským konsulem a vojevůdcem - jeho chování nejspíš odráželo obecnou mentalitu celé, v té době Římu vládnoucí vrstvy. Autorem obrazu byl Aristeidés z Théb (tvořil v raném 4. století př. Kr.), zakladatel attické umělecké školy. Tento fakt jasně vysvětluje Attalovo počínání, ale - a to vypovídá o římské mentalitě hodně - pakliže mezi Římany existoval intelektuál, který měl ponětí, o co jde, nepochybně se neozval proto, že by se cítil trapně a snad i zahanben, kdyby přiznal takovou expertní znalost na poli umění před svými spoluobčany.¹⁷⁰ Po dobytí Syrákús se Římanům dostalo nespočet dalších příležitostí pro poznání a získání řeckých děl. Ale Římané asi uvažovali více v termínech vítězství a bitev než objevování intelektuálních kontaktů a takových děl, jaká byla dovezena do Říma a stala se veřejným majetkem. Válka s Filipem V. Makedonským skončila roku 194 př. Kr. velkým triumfem konsula Flaminia, který do Říma přivezl nové sochy a ceněné, z kamene řezané nádoby. Pak následovala válka proti Antiochovi III., která vyvrcholila dobytím Magnésie u Sipylu a nakonec skončila dobytím celé Malé Asie dalším ze Scipionů. Toto vítězství dodalo

¹⁶⁹ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 36.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 37.

do Říma přímo záplavu znamenitých výrobků z oblasti, kde mělo helénistické umění kořeny a kde rozbujelo se zvláštní svěžestí, originalitou a bohatstvím představivosti. To vše (Livius XXXVII, 59, 3-5; Plinius N. H. XXXIV, 34):

„...učinilo konec terakotovým a dřevěným sochám v římských chrámech, které nyní byly nahrazeny dovezenými díly“. Během triumfu bylo zasvěceno 224 vojenských standard, 134 modelů dobytých měst, 1231 sad sloních klů, 234 zlatých věnců, 137 420 liber stříbra, 224 000 tetradrachem, 321 000 asijských mincí (cistoforů), 140 000 zlatých „Filippů“, ryté stříbrné nádoby celkové váhy 423 liber, zlatých váz 1023 liber a 134 soch různých božstev.“

Celkem všeho bylo asi za 18 milionů denariů, a to je seznam válečné kořisti jen za léta 200-157 př. Kr.¹⁷¹ Je to ohromným dojmem působící výčet bohatství, které jakoby nekonečně plynulo do Říma rok co rok. Během této počáteční fáze dobývání bylo loupění omezeno na chrámy. Uzmout poraženým národům bohy bylo regulární omluvou za plnění a v každém ohledu představovalo velmi lukrativní způsob podnikání.

Vrchol přišel roku 146 př. Kr., kdy Scipio Aemilianus konečně dobyl Kartágo, a Lucius Mummius dobytím Korinta složil celé Řecko včetně Athén Římu k nohám. Příkladem budiž starý Apollonův chrám na Campu Martiu stojící mimo *pomerium*, který byl zcela renovován C. Sosem roku 38 po Kr. Tento krásný chrám - nyní přestavěný v helénistickém duchu se stal svého druhu museem. Vedle štítové, z Řecka dovezené amazonachie, díla z 5. století př. Kr v něm byla umístěna následující sbírka: socha Apollóna z cedrového dřeva ze Seleukeie, 12 soch rhodského sochaře Philisca (Apollón, Létó, Diana a devět Mús, které byly často kopírovány a napodobovány), Apollo Kitharodos od Timarchida, athénské sochaře z 2. století př. Kr., skupina Niobé a její děti od Práxitele nebo Skopy, obraz Aristeida z Théb (4. století př. Kr.) a další. Za těchto podmínek se v Římě vyvinul nový druh milovníka umění: sběratel, jehož žízeň po umění se dala těžko uhasit rozjímáním o kusech náležejících chrámům, vladařům nebo městům. Během tohoto období tedy začaly být vyráběny a dováženy ve velkém kopie děl. Hlavně z neoattických dílen v Athénách.

¹⁷¹ TENNEY, F.: An Economic Survey of Ancient Rome, London 1972, Vol. I, s. 127-138.

Tato sběratelská vášeň měla velký účinek v ekonomice a i veřejné mínění začalo vnímat umění s větším respektem.¹⁷²

Podmínky, za nichž římské umění stanovilo své formy, jsou tak mimořádné, že je člověk nesmí ztratit z mysli, chce-li uchopit historickou význačnost a hodnotu jeho vývoje.¹⁷³

Římská společnost dosud žila patriarchálním způsobem života a její horizonty byly úmyslně venkovské, aby souhlasily se starou tradicí šetrnosti a prostoty dobrého hospodáře - tradice sama byla vnesena v život omezeným ekonomickým potenciálem Říma, individuálním neméně než kolektivním. Jako v Etrurii, stály i v Římě chrámy ze dřeva na kamenném pódiu a zdobily je malované terakotové ozdoby. O skromných poměrech svědčí i vzácnost stříbrného stolního náčiní, o níž víme díky údivu kartaginského poselstva, které hodovalo v různých domech stále na tomtéž kolujícím stříbrném servisu. Roku 172 př. Kr. byli vyslanci z Aitólie pozváni na večeři ke konsulovi Aeliovi Catonovi a servírovalo se na obyčejném hliněném nádobí. Následně mu poslali sadu stříbrných talířů jako dar, ale on jej odmítl (Plinius, *N. H.* XXXIII, 142-3). Konsul byl zetěm Aemilia Paulla, který roku 168 př. Kr. porazil makedonského krále Persea u Pydny. V době své smrti Aelius Cato vlastnil pohopouhé dva stříbrné poháry a dokonce i ty byly darem od jeho tchána.

To byl tedy způsob, jakým se v Římě zrodil jeden za dvou druhů umění, umění vycházející z přejímaných řeckých zdrojů, umění, jehož ohlasy budeme moci sledovat i v mnoha dalších staletích vývoje římského umění.

7. 4. 2. STŘEDOITALSKÉ UMĚNÍ

Druhá linie v římském umění bývá nazývána jako středoitalská, italická nebo také plebejská.¹⁷⁴ Toto umění dlouhou dobu nikdo nerozeznával nebo spíš neměl důvod

---

¹⁷² Vojenské úspěchy v Řecku vystavily římskou vládnoucí třídu přímému dopadu řeckého světa a tak věnovali mnoho času nejen řešení politických věcí, ale také pořizování mnoha věcí z řecké kultury a osvojení si luxusního a ostentativního životního stylu. Proces byl urychlován principem aristokratické soutěživosti, Crawford 1992, s. 70

¹⁷³ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 39.

rozeznávat. Bylo však přeci jen odlišné od etruského i od řeckého umění, které bylo importováno hlavně ze Sicílie a Velkého Řecka. Toto umění, ač mělo kontakty s oběma zmíněnými kulturními okruhy, si z nich pro sebe vybíralo jen určité prvky a podněty. Jeho vnitřní síla se odvozovala z oné odříkavosti, která je charakteristická pro všechny střídme zemědělce.

Tato umělecká tradice projevuje jen malou sympatii k eleganci helénistického řeckého umění a více inklinuje spíš jen k vypůjčení ikonografie a hlavně kompozice než jeho formálního jazyka. Artefakty nesoucí jeho pečeť nacházíme na území od Apulie k Picenu, od Kampánie k Samniu a Latiu. Středoitalská umělecká tradice je vždy jakoby imunní vůči frivolní eleganci tolik charakteristické pro městskou kulturu helénistické doby.¹⁷⁵

Diskutovaná umělecká tradice je v současnosti chápána jako základní předstupeň pozdějšího římského umění. I proto v ní lze jako jistý prvek vysledovat specifický římský akcent. Z toho vyplývá, že nepochybně musí mít své vlastní tvůrčí dílny i v Římě.¹⁷⁶ Vedle Říma v něm hrála významnou roli také Kampánie. Tato oblast totiž jako jediná zůstala poměrně nezasažena všeobecným úpadkem celé jižní Itálie po druhé punské válce (218-201 př. Kr.).¹⁷⁷

Pro toto umění a jeho jistou skromnost je charakteristické, že většina umělců pracuje v terakotě. Po kulturní stránce existovala téměř země nikoho tam, kde narozdíl od sofistikovaných městských center s jejich převládajícím neoatticismem se ještě nevyvinulo helenizující upřednostňování mramoru. Toto území je zdrojem terakotových soch, bust a i dalších předmětů, které ve velkém množství vyvstaly ze svatyní v Latiu, Etrurii a Kampánii. Typickým příkladem tohoto umění je soubor terakotových votivních darů nalezených u Castelletta v ariccijském údolí včetně bronzových mincí od nejranějších římsko-kampánských ražeb 4. století př. Kr. (viz.

¹⁷⁴ RAMAGE, H. R., RAMAGE, A.: Roman Art: Romulus to Constantine, London 1995, s. 65-67.

¹⁷⁵ Bianchi Bandinelli tomuto umění přičítá navrub například tzv. hlavu L. Iunia Bruta, která mimochodem skvěle odpovídá tradovanému charakteru této legendární postavy, již je připisována, BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 41.

¹⁷⁶ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 29.

¹⁷⁷ I spojenecká mince *ITALIA* ražená povstálými spojenci za tzv. spojenecké války s Římem (91-88 př. Kr.) je také výrazem středoitalské sounáležitosti. Vyjadřuje fakt, že spojenci bojovali za svou integraci mezi římské občany, ne za partikulární svobodu. Po zákonné úpravě občanství (90-89 př. Kr.) přestal existovat rozdíl nejen právní, ale postupně i kulturní. Mizí diference mezi italským a římským uměním.

kap. 7. 3.) až po kusy ražené císařem Claudiem. Byly zde nalezeny dvě pozoruhodné sochy Koré-Persefony a Déméter. Druhá bohyně zde měla ještě bustu. Busta je jasně inspirována sicilskými vzory, které si stále uchovávaly stopy charakteristického výrazu nám známého ze sochy Déméter z Knidu.¹⁷⁸

Tyto sochy lze datovat přibližně do poloviny 2. století př. Kr. Jsou typickým příkladem umělecké formy, která ještě nemůže být zvána typicky římskou, ale která ztělesňuje uměleckou tradici současnou v Římě - tradici z dekorace štítů chrámů tohoto města (sochy z Via S. Gregorio). V několika dalších případech je římský duch artefaktů ještě znatelnější. Patří k odvětví umění pro římskou střední třídu, nikoliv helenizovanou aristokracii; o generaci později již vytváří portréty podobné tomu, který zdobí jeden z náhrobků náležejících k hrobce na začátku Via Praenestina (V. Statilia).¹⁷⁹

Přesto je třeba vzít v úvahu umělce, jejichž vzdělání bylo více helénistické - nebo to dokonce byli Řekové, kteří působili v Římě, jako například ten, který zhotovil mramorový portrét Pompeia Velikého. Typickým příkladem těsného soužití středoitalského (plebejského či italského) a helénistického umění v Římě jsou reliéfy tzv. oltáře Domitia Ahenobarba snad pocházející z Neptunova chrámu z konce 2. století př. Kr.¹⁸⁰

7. 4. 3. O ZDROJÍCH ŘÍMSKÉHO UMĚNÍ

Karl Schefold mluví o době římské jako o době, která začíná až vítězstvím Říma nad kartaginským vojevůdcem Hannibalem (r. 201 př. Kr.) a posléze nad Perseem Makedonským (r. 168 př. Kr.).¹⁸¹ V uměleckém smyslu to tak skutečně vnímat můžeme. Od tohoto data dále až do samého konce antiky můžeme mluvit o něčem, co bychom mohli označovat jako „římské umění“. V době před uvedenými daty byl Řím po umělecké stránce spíše považován za provincii etruského a řeckého umění. Umění

¹⁷⁸ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 30-32.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 35.

¹⁸⁰ RAMAGE, H. R., RAMAGE, A.: Roman Art: Romulus to Constantine, London 1995, s. 65-67.

¹⁸¹ SCHEFOLD, K.: Der Religiöse Gehalt der antiken Kunst und die Offenbarung, Mainz am Rhein, 1998, s. 345.

bylo v Římě přítomno vždy, ale ne vždy bylo skutečně římské. Někteří učenci mluví o počátku římského umění až za diktátora L. Cornelia Sully nebo dokonce až za císaře Augusta. Je však stále zřejmější, že k rozhodujícímu zvratu vedoucímu k římské vládě nad světem došlo v Římě kolem roku 150 př. Kr. Podobné datum platí i pro obdobný zlom v umění.¹⁸² Schefold má na mysli svrchovaně římské umění, jisté však je, že už před tímto datem můžeme rozlišovat díla obsahující římského ducha.

ETRUSKÁ VÝCHODISKA

Etruskové jsou v latinské literatuře presentováni jako lidé, kteří mají širokou škálu nejrůznějších pověr a náboženských praktik, a kteří si během své existence vybudovali důmyslný soubor učení o divinaci zvaný *disciplina etrusca*. Tato nauka dokonce byla zdrojem svébytného druhu literatury.¹⁸³

Rozdíl ve způsobu uvažování, který výrazně rozlišoval mezi Etrusky a Římany krásně popisuje filosof Seneca v jeho dnes již klasickém výkladu o vzniku blesků v *Naturales quaestiones* (II, 32, 2).

O pozoruhodném propojení řeckých a etruských dějin, a vlastně i umění, se dočítáme v Pliniovi (*N. H.* XXXV, 16, 152), který píše o Démaratovi, aristokratovi, jenž kvůli politickým potížím byl nucen opustit Korint a posléze se rozhodl usadit se v etruských Tarquiniích (viz kap. 6. 3. 1.). Zajímavé je to, že Plinius považoval za nutné nás zpravit o tom, že s sebou přivedl také jednoho malíře a tři koroplasty i to, že právě tito řečtí přistěhovalci uvedli techniku výroby hliněných soch k Etruskům. Příběh totiž může být docela dobře pravdivý.¹⁸⁴ Obliba terakotového sochařství ve výzdobě chrámů u Etrusků může také znamenat nějaké kulturní spojení nejen s Démaratovým Korintem, ale i s mnohem bližší jižní Itálií, kde terakotové architektonické ozdoby byly již dlouho populární.¹⁸⁵

¹⁸² „Römerzeit“ začal ve 2. století př. Kr. O politické změně od doby helénistické k době římské píše řecký spisovatel Polybios. O umění nás informuje Plinius a stanoví přesné datum 156 př. Kr. (*N. H.* XXXIV, 52). Do punských válek sledoval Řím s chrámy a sochami stále víc řecké vzory. Proti tomu po válkách s Karthágem nalézáme v architektuře, nástěnné dekoraci a brzy i v plastice novou syntézu řeckých forem, která se v řeckém umění nikdy neodehrála a která vyjadřovala římskou kulturu a kterou proto můžeme zvat kulturou římskou. SCHEFOLD 1998, s. 345.

¹⁸³ CRISTOFANI 1979, s. 91-92.

¹⁸⁴ CUNLIFFE, B.: *Rome and her Empire*, London 1994, s. 37.

¹⁸⁵ RAMAGE, RAMAGE 1995, s. 32.

Dalším příkladem, kde Římané jakoby navázali na své etruské předchůdce je výsostně římská umělecká disciplína – portrét. Etruští umělci ztvárnění lidské hlavy podle všeho „procvičovali“ už na takzvaných kanopských urnách, tedy od 7. století př. Kr. Tyto urny měly často poklici právě v podobě lidské hlavy. V některých případech vykazuje alespoň schematicky některé rysy lidské postavy dokonce celá urna. Ačkoliv by nejspíš nebylo na místě tyto předměty podezřívát ze snahy o přesné zobrazení konkrétní osoby (portrét), některé z nich vyjadřují jisté rané příznaky etruského zájmu o studium lidského obličeje, jak ostatně upozornil už Jindřich Čadík¹⁸⁶, zájmu, který se vyvinul do velké zručnosti v individuálním portrétu. Koncem 6. století př. Kr., kolem roku 520 př. Kr. pak Etruskové začali pohřbívat své mrtvé do terakotových sarkofágů. Rádi na víko sarkofágů umísťovali ležící postavu představující zemřelého a tak získali další příležitost zobrazovat plasticky lidskou hlavu. Zobrazovali mrtvého samotného nebo v páru - někdy s pohárem či jinou proprietou v ruce. Figury lidí na víku sarkofágů byly etruským vynálezem a Římané nakonec tento jejich projev převzali. Raným etruským příkladem je známý sarkofág z pozdního 6. století př. Kr. pocházející z Cerveteri, na jehož víku leží terakotová dvojice, muž a žena jako na svatebním loži. Od 6. do poloviny 4. století př. Kr. mají nebožtíci zobecňující nebo idealizující rysy běžně.¹⁸⁷

Ještě ve 3. a 2. století př. Kr. jsou Etruskové jedním z nejvýraznějších komponentů, které tehdy formovaly novou italskou *koiné* kulturu římské republiky,¹⁸⁸ která rozvinula dopředu ukazující etruský postoj k jednotlivci a individualitě vůbec.

Všichni byli, podobně jako v Řecku, především občany svého města, vedeného v etruském svazu dvanácti měst tradiční aristokracií, ale jejich funerální portréty předčí brzy řecké, jež dovolovaly jen velmi obecná zpodobení. Hlavy na etruských sarkofázích a popelnicových urnách, považované Etrusky podobně jako Římany za sídlo duše, zobrazují často individuální zvláštnosti a zřejmě i individuální osobnosti než ideální typy, jak to bylo obvyklé v Řecku ještě dlouho poté. Ve srovnání s hlavami jsou těla viditelně schematizována a zjevně je jim ze strany jejich tvůrců dopřáváno mnohem menší pozornosti. Také v tomto smyslu jsou Etruskové předchůdci

¹⁸⁶ ČADÍK, J.: O čarovné moci mrtvé hlavy, Plzeň 1920, s. 53-54.

¹⁸⁷ RAMAGE, RAMAGE 1995, s. 35.

¹⁸⁸ BOUZEK, J., KRATOCHVÍL, Z.: Proměny interpretací, Praha 1996, s. 148.

osobností římské republiky, které pozvedly význam lidského jedince na novou úroveň, a etruská funerální zobrazení předchůdci římského portrétu.

Plynulý přechod mezi etruským a římským portrétním uměním tvoří vedle hliněných plastik bronzové portréty Bruta a Arringatore.¹⁸⁹

Tuto podkapitolu jsme začali Senecovým výkladem o rozdílnosti Etrusků a Římanů. Není pochyb o tom, že tuto odlišnost oba národy pocítovaly, ale je zřejmé, že zejména Římané převzali od Etrusků celou řadu znalostí a zvyklostí. Například Etruskové, podobně jako Řekové, uměli vysvětlovat znamení a předpovídat budoucnost. To Římané neuměli nebo alespoň dávali přednost druhým. Sami mohli bohům klást jen konkrétní, jednoduché otázky. Zato podle Varrona mnoho latinských měst a všechny římské kolonie byly založeny v souladu s etruským ritem – tedy podobně jako Romulus založil Řím.¹⁹⁰ Capitolium je chrámem etruského typu a nacházíme jej i ve všech římských koloniích.¹⁹¹

Bylo zásluhou Etrusků, že přeměnili vesnický Řím ve skutečné město s kanalizací, veřejnými prostranstvími a monumentální architekturou. Etruské ceremoniály a čestné insignie, jakými byli kurulské křeslo (*sella curulis* - skládací dřevěná, slonovinou vykládaná stolička), *fascēs* (sekera vetknutá do svazku prutů, symbol úřední moci nad životem i smrtí), *toga praetexta* (purpurem lemovaná tóga), *tunica palmata et toga picta* (purpurová tunika a tóga zlatem vyšíváná), *calceirepandi* (obuv s elegantně vzhůru vytočenou špičkou), zlatý věnec, slonovinové žezlo zakončené figurkou orla - to vše bylo původně výsadou etruských vládců.¹⁹² Po vyhnání etruské dynastie Tarquiniů z Říma připadla římským úředníkům méně přepychová *toga praetexta* a purpurovou tuniku a tógu a žezlo s orlem od Římanů obdržel Iuppiter Optimus Maximus. V době triumfu byly tyto insignie propůjčeny také triumfátorovi. Římský dluh vůči Etrurii nebyl tak moc intelektuální nebo pojmový, ale spíš umělecký a vizuální a měl praktickou povahu. Nejde o zákony nebo způsoby

¹⁸⁹ BOUZEK, KRATOCHVÍL 1996, s. 149.

¹⁹⁰ „Zakladatelé měst zapřahují býky na pravé straně a krávu na levé; pak oděni podle gabinského zvyku - to jest s částí tógy pokrývající hlavu a zbytkem přehozeným - vedou pluh tak, aby hroudy padaly dovnitř, ryjí tak brázdu, která vyznačuje průběh zdi a zdvižením pluhu označují brány.“ (Cato, *Origines* 1 18a=fr. 18P)

¹⁹¹ RICHARDSON, E.: *Etruscan Sculptures*, Milano 1966, s. 6.

¹⁹² CORNELL 1997, s. 166; BONFANTE-WARREN, L.: *Roman Costumes: A Glossary and Some Etruscan Derivatives*, ANRW, no. 1.4, 1973, s. 584-614.

administrativy, ani o systém vlády. Také nejde o společenské zvyky nebo filosofii života. Zato jde o konkrétní dovednosti stavitelské, architektonické, urbanistické (plánování měst), vnější formy poct a rituálů.¹⁹³

Zde ale shoda končí. Obraz římského náboženství, jak jej kdysi vykreslil Dumézil, jasně ukazuje, že dluh Říma vůči Etrurii v této oblasti není tak veliký, jak se obvykle soudí.¹⁹⁴ Podmanění Etrurie Římany nebylo nějakou povrchní změnou. Spivey neváhá tuto změnu nazvat doslova pohřbením etruské kultury, způsobné kolektivním traumatem, které mohlo být v umění jen těžko ignorováno.¹⁹⁵

Před koncem 5. století př. Kr. ztrácejí Etruskové na síle. Ve 4. století př. Kr. dochází i k postupné ztrátě politické nezávislosti i v samotné Etrurii. Počátkem 3. století př. Kr. se stávají poslední svobodná města spojenci Říma. A v posledních třech stoletích př. Kr. Řím dominuje víc a víc nejen v Itálii, ale také v celém známém světě.¹⁹⁶

Etruští umělci předali svým italským a římským synovcům schopnost pracovat s řeckým uměleckým slovníkem, ale i touhu pokřivit jej a ideální povrchnost přetvarovat do něčeho mnohem zřetelněji artikulovaného - v harmonii s existující realitou. Pozdně etruské funerální památky jsou světem mimo cokoliv řeckého. Kdo by například umístil Hegésó na víko sarkofágu a ještě ji položil do náruče jejímu muži? To bylo dokonce moc i pro Římany a nejsou známy žádné tak odvážné pozdější sarkofágy, dokonce i když móda vík s ležícím zemřelým opětně ožila ve 3. století po Kr.¹⁹⁷

ŘÍMSKÝ SKLON K NARATIVNOSTI

Řecké umění, které mělo za úkol oslavit některé konkrétní historické události, tíhlo k vyjádření symbolickému s pomocí analogií. Pro názornost uveďme například boj Athénanů s Peršany, který býval zobrazen jako Amazonomachie a podobně konflikt pergamsko-galatský měl podobu Gigantomachie.

¹⁹³ RICHARDSON 1966, s. 7.

¹⁹⁴ DUMÉZIL, G: *Archaic Roman Religion*, Baltimore 1996, s. 625.

¹⁹⁵ SPIVEY, N.: *Etruscan Art*, London 1997, s. 160. Vzpomeňme proměny ritu v etruských svatyních zde popsané v první kapitole.

¹⁹⁶ RICHARDSON 1966, s. 23.

¹⁹⁷ VERMEULE 1978, s. 22.

Oproti tomu Římané, ačkoli se příležitostně analogii nebránili, preferovali ve všech směrech fakta a co se týče historických událostí, drželi se při jejich zobrazování raději sekulárních formulací a vyhýbali se mytologickým přirovnáním. Zajímalo je především zachycení římské statečnosti a velikosti. Římské narativní umění tak bylo zvláštním rozšířením trendů širě zpodobovaným v římském portrétu.¹⁹⁸

Carmina convivalia je termín pro faktografické oslavné písně o konkrétních skutečích starých Římanů.

„...a Cato, autor velmi významný, napsal v Počátcích, že u našich předků bylo při hostinách zvykem, aby hodovníci jeden po druhém zpívali za doprovodu písňaly chvalozpěvy na vynikající činy slavných mužů.“ (Cicero, *Tusc.* IV, 3)

Co se týče *carmina convivalia* ani jeden fragment se nám nedochoval.¹⁹⁹ Podobně rodinná patricijská tradice začlenila do pohřbu projev na oslavu zemřelého, který měl s *carmina convivalia* zřejmě dost společného. Cicero (*Brutus* XVI, 62) se k tomuto zvyku ale nevyjádřil příliš lichotivě:

„Tyto proslovy zanechali naši historii plnu lží. Je v nich napsána spousta věcí, které se nikdy nestaly, falešné triumfy, násobné konsuláty, podvržené genealogie...“

Všimněme si toho, že Cicero si nestěžuje na okázalé klamání ve věcech mytologických, ale na to, že Římané ve shodě se svou praktičností prováděli „drobné retuše“ ve faktech majících, jak se zdá, především politický dopad.

Nešlo však zdaleka jenom o muže. I ženy byly při pohřbu oslavovány chvalořečí:

„U Římanů byl zděděný mrav pronášeti pohřební řeči nad staršími ženami, ale u mladých to nebylo zvykem.“ (Plútarchos, *Caesar*)

Zachoval se nám nápis zaznamenávající jména významných předků etruské rodiny z Tarquinií a popisující také jejich činy od 5.-3. století př. Kr. Tato *Elogia Tarquiniensia* by mohla být rodinnou obdobou jiných známých *Fasti Capitolini* - *Fasti Consulares Populi Romani* a *Fasti Triumphales Populi Romani*, která byla za Augusta

¹⁹⁸ WHEELER, M.: *Roman Art and Architecture*, London 1996, s. 173.

¹⁹⁹ ROSS HOLLOWAY, R.: *The Archaeology of Early Rome and Latium*, London 1994, s. 3.

vystavena na Foru a z nichž se dochovaly velké fragmenty.²⁰⁰ Zde vzpomeňme známou fresku z Esquilinu, která zobrazuje „historickou“ scénu z první poloviny 3. století př. Kr. Konkrétně jde o oslavu vojenských úspěchů Quinta Fabia.²⁰¹

Tato římská záliba ve fakticitě jako opaku symbolického záznamu, tak jako řada jiných věcí, které obecně charakterizujeme jako římské, se dá vysledovat zpět až do doby Alexandra Velikého. Vlastní fragment zmíněné historické malby pochází zjevně ze 3. století př. Kr., ale musíme se spolehnout na literární pramen. Plinius (*N. H.* XXXV, 22) říká, že roku 264 př. Kr. M'. Valerius Messala veřejně vystavil obraz sicilské bitvy, v níž porazil Kartagince a sicilského Hieróna.

V roce 201 př. Kr. byla vítězství Scipiona Africana, jak píše pro změnu Appiános (*De rebus Punicis*, 66), zobrazena podobně a jeho bratr Lucius v této praxi pokračoval po svém asijském vítězství nad Antiochem III. v roce 190 př. Kr. (Plinius, *N. H.* XXXV, 23). Během 2. století př. Kr. bylo veřejné užití historických maleb tak rozšířené, že i Mancinus, který velel římské flotile ve třetí punské válce a jako první vtrhl do Kartága, vystavil na Foru obrazy ukazující obležení města a ještě u toho osobně vyprávěl divákům detaily. Byl to druh publicity, která mu, jak říká Plinius (*N. H.* XXXV, 23), zajistila v následujících volbách konsulát.

Pro tuto praxi je jedním z nejstarších důkazů, které se dočkaly naší doby, vlys z památníku L. Aemilia Paulla, připomínající vítězství tohoto vojevůdce nad Makedonským Perseem v bitvě u Pydny roku 168 př. Kr. Reliéf rozlišuje národní oděv a vybavení účastníků a dokládá i legendu o zahájení bitvy splašeným neosedlaným koněm, který je zobrazen uprostřed scény.²⁰² Potud je faktografický, ale jinak se dále drží tradiční heroické tradice v konvenčním zobrazení bitevní scény. Umělci pracující na těchto dokumentárních či polodokumentárních památkách byli jistě

²⁰⁰ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 1, pozn. 4.

²⁰¹ Válečné scény ze samnitských válek. První polovina 3. století př. Kr., fragment nástěnné malby z hrobu. Výška 87,5 cm. Šířka 45 cm. Z Říma, Esquilin. Řím, Palazzo dei Conservatori. Ve třech jen jemnou linkou oddělených pásech jsou vyobrazeny: kapitulace města, podání rukou dvou vojevůdců a souboj. Neřímsky oděný M. Fannius se objevuje dvakrát se skvostnou helmou, Říman Q. Fabius má na sobě tógu. Ani jednoho nelze s jistotou vztahovat k nějaké historické osobnosti, ale přesto je Římanem dost možná Q. Fabius Maximus Rullianus, diktátor roku 315 př. Kr. HAFNER, G.: *Athen und Rom*, München 1988, s. 140.

²⁰² RAMAGE, RAMAGE 1995, s. 65.

ve většině případů Řekové nebo vyšli z řecké umělecké školy, ale je třeba zdůraznit, že v tehdejší světě byla národnost stále méně důležitá.

V tomto aspektu římského umění převládají dva faktory.

1) V důsledku estetického vývoje přicházelo nyní umění do období, kdy se statečnost jedince stávala jeho vhodným námětem.

2) Současně byl aspekt statečnosti jednotlivce, *virtus*, právě každodenní náplní římského patrona.

Nové dokumentární či narativní umění nevyhnutelně stavělo na řeckých zkušenostech, které mu předcházely. Současně ale utíkalo od řecké konvence k expresi ducha, v čemž bylo toto umění vpravdě římské.²⁰³

Mluvíme-li o fakticitě a narativnosti Římanů, zmiňme ještě jednu událost, která tyto skutečnosti dokládá. Když byl senátem vítěznému vojevůdci přiznán triumf, stal se nejvýraznější manifestací porozumění mezi bohem a lidmi. Svým úspěchem, který je vlastně důsledkem jeho přísahy, se vojevůdce stává Iovovým dlužníkem. Skládá své velení. Procesí opouští *Campus Martius* a kolem *Circu* prochází pod Palatinem a po *Via Sacra* vstupuje na Forum a doráží pod Capitolium. Po několik hodin je *triumphator* lidským dvojníkem Iova. Ověnčen vavřínem doráží ve voze jako *Iovis O.M. ornatu decoratus* s obličejem nabarveným červení stejně jako socha, která ho očekává ve svatyni. V pravé ruce drží vavřínovou ratolest a v levé má slonovinové žezlo nahoře zakončené figurkou orla. Před senátem tvořícím průvod, jdou bílá zvířata určená k oběti, kořist a význační zajatci, zatímco za ním pochodují jeho vojáci zpívající písni svobodně mísící pochvaly a posměšky na triumfátora. U paty Capitolia sestoupí z vozu, poté vystoupá nahoru po svahu a při vstupu do chámu daruje bohu vavřín, který s sebou přinesl. Ač v Kapitolském chrámu sídlí i Juno a Minerva, všechny sliby a dary jsou adresovány Iovovi.²⁰⁴

Pro celý římský lid je tento den mimořádným zážitkem, z něhož jako z pramene čerpají nové důvody pro svou naději a hrdost. Plutarchova zpráva (*Aem. Paul.* 32-34) o jednom z nejslavnějších triumfů, který slavil již zmiňovaný Aemilius

²⁰³ WHEELER 1996, s. 175.

²⁰⁴ ELIADE 1996, s. 117.

Paullus po vítězství u Pydny v roce 168 př. Kr. nám dobře prostředkuje krásu a zviditelňuje moc, k níž tento obřad obohacený živým obrazem měl přispět.²⁰⁵

K triumfu se vyjadřují Servius (*Ad Aen.* IV, 27) i Plutarchos (*Aem. Paul.* 32-34). Livius (XXXIX, 6-7) říká:

(Rok 186 př. Kr.) „*Tři dny před březnovými idami slavil Gnaeus Manlius Vulso triumf nad asijskými Galy... Cizokrajný přepych byl totiž prvně zavezen do Města asijskými legiemi. Ony první přivezly do Říma bronzová lehátka, drahocenné pokrývky, záclony a jiné tkaniny, i ty kusy zařízení, jaké tehdy platily za vrchol nádhery, jednoohé i vykládané stolky.*

Ve svém triumfálním průvodu dal Gnaeus Manlius nést zlaté věnce (o váze) 212 liber, 220 000 liber stříbra, 2103 liber zlata, 127 000 attických tetradrachem, 250 000 kistoforů, 16 320 Filippových zlatých; také množství galských zbraní i odění se tu vezlo na dvoukolkách, před vozem bylo vedeno dvaapadesát nepřátelských vůdců. Vojákům rozdělil každému dvačtyřicet denárů, centurionovi dvakrát tolik, pěšákům dal dvojnásobný žold a jezdcům trojnásobný; za vozem šlo množství nositelů vojenských vyznamenání všech hodností. A z popěveků, které vojáci na velitele zpívali, bylo jasně patrné, že byly složeny na vojevůdce shovívavého a ješitného a že triumf se těší slávě a účasti spíše u vojáků než u lidu. Přesto i u lidu dovedli Manliovi jeho přátelé získat přízeň...“

Appiános (*Mithridatés XII*) popisuje v kapitolách 116-117 Pompeiův dvoudenní triumf a Východní tažení proti Mithridatovi:

...“Dále byly nesený obrazy nepřítomného Tigrana a Mithridata zpodobňující je v boji, porážce i na útěku. Jiné malby znázorňovaly...

...byly tu i portréty králových synů a dcer, které zemřely před ním.“

Povšimněme si nejen přesného, faktického popisu triumfů, ale zvláště zmínek o názornosti, přímosti a dokumentárnosti scén, které v onen mohl Řím vidět. Opravdu můžeme říci, že v tu chvíli shromážděné davy hleděly na skutečný, ale živý historický reliéf, jak jej známe z pozdějších vyobrazení.

---

²⁰⁵ DUMÉZIL 1996, s. 288.

S poukazem na tuto římskou (italickou) vlastnost budeme později v kapitolách 8. a 9. nahlížet na řadu votivních terakot, které také poukazují na konkrétní problém s touto typickou naléhavostí a přímočarostí. Jasně a bez zbytečných, podstatu věci zastírajících, estetických nebo literárních okolků tyto artefakty staví božstva v italských svatyních před hotovou věc. Tou je konkrétní problém, který je jen zapotřebí hmotně vyjádřit a tak jej všeobecně učinit srozumitelným.

7. 4. 5. ŘÍMSKÉ UMĚNÍ

Estetická spekulace byla Římanům zcela cizí tak jako, obecně řečeno, jakýkoli druh abstraktního teoretizování. Zatímco tedy Římané během období republiky nashromáždili značné množství právních zkušeností a ustavili zákony a zákonná opatření, pozoruhodně propadli v rozvíjení jakékoli právní teorie. V souladu s tímto postojem k nekonkrétnímu, tedy obecnému uvažování, vyhnali roku 173 př. Kr. a 161 př. Kr. množství řeckých filosofů z Města s tím, že jde o korumpující vlivy.²⁰⁶

V průběhu 4. století př. Kr. byly horizonty Říma ještě omezeny na střední Itálii. Během této doby se Řím spojil množstvím smluv a dohod s hlavními městy Etrurie, Latia samého a především Kampánie. Ale koncem 4. a počátkem 3. století př. Kr. se jeho obzor začal rapidně rozšiřovat a jeho strnule patricijská společnost byla nucena přijmout ideu změny a reagovat na nové sociální požadavky. Plebejové pevně odmítnutí po prvních letech republiky nyní začali dostávat do správy *collegia* ponifiků a augurů. Způsob jakým „dali nohu do dveří“ - využitím kultu a ritu - je pro římskou společnost typický.

Válka proti Tarentu, nejvíce kvetoucímu a civilizovanému městu jižní Itálie vtáhla do italsko-sicilských záležitostí épeirského krále Pyrrha.²⁰⁷ Tato událost dosvědčuje první římské setkání s novým a neobyčejným způsobem boje, který nepochybně učinil na Římány ohromný dojem; tím byl slon ovládaný ozbrojenci

²⁰⁶ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 24.

²⁰⁷ Válka s Pyrrhem byla prvním konfliktem s nepřítelem z civilizovaného jádra Středomoří a vítězstvím začal svět Řím registrovat, CRAWFORD 1992, s. 63.

jedoucímí v malé věži na jeho hřbetu. Pohotový doklad, který máme pro ilustraci této události - dílo italského řemesla snad z samého Latia - však spadá, morfologicky řečeno, do kontextu helénistického umění. Byl to první kontakt římského lidu ve velkém měřítku s plně helenizovaným lidem.

Brzy následuje smlouva s řeckým princem Egypta, Ptolemaiem II. Filadelfem. Přichází konečně i definitivní vítězství nad Tarentem (272 př. Kr.). získání Rhegia (270 př. Kr.) a spojenectví Říma se Syrákúsy v době první punské války (264-241 př. Kr.); vstup na Sicílii vedl nevyhnutelně k závěrečnému střetu s Karthágem, která byla zkouškou kdo z koho. Nakonec roku 228 př. Kr. byli Římané obdařeni svolením účastnit se Istmických her v Korintě, což ve svém důsledku znamenalo nedocenitelné pozvání do stejně vybrané jako uzavřené společnosti národů naturalizovaných řeckou civilizací.²⁰⁸

Tyto kontakty - úspěšné kampaně na Sardinii, Korsice a v Dalmácii - nevedly ještě k nějaké podstatnější změně v římské kultuře. Vždyť některé z těchto zemí byly ještě zaostalejší než sama Itálie. Sarkofág L. Cornelia Scipiona Barbata (před 250 př. Kr.) jasně přímo inspirovaný sicilskými vzory je výrazově jednoduchý a ve zvoleném stylu převážně až výhradně architektonický. V tomto duchu dokonce na sobě nenese žádné figurální nebo florální vyobrazení.²⁰⁹

Naopak dobrým příkladem domorodého umění, které se nesetkalo s helénismem je reliéf z Museo Provinciale ve městě Lucera. Podstavec s ovci je možné jen těžko datovat - dílo je primitivní a bezčasové (5.-1. století př. Kr.), což plně odpovídá italskému kontextu.²¹⁰

Řím postupem času vytvořil vlastní umělecký styl s vyhraněným smyslem pro realitu, detail a věcný přístup k zobrazované látce. Tyto znaky se nakonec staly atributy římského umění. Jeho počátky vykazuje právě votivní plastika z Aeneova héra v Laviniu i několik dalších kusů ze samotného Říma. Od etruských i řeckých předloh se už od 5. a 4. století odlišuje svou střízlivostí a kladením důrazu na grafickou traktaci, v níž se skrývá potenciál pro pozdější individualizující detail.

²⁰⁸ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 26.

²⁰⁹ Pochází z hrobky Scipionů na Via Appia, Musei Vaticani, Řím, HAFNER 1988, s. 136-137.

²¹⁰ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 27.

Není divu, že nenapodobovali zmíněné vzory, když ještě za rané republiky byli přivyklí skromnému, prostému až drsnému způsobu života, který v této podobě pokládali za občanskou ctnost. Takto morálně vybaveni se bez pochopení vyjadřovali posměšně o zjemnělých a vybraných způsobech řeckého světa, které považovali za změkčilost a nejinak se stavěli k Etruskům, které s despektem nazývali *pinguis Etruscus*.²¹¹ Dlouhodobější vystavení vlivu řecké kultury však začalo působit i na sedlácky přímé Římány, zvláště po té, co se pod jejich nadvládou ocitly Řeky tak úspěšně kolonizované oblasti jižní a střední Itálie. Probudilo to ve většině z nich ctižádost této svůdně přitažlivé kultuře porozumět a následně ji v nějaké podobě také přizpůsobit římskému prostředí. Byla to takřka historická nutnost, neboť římská republika si ve 2. století př. Kr. podmanila téměř celé Středomoří a s tím vznikla i potřeba patřičné kulturní reprezentace římské společnosti a státu, která měla, mimo jiné, sloužit jejich politické prestiži. Vliv řeckého výtvarného umění se začíná výrazně prosazovat s postupující římskou expanzí na území Velkého Řecka ve 4. století př. Kr. Do Říma se odtud v podobě válečné kořisti dostávají originály řeckých děl a budí zde náležitý obdiv. S dobytím vlastního Řecka a s dědičným ziskem Malé Asie v průběhu 2. století př. Kr. došlo k dalšímu velkému přílivu uměleckých děl, ale - a to je podstatné - nejen děl. Řečtí umělci správně vycítili, kde jim budou podmínky nejpříznivěji nakloněny a sami se vydávali pracovat do Itálie. Zatímco obsahově svá díla podřizují specifickým požadavkům a odlišnému vkusu jejich římského zákazníka, nadále ve své práci využívají všech formálních prostředků moderního helénistického umění v brilantní sochařské technice.

Z literárních pramenů se dozvídáme, že už od 4. století př. Kr. se v Římě na Foru často vztyčovaly sochy na počest různých osobností, ať už šlo o osoby legendární nebo historické. Nejjasnějším příkladem je vztyčení soch přímo na rostrech na paměť čtyř římských občanů, které obec vyslala jako vyjednavče do Fidenae a které nachal zabít král Vejanů v roce 438 př. Kr. Od této události pak uplyne více než sto let než opět o podobném aktu opět uslyšíme. Asi od roku 340 př. Kr. nejsou takové sochy v žádném případě neobvyklé, včetně jezdeckých skupin.²¹²

²¹¹ SPIVEY 1997, s. 171.

²¹² BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 28.

Asi byly z bronzu a část jich byla uloupena z etruských a řeckých jihoitalských měst. Většina z nich se však po zániku antiky stala obětí nedostatku kvalitního kovu a byla roztavena. Jedním ze zachovaných kusů je slavný „Brutus“.

7. 5. ODPOR ŘÍMANŮ K ŘECKÝM ZPŮSOBŮM

Závěrem této kapitoly zbývá se zmínit o jevu, který nakonec z dějinného hlediska prokázal mimořádnou životaschopnost. Římští moralisté odsuzovali vliv cizího umění na národní charakter. Stížnost se stala *topos*, opakovaný v mnoha formách i časech. Hlavním viníkem bylo pochopitelně řecké umění. Jeho lákadla v očích moralistů nahloďávala římskou morálku a korumpovala zvyky.²¹³

Hlavním představitelem tohoto kritického směru byl M. Porcius Cato, který byl významným mužem v rámci obce a Plinius (*N.H.* XXIX, 14) nám dochoval jeho antipatii k řeckým věcem:

„Řeknu o těch Řecích, co jsem v Athénách vyzvěděl, a dokážu, že by spíše bylo třeba na tu jejich literaturu se jen tak podívat a ne se z ní učit. Je to národ ničemný a nepoučitelny – a věř tomu, toto prohlásil o nich sám jejich věštec: „Komukoli dá tento národ svou vědu, vše zkazí.“ „Tím hůře tedy, pošlou-li nám své lékaře! Zapřísáhli se mezi sebou, že zničí cizince medicinou, a dělají to dokonce za mzdu, aby jim tak byla spíše dána víra a aby je tím snáze vyhladili. Nám nadávají barbarů a hanobí nás ještě sprostěji, než nějaké „promitivy“ a urážejí nás jako zaostalce takovými jmény.“

Cato také odsuzoval filosofy i řeckou poezii popisující nahotu a luxus. Dokládá to však mimo jiné, že sám Cato byl velmi dobře obeznámen s řeckou kulturou, znal podle Polybia i Odysseu.²¹⁴ Cato je tedy zjevně ovlivněn řeckým intelektem, ale zároveň je k němu vytrvale nepřátelský.²¹⁵

²¹³ GRUEN 1993, s. 84.

²¹⁴ CRAWFORD 1992, s. 81.

²¹⁵ Tamtéž, s. 82.

„*Infesta, mihi credite, signa ab Syracusis illata sunt huic urbi, iam nimis multos audio Corinthi et Athenarum ornamenta laudantes mirantesque et antefixa fictilia deorum Romanorum ridentes*“ (Livius, XXXIV, 4. 4)²¹⁶

Tato slova Cato pronesl roku 195 př. Kr. Jsou to slova protestu. Život v jeho době se podle jeho mínění příliš vzdálil původnímu starolatinškému vzoru a řecká kultura byla v Římě prakticky všudypřítomná. Je zajímavé, že postavíme-li vedle sebe hodnoty *austeritas* (přísnost) nebo *paupertas* (chudoba) na jedné straně a na straně druhé *luxuria* (přepych) a *avaritia* (hrabivost), jsou ony druhé zmiňované Catonem nazírány jako svého druhu synonyma pro korupci a morální úpadek. Je jen logické, že podle Catona - nesmiřitelného konzervativce – byl stav věcí ve Městě jen a jen důsledkem zhoubných řeckých vlivů. A bylo jen dalším důsledkem úvah vedených toutéž logikou, že Catonův negativní odsudek do sebe zahrnul vedle mravů také u římské veřejnosti tolik oblíbené řecké umění.²¹⁷

Konzervativní prvek římského charakteru pochopitelně hledal způsob, jak zastavit tuto záplavu řeckého vlivu v Římě, ale Cato a jeho přívrženci bojovali prohranou bitvu.

Co se týče umění, řecké prvky a modely musely být do Říma přineseny v hodně rané době, když se Plinius (N.H. XXXV, 154) zmiňuje o tom, že už v 5. století př. Kr. byli k výzdobě *celly* chrámu Cerery, Libera a Libery na svazích Aventinu přizváni dva sicilští umělci, *plastae* (koroplasti) Damofilos a Gorgasos. Kvalita jejich práce musela být skvělá, protože v roce 31 př. Kr., když chrám shořel, malby a *crustae* (asi terakotové reliéfní obklady) byly opatrně uchovány a opětně instalovány v novém chrámu zasvěceném Tiberiem v roce 17 po Kr. Řeckým prvkem nebylo jen přizvání řeckých umělců, ale také typ zvoleného kultu: trojice připomíná řeckou skupinu Démétér, Dionýsos a Koré, bozi, kteří byli ctěni v jižní Itálii a na Sicílii.

Na konci 5. století př. Kr. (431 př. Kr.) byl v Římě zaveden další řecký kult Apollóna Medica.²¹⁸

²¹⁶ „K našemu neštěstí – věřte mi – byly přeneseny do našeho města umělecké sochy ze Syrákús! Už slyším, jak příliš mnoho lidí vychvaluje ony nádherné výtvoř korintské a athénské a jak se vysmívá hliněnému římsovi na svatyních bohů římských!“

²¹⁷ LA ROCA, E.: Greek Artists in Republican Rome: A Short History of Sculpture, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Milan 1996, s. 607.

²¹⁸ LA ROCA 1996, s. 607.

Nárůst pronikání řecké kultury v Římě je doložen i jistou dvojakostí nálezů. Např. urna z parského mramoru z šachtového hrobu na Esquilinu. Elegantní a zdobená malbou s vystupujícími akrotérii dokládá, že Řím byl součástí sítě dálkového obchodu s luxusním zbožím. V Lanuviu v hrobce válečníka byly nalezeny milodary výrazně ovlivněné řeckou kulturou – vedle celé škály zbraní zde bylo i atletické náčiní (disk, bronzová strigila, alabastron, váček s pískem).

Postupným kontaktem s řeckými osadami na jihu Itálie a během postupujících válečných úspěchů i s dalšími řeckými oblastmi (Řecko, Malá Asie) došlo k postupné asimilaci řeckého území od 4. století př. Kr. dále, což postupně ovlivnilo samotný styl římského umění. Fenomén je dobře doložitelný, i jeho postupnost, širokou distribucí terakotových výtvorů, které byly ponejvíce dělány z formy a někdy byly dokončovány špachtlí a které díky přenosu modelů z Říma, nyní hlavní síly, dosáhly i okrajových oblastí střední Itálie. Už v nejranějších dobách je nápodoba řeckých vzorů tak dokonalá, že nebyl-li to přímo řecký umělec působící v Římě, šlo o kopírování z Řecka do Itálie přinesených forem nebo sádrových odlitků. Jde to vydedukovat z blízkých analogií se soudobým řeckým uměním 4. a 3. století př. Kr.

Pozdní 3. století př. Kr. je někdy nazýváno obdobím „druhé helenizace Říma“. Bylo přijato ještě více řeckých vzorů a spousta ikonografických forem s častým obměňováním forem, které svědčí o zručnosti římských umělců té doby. Je to doba dobytí Syrákús (212 př. Kr.) a následně i Terentu (209). Byly dobyty plebejem M. Claudiem Marcellem a patricijem Fabiem Maximem, oba ztělesňují římský postoj k helenizaci.

Podle pramenů byl Marcellus prvním, který uvedl do Říma skutečně řeckou představu o *charis* (kráse) (Plútarchos, Marcellus XXI, 2, 4). Ve skutečnosti jsme již viděli, že kontakty s Řeky již trvaly staletí. Nešlo jen o válečnou kořist, oba vědomě přinášeli do Města řeckou kulturu. Marcellus se sám považoval za znalce.²¹⁹

Patricij Fabius Maximus mnoho o řeckou kulturu nedbal, ale přivezl do Říma velkou kořist včetně mnoha uměleckých děl: kolosální socha Hérakla od Lysippa, kterou zasvětil na Kapitolu spolu s vlastní jezdeckou sochou (Plútarchos, Fabius Maximus XXII, 8).

---

²¹⁹ LA ROCA 1996, s. 614.

Ve 2. století př. Kr. dobytí Řecka a Malé Asie přineslo Římu přímý kontakt s centry řecké kultury. Triumfující magistráti, kterým musela být skromnost jejich města v porovnání s řeckými zjevná, byli doprovázeni různorodou suitou umělců, vědců a kulturně založených mužů. Římské prameny, které tomuto období dějin věnují náležitou pozornost, kladouce počátek toho, co je zváno jako „luxuria“ nebo „luxuria asiatica“ do okamžiku vítězství Scipiona Asiatica nad Antiochem III u Magnesie v roce 189 př. Kr. a Gnaea Manlia Vulsona nad Galatskými v Asii roku 186 př. Kr.²²⁰

Livius (XXXIX, 22, 9) píše, že Scipio Asiaticus vzal umělce z celé Asie do Itálie a opět v roce 186 př. Kr. Marcus Fulvius Nobilior aby oslavil své vítězství nad Aitóly přivezl z Řecka další umělce. Ohlas těchto událostí, které měly změnit běh dějin umění Říma, můžeme nalézt u Plinia (N.H. XXXIV, 34):

*„A nemohu pochopit, jelikož je původ soch v Itálii tak starobylý, dřevěné a hliněné sochy bohů stávaly v chrámech až do dobytí Asie, odkud pochází přepych“.*²²¹

Naše poznání etruské a italické Kampánie je především dílem 20. století. Ve století 18. a většině století 19. byly nekropole a svatyně měst Nola, Capua, Telesia, Cales a Alife předmětem nevybíravého rabování generacemi exkavátorů a obchodníků, kteří rozprodávali museím a sběratelům v Evropě malované vázy, terakoty, šperky a také v případě Capuy epigrafické památky. Na cestě za novými majiteli artefakty mnohdy přišly o cenné údaje o provenienci a nálezové okolnosti. Proto je třeba rekonstruovat rozložení nehelénských kultur v Kampánii především prostřednictvím moderních výzkumů a vykopávek, které nám umožní určit hlavní fáze materiální kultury a identifikovat, lokalizovat a datovat hlavní třídy materiálu a tak mu dodat poprvé v historii řádnou kolokaci.²²²

---

²²⁰ LA ROCA 1996, s. 614.

²²¹ Tamtéž, s. 614.

²²² DE CARO 1996a, s. 33.

8. VOTIVNÍ NÁBOŽENSTVÍ A ASPEKTY JEHO PRAKTIKOVÁNÍ VE STŘEDNÍ ITÁLII

Votivní terakoty představují celé lidské či zvířecí bytosti nebo jen části jejich těl. Rozmanité anatomické votivní dary jako vnitřní orgány, paže, nohy, oči a podobně byly zasvěceny speciálně v léčivém kultu, genitálie asi též v kultu poměrně souvisejícím - kultu plodnosti - třebaže i zde mohlo jít v některých případech o projev kultu léčivého, budeme-li neplodnost považovat za zdravotní dysfunkci. V jeho rámci, ale i mimo něj, jak se zmíníme později, se pravděpodobně také přinášely terakotové sošky představující malé děcko v povijanu, popřípadě celé sochy malých dětí.²²³

8. 1. FAVISAE

Materiál z votivních depozitů má schopnost dobře dokumentovat „život“ svatyní. Jedná se o soubory artefaktů, které jsou pohromadě nalézány u svatyní a které se zdají být pečlivě pohřbeny. Mají pro nás tu výhodu, že už ve starověku byly uzavřeny. Pro vysvětlení se můžeme obrátit na římské autory. Varro (citovaný A. Gelliem II,10)²²⁴ nám říká, že bylo zvykem umístit do podzemních úložišť (latinsky *favisae*) starobylé kusy soch, které spadly z chrámů, společně s dalšími votivními dary,

²²³ Obecně o votivních depozitech pojednává: LOWE, C. J.: The Historical Significance of Early Latin Votive Deposits, in: McK. BLAKE, H. *et al.* (ed.): Papers in Italian Archaeology, Oxford 1978, I, s. 141-152; BARTOLONI, G.: Scienze dell'Antichità 3-4, 1989-90, s. 747-759; ROSS HOLLOWAY 1994, s. 88-90.

²²⁴ „*Servius Sulpicius, iuris civilis auctor, vir bene litteratus, scripsit ad M. Varronem rogavitque ut rescriberet, quid significaret verbum quod in censoriis libris scriptum esset. Id erat verbum favisae Capitolinae. Varro rescripsit, in memoria sibi esse, quod Q. Catullus curator restituendi Capitolii dixisset, voluisse se aream Capitolinam deprimere, ut pluribus gradibus in aedem conscenderetur suggestusque pro fastigii magnitudine altior fieret, sed facre id non quisse, quoniam favisae impedissent. Id est cellas quasdam et cisternas, quae in area sub terra essent, ubi reponi solerent signa vetera, quae ex eo templo collapsa essent, aliaque quaedam religiosa e donis consecratis. Ac deinde eadem epistula negat quidem se in litteris invenisse, cur favisae dictae sint, sed Q. Valerium Soranum solitum dicere ait, quos thesauros graeco nomine appellaremus, priscos Latinos flavisas dixisse, quod in eos non rude aes argentumque, sed flata signataque pecunia conderetur. Coniectare igitur se detractam esse ex eo verbo secundam litteram et favisas esse dictas cellas quasdam et specus quibus aeditui Capitolii uterentur ad custodiendas res veteres religiosas.*“ (Varr. Apod. Gellius II, 10)

keré se ve svatyni nashromáždily. Podle Verria Flacca (Paul. Ex Fest. s.v. „favisae“, s. 78L)²²⁵ to byl způsob, jak se zbavit zasvěcených věcí, které dosloužily.²²⁶

Votiva z výplně obklopující archaické monumenty pod *Lapis Niger* pocházejí téměř jistě z *favisae*²²⁷ čili podzemního úložiště votivních předmětů. *Favisae Capitolinae* jsou zvláště známy z výměn mezi právníkem Serviem Sulpiciem Rufem a M. Terentiem Varronem zabývajícím se studiem římských starožitností (Gellius II, 10).

Kombinací dochovaných literárních pramenů a archeologických nálezů dospěl Hackens k následující typologii úložišť votivního materiálu, který lze provázat z antiky pocházejícím termínem²²⁸, a doložil svá tvrzení konkrétními příklady pro každý typ zvlášť.

favisae dutiny poblíž chrámu, původně sloužící jako zásobníky na vodu

fossa prostá díra nebo prohlubeň vykopaná v zemi; patří do nich základové obětiny a *mundus*

bothros jáma obsahující depozit zbytků z oběti, které jsou uloženy hned po jejím skončení

thysiae oddělené uložení zbytků každé jednotlivé oběti

stips oběť posvátného charakteru obsahující peníze/mince

Mnoho nálezových celků tohoto typu bylo nalezeno v Římě. Většina z nich však při výzkumech před mnoha lety a jejich dokumentace není kompletní. Přesto nám však umožňují se podívat na to, jakým způsobem bylo v archaickém Římě votivní náboženství praktikováno. Miniaturní nádoby a modely bochníků jsou početně největší částí materiálu a dělají dojem, že byly vhodným darem kterémukoli božstvu. Také figurky, vystřížené z plechu nebo malé napodobeniny řeckých *kouroi* a *korai*, jsou

²²⁵ Paul. Ex Fest.: „*Favisae locum sic appelabant, in quo erat aqua inclusa circa templa. Sunt autem qui putant favisas esse in Capitolio cellis cisternisque similes, ubi reponi erant solita ea, quae in templo vetustate erant facta inutilia.*“

²²⁶ CORNELL 1997, s. 28.

²²⁷ Termín *favissa* se běžně užíval pro označení cisterny či vodního rezervoáru náležejícímu k chrámu. Ve smyslu votivního depozita vstoupil tento termín do archeologické literatury nejspíš proto, že takové nádrže bývaly sekundárně používány k ukládání depozit, ROSS HOLLOWAY 1994, s. 186, pozn. 18.

²²⁸ HACKENS, T.: *Favisae*, in: *Études Étrusco-Italiques Mélanges pour le 25e anniversaire de la Chaire d'Étruscologie à l'Université de Louvain*, (Recueil de travaux d'histoire et de Philologie, 4e série, fasc. 31), Leuven 1963, s. 97f.

typické.²²⁹ Jsou to skromné drobnosti působící dojmem darů jednotlivce, např. v porovnání s depozity ze svatyně Sant'Omobono. Svatyně Sant'Omobono byla zřejmě více internacionální než kultovní místa na Captoliu, Foru či Quirinalu. Jsou zde votiva z jantaru, kostí, slonoviny, egyptského alabastru, importovaná řecká keramika. Zřejmě tu obětovali cizinci a kult se podobal jiným v přístavních městech jako Pyrgi, přístav u Caerae nebo Tarquinii.

8. 2. IDEOVÁ SLOŽKA NĚKTERÝCH VOTIVNÍCH DARŮ

Z chrámů i jiných lokalit datovaných od 4.-2. století př. Kr. v jižní Etrurii a Latii jsou známy mimo jiné dva typy terakotových sošek, které svým způsobem také promlouvají k otázce významu hlavy a obličeje ve zmíněných regionech. Jeden typ představuje sedící žena, která má v náručí malé dítě, u druhého typu je dítě v náručí ženy nahrazeno celou lidskou postavou (Tab.XXX - XXXI).²³⁰

V řeckých hrobech v jižní Itálii bývají někdy nalézány zlaté destičky s nápisem „mystai kai bacchoi“, který odpovídá komplexu myšlenek, který bychom mohli snad nejlépe nazvat dionýsovsko-bakchicko-orficko-pythagorejským.²³¹ Jedny takové zlaté destičky s bakchickým textem egyptsko-pythagorejského vyznění byly nalezeny v roce 1969 v jihoitalském Hipponiu (Vibo Valentia) a datují se přibližně k roku 400 př. Kr. Někteří vědci mluví o orfismu a pythagoreismu jako o spirituální reformě dionýsismu.

Hérodotos v pasáži 2, 81 popisuje jisté náboženské zvyklosti, o nichž se soudilo, že jsou orfické a bakchické, o kterých se ale sám domnívá, že jsou egyptské a pythagorejské. Tato pasáž byla napsána v jižní Itálii asi třicet let před vznikem destiček z Hipponia.

²²⁹ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 90.

²³⁰ FRIDH-HANESON, B. M.: Votive Terracottas from Italy. Types and Problems, in Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, Boreas 15, Uppsala 1987, s. 67.

²³¹ FRIDH-HANESON 1987, s. 67; všeobecně na toto téma u západních Řeků viz SASSI, M. M.: Philosophy in the Western Greek World, s.515-6, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.

I pozdější *senatus consultum de bacchanalibus* z roku 186 př. Kr. slavné z Livia (XXXIX) dokládá značné rozšíření Dionýsova kultu i ve střední Itálii. Jistě nikdo nebude pochybovat o tom, že se rozšířilo z jižní Itálie.

Neměli bychom při našem pátrání po dokladech tohoto kultu opomenout ani etruské vázy a zrcadla, na nichž počínaje 6. stoletím jsou v oblibě dionýsovské scény, jako například Hérakles kojenný Héroem. Tento námět se sem patrně dostal s lidmi, kteří přišli z Řecka a egejské oblasti. Bohyně s osobou na klíně je motivem znovuzrození k věčnému životu skrze božskou adopci. Ta byla ústředním tématem v dionýsovské víře v posmrtný život a uskutečňuje se nakojením od bohyně.²³²

Na tomto místě je třeba také připomenout římský zvyk, kdy se adoptce mohla odehrávat právě prostřednictvím kojení a spolu kojenné děti tak byly soukrojenci.

Terakoty s podobným motivem nebo alespoň části tohoto okruhu se podle Fridh-Haneson často chybně interpretují jako dary bohyním při prosbě za získání plodnosti a zdraví nebo jako výraz vděku za obdržení téhož. Vyjdeme-li z Hérodota a přijmeme-li jako jeden z pramenů tohoto religiozního komplexu i Egypt, nalezneme v egyptském materiálu podporu pro přisouzení orfické víry italským terakotám.²³³

Důležité totiž je povšimnout si u zmiňovaných terakot toho, že kojennými totiž většinou jsou dospělí lidé různého věku, v různých polohách i velikostech nebo dokonce zemřelí, soudě podle ochablých těl.

Rovněž i hlavy a obličejové takzvaných „děti v povijanu“, o kterých pojednáme později, jsou velmi rozličné. Už Maria Fenelli, která publikovala materiál z extramurální orientální svatyně v Laviniu, upozorovala, že tváře figur v povijanu tam nalezených jsou různého věku, od novorozenců až po zestárlé. Jako hypotetické vysvětlení navrhuje, že dotýčný kult byl chtonický.²³⁴ S tímto názorem a tím, že může jít o kult zaměřený na osobní štěstí v posmrtném životě, souhlasí i Spivey.²³⁵ Hlavy figur v povijanu však mají někdy závoj a po uvážení všech nastíněných okolností spíš dělají dojem, že byly přineseny božstvu ve víře v posmrtné znovuzrození.²³⁶

²³² FRIDH-HANESON 1987, s. 68.

²³³ Tamtéž, s. 73.

²³⁴ FENELLI, M.: in *Enea nel Lazio. Archeologia e mito*, Roma 1981, s. 209.

²³⁵ SPIVEY 1997, s. 179.

²³⁶ FRIDH-HANESON 1987, s. 75.

V poslední době byla votivní depozita pocházející z italských svatyní podrobena intenzivnímu studiu. Snaha získat z těchto celků maximum informací, bohužel, naráží na skutečnost, že většina jich pochází ze starých výzkumů, jejichž výsledky dlouho, i víc jak jedno století, ležely nepovšimnuty v musejních depozitářích. S takovým odstupem je následná rekonstrukce původních kontextů značně neúplná.

Zvažujeme-li filosoficko-mystické aspekty votivních terakot, je zajímavý tradiční pokus o mystifikaci stran osoby krále Numy, který podle tradice nebyl jenom králem a pontifikem, ale i filosofem. Proti názoru, že byl Numa Pythagorovým posluchačem se slovy Scipionovými obrátil i Cicero s poukazem na zjevný časový nesoulad (*Rep.* 2, 28). Ale pro mnoho Římanů byl Numa i tak pythagorejským králem, což byla hodnotná a starobylá spojnice mezi Řeckem a Římem, mezi moudrostí a politikou.

*„Naši předkové měli přece takřka před očima Pýthagora, člověka mimořádně moudrého a slavného, který žil v Itálii v téže době, kdy Lucius Brutus, přeslavný zakladatel tvé urozenosti, dal vlasti svobodu. Učení Pýthagorovo se šířilo na všechny strany, a tak se mi zdá, že se dostalo i do naší obce. To není jen pravděpodobná domněnka, ale poukazují na to i některé stopy. Když byla totiž na vrcholu rozkvětu mocná a veliká města v jižní Itálii, jíž se také říká Velké Řecko, a když v nich mělo takový význam jméno samotného Pýthagora a později jméno jeho stoupenců, mohl by si někdo myslit, že by byl sluch našich lidí zůstal uzavřen jejich hlasům plným učenosti?“²³⁷ (Cicero, *Tusc.* IV, 2)*

Tato chyba je jistě starého data a není pochyb, že pythagoreismus byl jedním z rysů Numovy povahy, když byla tato vytvářena pozdějšími generacemi. Tyto prvky jsou od králova obrazu neoddělitelné. Pro římské analisty mohla filosofií doby královské být jediné ta pythagorejská. Pythagoras byl synem Velkého Řecka,²³⁸ ale

²³⁷ Pýthagorás přišel v 6. století ze Samu do jižní Itálie a v Krotónu založil svou slavnou školu. Cicero mu přisuzuje zásluhu o rozšíření kultury. Numa Pompilius – v pořadí druhý římský král - vládl prý 714-671 př. Kr., tedy mnohem dříve než žil Pythágorás.

²³⁸ SASSI, M. M.: *Philosophy in the Western Greek World*, s.516-8, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.

současně i Itálie a byl mužem, pro něhož ti Římané, kteří měli trochu vzdělání, chovali velice brzy spříznění.

„Já si dokonce myslím, že i krále Numu považovali příslušníci pozdějších generací za pythagorovce proto, že sami tuto školu obdivovali.“

(Cicero, *Tusc.* IV, 3)

„Když se zrodilo vědomí italské příslušnosti,“ píše Jérôme Carcopino, „obrátilo se k pythagoreismu. Podobně, když se formoval pythagoreismus, byl zase italský. Jako dědici vzájemné tradice Římané klasické doby ji oslavovali a Cicero hrdě klade nárok na počty jeho soukmenovců (*Amic.* 13; *Sen.* 78).“²³⁹ Tak také Cato Censorius, Říman Římanů a současník aféry bacchanálií a podvodu L. Petilia, nepocíťoval žádné zábrany ohledně své konverze k tomuto filosofickému směru na konci svého života. „Nepřekvapuje,“ říká k tomu Carcopino, „že sám Cato přispěl k této nákaze: je zde nepopíratelná podobnost mezi tvrdou disciplinou již se pyšnila jeho generace a asketicismem Pythagorejců. Díky této blízkosti byli pythagorejci vítáni ve vitálním a zdravém městě, jehož soulad a energie právě zachránily nezávislost Itálie a připravovaly se dát mu svět.“²⁴⁰ Ale příklad s Catonem není právě nejstarší. Zato už Appius Claudius Caecus, věhlasný censor roku 312 př. Kr., o kterém jsme se zmínili již v kapitole 7. 3., další ztělesnění ideálního římského patricije, prý zkomponoval báseň inspirovanou pythagoreismem. Asi v téže době Aemiliové Mamerciniové, později Mamercové, hrdě prohlašovali, že jejich předkem byl Mamercos, který se identifikuje, v zájmu věci, jako Marmakos, Pythagorův syn. Později, začátkem 3. století př. Kr. byla na fóru vztyčena socha řečeného filosofa nazývaného jako *sapientissimus* z řeckého národa (hned vedle sochy Alkibiadovy, který byl popsán jako *fortissimus*). Proto nesmíme zahrnovat tuto naturalizaci pythagoreismu, tuto přirozenou sympatii římských intelektuálů k filosofii, která se chlubila Pythagorovým jménem, až mezi novinky končícího 3. století př. Kr.²⁴¹

²³⁹ CARCOPINO, J.: La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure, 1926, s. 161-162.

²⁴⁰ Tamtéž, s. 186.

²⁴¹ DUMÉZIL 1996, s. 524.

8. 2. 1. DIONÝSOVSKÝ IDEOVÝ OKRUH

Dionýsos se od ostatních velkých řeckých bohů liší svým původem, svérázným způsobem bytí i typem náboženské zkušenosti, kterou provozování jeho kultu přináší.²⁴²

Z mythologie víme, že byl synem Dia a Semely, dcery thébského krále Kadma. Když nakonec Héřiným úskokem přišel Dionýsos předčasně na svět a jeho matka byla nešťastnou náhodou sežehnuta Diovým bleskem, Zeus chlapce donosil zašitého ve svém stehně. Proto je Dionýsos „dvakrát narozený“. Existuje mnoho mýtů, v nichž zakladatelé královských rodů pocházejí ze spojení bohů a smrtelných žen, ale Dionýsos se podruhé zrodil z Dia a jedině proto je bůh.²⁴³

Dionýsos mizí a opět se zjevuje - svými epifaniemi a okultacemi zjevuje tajemství a posvátnost spojení mezi životem a smrtí. Jeho mizení a objevování se nespojuje vždy s ročními obdobími – ukazuje se i během zimy a mizí při téže jarní slavnosti, při níž uskutečňuje svou nejtriumfálnější epifanii. Jeho zmizení, „okultace“ jsou mythologické výrazy „smrti“. V Delfách se ukazoval Dionýsovův hrob. Podle jednoho orfického hymnu (č. LIII) se má za to, že se zdržuje u Persefony.

Kult Dionýsa Zagrea a rozvinutí „mysterijního“ rázu jeho kultu souvisí s vírou v jeho zmrtvýchvstání poté, co byl zavražděn na Héřin pokyn skupinou Titánů. Ciceronův současník, epikurejec Filodémos hovoří o Dionýsově trojím narození, „prvním z matky, druhém ze stehna a třetím, když se poté, co ho Titáni rozsekali a Rhéa dala opět dohromady, navrátil zase k životu“.²⁴⁴

Diodóros Sicilský (V, 75, 5), jak se zdá, má na mysli dionýsovská mystéria, když píše, že „Orfeus přenesl do slavení mystérií rozsápaného Dionýsa“. A v jiné pasáži je Orfeus představen jako reformátor dionýsovských mystérií: „a proto se Dionýsova zasvěcení jmenují orfická“ (III.65,6). Ale je pravděpodobné, že tato

²⁴² ELIADE 1995, s. 332.

²⁴³ Pindaros, zl. 85; Hérodotos II, 146; Euripides, *Bakchantky*, 94 n.; Apollodóros, *Bibl.* III, 4,3 atd.

²⁴⁴ *De piet.*, 44.

mystéria již v pátém století přejala jisté „orfické“ prvky. Orfeus byl totiž v té době prohlášen za „Dionýsova proroka“ a za „zakladatele všech zasvěcení“.²⁴⁵

Dionýsos udivuje množstvím svých proměn a zjevení. Je stále v pohybu; proniká všude, do všech zemí, ke všem národům, do všech náboženských prostředí, hotov přidružit se k rozmanitým, ba protichůdným božstvům (např. Démétér, Apollón). Je nepochybně jediným řeckým bohem, který ve svých rozličných aspektech oslňuje a přitahuje jak venkovany, tak intelektuální elity, povahy politické i kontemplativní, orgiastické i asketické. Opilost, erotika, universální plodnost, ale také nezapomenutelné zkušenosti vyvolávané periodickými návraty mrtvých nebo „mání“, ponorem do animálního nevědomí nebo extází „enthúsiasmu“ – všechny tyto hrůzy a zjevení vyvěrají z téhož pramene: přítomnosti boha. Jeho způsob bytí vyjevuje paradoxní jednotu života a smrti. Proto představuje Dionýsos typ božstva, které je radikálně odlišné od Olympanů. Byl snad blíže lidem než ostatní bohové? V každém případě bylo možné přiblížit se k němu, bylo možné si ho přivtělit a extáze „mánie“ dokazovala, že lidský úděl může být překročen.²⁴⁶

Rituály spojené s jeho kultem měly schopnost vyvíjet se nečekaným způsobem. Dithyrambos, tragedie, satyrské drama... Jestliže se na jedné straně jisté veřejné liturgie staly podívanou a z Dionýsa učinily boha divadla, jiné, tajné a iniciační rituály se vyvinuly v mystéria. Orfismus je přinejmenším nepřímo poplatný dionýsovským tradicím.²⁴⁷

Mezi obyvateli Olympu jsou dva, o nichž se v mýtech zdůrazňuje, že pocházejí ze smrtelné matky. Jedním je Héraklés, druhým Dionýsos. Otcem obou je Zeus a matkou dcera pozemského krále. Oba si těžkými pozemskými utrpeními vysloužili, aby byli přijati mezi obyvatele Olympu a dávají tím i v určitém smyslu oba příklad lidem, jak se přiblížit životu bohů.²⁴⁸

I Dionýsos patří k těm, kteří prošli podsvětím, když vyvedl svou matku z podsvětí na Olymp. V této souvislosti můžeme vnímat některé ze zmíněných votivních terakot jako projev určitých nábožensko-filosofických koncepcí

²⁴⁵ ELIADE 1995, s. 345.

²⁴⁶ Tamtéž, s. 345.

²⁴⁷ Tamtéž, s. 345-6.

²⁴⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL 1967, s. 172.

vycházejících z dionýsovsko – orficko – pythagorejského přesvědčení. V Itálii o tom mimo jiné svědčí i zcela mimořádná obliba divadla a divadelních výjevů na červenofigurové jihoitalské keramice apod.

8. 2. 2. DĚTI V POVIJANU

Ze zobrazení dětí je nejčastějším druhem ex votum zvané „bambino in fasce“, neboli dítě zavinuté v peřince (Tab.XXX). Děti v povijanu lze nalézt téměř všude v Etrurii, Latii i Kampánii, mnohdy ve velkém počtu ve votivních depozitech a to vedle anatomických terakot.

Ve votivním depozitu u chrámu *Ara della Regina* v Tarquiniích z raného 4. století př. Kr. byly nalezeny „bambini in fasce“, sošky sedících dětí, velké množství votivních anatomických terakot, mužské i ženské votivní hlavy, několik architektonických terakot a pár soch věřících. Celek nepůsobí dojmem, že by zde šlo o kult nějakého určitého božstva, jen poukazují na jeho působnost v otázkách zdraví, plodnosti a potomstva. Materiál převážně spadá do 3. století př. Kr.²⁴⁹

U Porta Nord ve Vulci byl nalezen votivní depozit obsahující vedle sedících dětí z terakoty také neobvykle velké množství anatomických votivních terakot. Celek snad souvisí s nenalezenou svatyní a kultem božstva či božstev dohlížejících na porody. Takovým božstvem by mohla být *Uni*, etruská Juno, jejíž kult se eventuálně rozšiřoval i na uctívání Hérakla a Jova, jejichž vyobrazení se také v depozitu nalezla. Soudí se, že tyto dva bozi mohli hrát roli v kultu plodnosti u dosud nerodících žen.

Odtud pocházející terakotové sochy sedících dětí vykazují mezi sebou značné odlišnosti a nesou více individuálních rysů než kdekoli jinde. Zjevně patrné jsou například věkové rozdíly těchto dětí. Dokonce je zřejmé, že sochy zachycují určité

---

²⁴⁹ BEER, C.: Comparative Votive Religion: the Evidence of Children in Cyprus, Greece and Etruria, in: Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, Boreas 15, Uppsala 1987, s. 25.

tělesné vady jako *totricollis*, vadu krku, nebo podobný *Klippel-Feilův* syndrom.²⁵⁰ Vedle těchto soch se však vyskytují i vyobrazení zdravých dětí.²⁵¹

Z lokality *Vignali* (Cerveteri) pochází depozit náležející k dosud nenalezené svatyni. Celkem čítal na 900 kusů votivních darů, obsahoval terakotové hlavy a polohlavy mužů i žen, anatomická votiva, 25 dětí v povijanu a 25 sedících dětí. Depozit se datuje mezi 4. a první polovinu 3. století př. Kr.²⁵²

Jeden ze tří sedících terakotových chlapců má hlavu mírně vzhůru včetně *velatio capitis*, a dělá dojem, že k tělu, jako obvykle vytvořenému z formy, byla připevněna votivní hlava běžného typu. Není však jisté, zda skutečně k tělu náleží. Použití votivních hlav pro jiné účely, než tradiční samostatné postavení, ovšem není nijak výjimečné, existují například takové terakotové sarkofágy.

Že tyto dary byly věnovány za účelem získání boží přízně pro děti, nemůže být pochyb. Ovšem z toho, co už bylo řečeno dříve, vyplývá, že ne všechna vyobrazení dětí jsou skutečně dětmi a je proto vždy třeba dbát na jejich případné individuální rysy. Dětská těla se staršími obličejí je skutečně možno považovat za doklad víry ve znovuzrození, jak jsme o tom pojednali v předchozí kapitole.

8. 2. 3. LÉČIVÉ KULTY

Není bez zajímavosti pohlédnout archeologicky na svatyně v topografickém kontextu měst a venkova. Pokusme se v etruské kultuře sledovat korelaci mezi votivními dary a typy lokalit, jejich obsahem politickým a náboženským. V prozkoumaných votivních depozitech popřípadě roztroušených skupinách nálezů datovaných od 6.-5. století př. Kr. jsou hlavní formou darů božstvům bronzové nebo terakotové sošky božstev nebo věřících a dále anatomické terakoty, hlavy a polohlavy a děti v povijanu. Kromě sošek lze tyto nálezy nějakým způsobem vztahovat ke kultu

²⁵⁰ BEER 1987, s. 26

²⁵¹ Proces postupující romanizace je patrný na votivních darech z Vulci. Kultovní aktivita u severní brány neustala ani po římské anexi města roku 280 př. Kr., ale poněkud se změnila. Běžné jsou též oběti obrazů Jána, boha bran a Lárů, strážců křižovatek a poutníků, SPIVEY 1997, s. 182.

²⁵² BEER 1987, s. 28.

zdraví. Velmi podstatnou část votiv však tvoří modely částí lidského těla (hlavy, nohy, paže, vnitřnosti apod). Zdá se, že jejich původ je v lidové formě náboženského citění, které se velice rozšířilo po celé střední Itálii asi od 4. století př. Kr. Téměř všichni bohové, bez ohledu na jejich eventuální léčivé schopnosti, bývají, alespoň se to tak zdá, zahrnováni oběťmi tohoto typu ve všech druzích svatyní.²⁵³ Velké množství terakot z lokalit jako Cerveteri, Gravisca, Tarquinia, a Veii (viz kap. 10) vytváří dojem, že hlavním ideovým posláním těchto okrsků se stalo zdraví a fyzické blaho jednotlivých mužů, žen a dětí.²⁵⁴ Potom bychom se mohli dopustit takové úvahy, že terakotové hlavy snad mohly usilovat o duševní zdraví či, lépe řečeno, zdraví a prospěch duše sídlící v hlavě, tedy blaho konkrétního člověka jako celku, tak jako hlavy samy zastupovaly lidský celek.

Díky Steigräberovi a jeho předchůdcům můžeme analyzovat typy votiv I jejich výskyt.²⁵⁵ Třebaže počet skupin votivních darů, které byly vykopány jako úplné celky, je poměrně nízký, můžeme si alespoň začít klást otázky stran jejich funkce a kontextu. Edlund rozlišila místa s náboženským využitím takto²⁵⁶:

a) posvátná místa v přírodě jako háje, místa s tekoucí vodou (zvl. prameny), vrcholky hor a jeskyně.

b) posvátná místa umístěná závisle na lidském osídlení.²⁵⁷

U svatyní typu a) dávají přírodní podmínky prostoru rysy posvátna. Posvátnost takového prostoru lze mnohdy sledovat až do prehistorie. Takovéto okrsky existují nezávisle na lidském osídlení a vykazují kontinuitu náboženské praxe, neboť ta se nevázala na určitou skupinu lidí nebo historický kontext.

Naopak svatyně typu b) existovaly především jako prostor posvátný v protikladu k oblastem osídlení nebo pohřbívání. V závislosti na umístění takového

---

²⁵³ CRISTOFANI 1979, s. 110.

²⁵⁴ EDLUND, I. E. M.: *Mens Sana in Corpore Sano: Healing Cults as a Political Factor in Etruscan Religion*, in *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Boreas 15, Uppsala 1987, s. 53.

²⁵⁵ STEINGRÄBER, S.: *Zum Phänomen der etruskisch-italischen Votivköpfe*, RM 87, 1980, s. 215-245, zde také bibliografie předchozích výzkumů.

²⁵⁶ EDLUND 1987, s. 53.

²⁵⁷ Také Vitruvius (I, 7) popisuje, proč je který chrám urbánní, onen extramurální a dokazuje to na příkladech z Veii, Volterra a Marzabotta, viz CRISTOFANI 1979, s. 107-108.

místa a k němu náležejícímu sídlišti můžeme rozlišit svatyně urbánní, extramurální a extraurbánní.

Urbánní svatyně jsou umístěny uvnitř osídlení a jeho hranic, ať už přírodních nebo lidmi zbudovaných, například hradeb. Za extramurální považujeme ta posvátná místa, která jsou situována hned vně ohrazení sídla, ať už podél cest vedoucích z města nebo jinde poblíž. Svatyně extraurbánní sloužily kultu a náboženským projevům měst, k nimž náležely, nebyl však mezi nimi žádný zřejmý topograficky vysledovatelný vztah.

Všem třem právě popsaným typům je společné, že formy kultu i architektonické plány byly kontrolovány obyvateli měst a že život svatyně byl přímo svázán s politickými a historickými událostmi jejího sídliště a celé oblasti.

Kult zdraví se logicky váže k jistým přírodním rysům, i ty však mohou být člověkem uměle vytvořeny. Ačkoli přítomnost vody napovídá, že by svatyně mohla být užívána k léčebným kultům, musíme také brát v potaz užití vody k očištění, fyzickému i spirituálnímu. Také mohla sloužit k vymezení hranice mezi posvátným a profánním nebo mezi komunitami. Na druhé straně voda, ať už ve formě přírodní nebo lidmi zhotovených bazénů a kanálů, v kombinaci s anatomickými terakotami jistě poukazuje na ozdravný prvek kultu.²⁵⁸

Z právě takových příkladů vyplývá, že léčebné kultury tvoří jednu formu víry v takových přírodních svatyních. Poněkud jiného charakteru, formálně i chronologicky, je svatyně Grasceta dei Cavallari v lesnatých kopcích poblíž Tolfy. Našel se zde malý naiskos s oltářem a kolem dřevěné sloupoví. V blízkosti naisku byly nalezeny hrubé terakotové hlavy a dále modely rukou, nohou, prsů apod. Nálezy lze datovat do raného 3. století př. Kr. a celý komplex vypovídá o tom, že ani voda nebyla nutnou součástí léčivého kultu.

Výskyt anatomických votivních darů je však častější v extraurbánních, extramurálních a urbánních svatyních než ve svatyních přírodních. Ve shodě s tím, jak jsme popsali distribuci votivních terakot prostřednictvím putujících řemeslníků pracujících v blízkosti svatyní, dala by se tato skutečnost vysvětlit jejich ekonomickým zájmem a množstvím zákazníků, kterých v příměstských svatyních bylo jistě více.

---

²⁵⁸ EDLUND 1987, s. 54. Vzpomeňme také četné Řimany oblíbené Aquae.

Ve většině případů byl léčivý aspekt kultu přídatný a svatyně plnila množství různých funkcí.²⁵⁹

V extramurální svatyni, jakou byl například chrám Portonaccio pod Vejemi, se léčivý kult vyvinul až po dobytí města Římany roku 396 př. Kr. Chrám stál u cesty do města a o jeho roli pro zdraví a očištění vypovídá systém kanálů kolem oltáře a nalezená anatomická votiva. Nápadná shoda dat by mohla mnohé objasnit. Snad právě odeznívání etruské moci a posilování pozic Říma bylo důvodem ke stále individuálnějšímu pojetí religiozity, které se projevilo votivními dary jednotlivců, kteří si hleděli především vlastního fyzického, ale možná i duševního (hlavy) blaha o to více, čím byla doba nejistější a pozice jejich vlastního kolektivu méně významná.

Extraurbánní svatyně Gravisca, Punta della Vipera a Pyrgi byly původně postaveny na ochranu obchodních a politických zájmů měst, ke kterým náležely. Léčivé kultury se zde objevily ve 4. století př. Kr., kdy se důležitost svatyní stala více lokální. To je speciálně případ Pyrgi po dobytí chrámu Dionýsiem ze Syrakús roku 384 př. Kr.

V Lucus Feroniae vyústily politické události druhé punské války dokonce v úplný přesun funkce od posvátného okrsku k světskému malému městu a léčivý kult, se zdá, během této změny zcela zanikl.²⁶⁰

Na urbánních lokalitách se setkáváme s dvěma hlavními kategoriemi svatyní: s votivními depozity v blízkosti městských bran jako ve Vejích a s monumentálními chrámy jako na vrchu Vignale u Civita Castellana, chrám Manganello v Cerveteri, chrám Pozzarello v Bolseně a svatyně Ara della Regina v Tarquinii. Pozorujeme zde všeobecně přítomný léčivý aspekt spojený s pojmy očištění a plodnosti s přítomností anatomických terakot dokládající individuální vztah k božstvům. Anatomická ex vota se ale vyskytují téměř ve všech typech svatyní.²⁶¹ Zdá se proto pravděpodobné, že léčivý aspekt býval sekundárně dodán k náboženskému obsahu kultu spíš, než že by byl přítomen nezávisle na kultovní praxi.

Podle toho, že tato votiva nalézáme prakticky všude, ve městech i mimo ně, můžeme soudit, že uzdravování a léčení bylo považováno za život zachovávající aspekt lidské existence. Anatomické votivní dary se datují mezi 4. a přelom 2. a 1. století

²⁵⁹ EDLUND 1987, s. 54.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 55.

²⁶¹ Tamtéž, s. 55.

př. Kr. Viděny v kontextu jiných votiv (terakotové hlavy, sochy dětí apod.) náhlé rozšíření votivních předmětů uvnitř etruského a italského osídlení je nutno vysvětlit kombinací více faktorů. Důraz na osobní, individuální prožívání lidského života vyjádřený více či méně portréty podobnými hlavami a předměty představujícími anatomickým způsobem části lidského těla předpokládá formu víry značně odlišnou od té, která byla vyjadřována postavami bohů a bohyňi zobrazovanými v mythologických scénách. Zatímco se dříve předpokládalo, že masově vyráběné votivní terakoty, většinou nepřilíš oslňující svou kvalitou, byly obětinami chudých lidí, kteří vlastně ztráceli své dosavadní postavení svébytného obyvatelstva, zdá se nyní, že užití nijak zvlášť reprezentativních a také nákladných votivních terakot bylo v této době zcela adekvátním projevem náležité úcty k božstvu pro všechny vrstvy obyvatelstva.²⁶²

Užívání nejlepších urbánních chrámů k léčivým kultům ukazuje, že občané jako celek se soustředili na tuto formu religiozní praxe. Zcela náhlá přítomnost a zase vymizení anatomických votivních terakot by se dala připsat politickým a historickým událostem období, jehož hlavním znakem byly římská expanze v Itálii. V tomto časovém rozmezí přítomnost votivního materiálu tohoto charakteru ve svatyních, které existovaly už v předchozím období (počítaje v to už dobu bronzovou, archaickou atd.) snad indikuje, že lokace posvátného místa představuje do určité míry stabilní bod v politicky i jinak nejistém prostředí. Jak svědčí *hiatus* v užití určitého místa jako například jeskyně Falisků nebo znovuužití svatyní dříve zničených jako například chrámu Portonaccio u Veii, byla jejich posvátnost kontinuálně uznávána. Nově zřízené svatyně jako urbánní chrám Manganello u Cerveteri nebo extraurbánní či rurální chrámy jako chrám s okrskem v Tolfě mohou znamenat vzrůstající potřebu náboženské ochrany.²⁶³

Nejdrastičtější změna, která nastala v praktikovaných kultech, je patrná ve vymizení většiny votivního materiálu na přelomu 2. a 1. století př. Kr. Jedno z vysvětlení tohoto fenoménu snad spočívá v upevnění a uznání římské náboženské hegemonie, byť založené na etruských principech. Co se Římané naučili od Etrusků,

---

²⁶² STEINGRÄBER 1980, s. 246-249.

²⁶³ EDLUND 1987, s. 56.

byla důležitost spojení kultů a kultovních praktik s městským osídlením, ať už ve formě městských chrámů nebo extraurbánních svatyní.

Tato představa kombinace civilního a náboženského centra byla efektivně vyjádřena skrze zavedení římského *Capitolia* jako hlavního chrámu i u římských kolonií. Ale hlavní rozdíl mezi etruskou a římskou náboženskou tradicí spočívá ve formě uctívání. Římským bohům se totiž dostávalo od člověka holdu prostřednictvím obětí, modliteb a rituálů, zatímco konkrétních darů, jako jsou votivní terakoty nebo jiné předměty, je nedostatek. Je to logické, uvědomíme-li si, že římské oficiální náboženství bylo de facto státní a mohlo být a bylo nástrojem centralizace. Tato abstraktní kvalita římského náboženství vytvářela prázdnotu, která se dala zaplnit ne skrze oficiální kulty a doktríny, ale spíš skrze paralelní vyjádření náboženské kontinuity, která existovala navzdory etruským či římským pokusům dát místa uctívání pod urbánní kontrolu. Ačkoli hory votivních terakot mizejí s koncem republiky, jiné typy votivních darů, jako například mince, pokračují a jsou dávány božstvům v některých mnohem dříve zřízených místech. Jak říká Libanius ve své řeči *De templis* 30.9:

„ *Chrámů, pane, jsou duší krajiny: značí počátek jejího osídlení a jsou předávány mnoha generacemi až lidem dneška.* “

Jak je vidět, bylo to hlavně místo a jeho vlastní posvátnost, které uchovávaly pojítka mezi bohy a člověkem.²⁶⁴

---

²⁶⁴ EDLUND 1987, s. 56.

9. VOTIVNÍ TERAKOTY JAKO MATERIÁLNÍ SLOŽKA KULTU

Středoitalské svatyně vydaly velké množství terakotových ex vot už z 5.-4. století př. Kr. Tato doba sice ještě není zcela v našem poli zájmu, ale je východiskem pro ně. Většinu tvoří velké ženské hlavy často i v životní velikosti, sice získané z formy, zato ale pečlivě retušované. Hlavy jsou mladé, s pravidelnými rysy a jakoby bez výrazu a v klidu. Množství terakotových hlav je z Cerveteri, ostatní z Portonaccia u Vejí, kde stával chrám zasvěcený Minervě a možná Artemidě a Turan (Afrodíté) také. Je tu také mnoho figurín sedící bohyně držící dítě nebo děti na klíně. Tento kourothropický typ byl užíván jako votivní dar ve všech druzích svatyní a tyto bohyně a skupiny dětí se našly ve velkých skupinách společně s anatomickými terakotami. Vypadá to, jakoby všichni bozi střední Itálie v klasické době, ať už je jejich působnost směřována kamkoli, se starali také o každou lidskou modlitbu a každého nemocného člověka.²⁶⁵

Některá terakotová votiva jsou lepšího stylu a dokládají koroplastovu větší pozornost ve zpracování než valná většina. Série nahých mužských figur z Veii z pozdního 5. století př. Kr. nebo raného 4. století byla zjevně vyrobena z ruky pokračovateli archaické školy v tomto místě.²⁶⁶ Projevuje se u nich znalost Polykleitových teorií - dlouhá, úzká lebka, těžký oválný obličej, široké plochy svalnatého těla, rytmus. Přesto je výsledný dojem stále více etruský než řecký. Krátké vlasy sčesané dopředu a tvořící mírnou bouli nad čelem, ušima a na temeni vytvářejí účes, jemuž etruští sochaři zůstali věrni i během 4. a raného 3. století př. Kr.²⁶⁷

Italským pojmem „deposito votivo“, někdy též méně vhodně „stipe votiva“ anebo favissa se míní úmyslná kumulace složená z votivních darů, která nemohla z různých důvodů již déle zůstat vystavena v chrámech. Je možné rekonstruovat nejrůznější důvody vedoucí ke vzniku votivních depozitů. Mohla to být například rekonstrukce či přestavba posvátného okrsku, kterou mohla zapříčinit předchozí

²⁶⁵ RICHARDSON, E.: The Etruscans. Their Art and Civilisation, Chicago 1964, s. 131-132.

²⁶⁶ Tamtéž, pl. 38.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 132.

destrukce (válka) areálu nebo se tak mohlo dít v důsledku přírodní katastrofy (požár, zemětřesení...) a nebo z důvodu přílišného množství starých votivních darů ve svatyni a tedy potřeby vytvořit prostor pro nová votiva.²⁶⁸

Z právě uvedených důvodů byly votivní depozity považovány za dobře rozpoznatelné a analyzovatelné objekty. Archeologicky sledovatelný význam a důležitost svatyní a kultovních míst je hmotným odrazem neméně důležitých aspektů religiozity starověkých národů předřímské Itálie. To je realita, která působí z pozadí těchto náboženských projevů, a tak zkoumání archeologického materiálu a souvisejících problémů nemůže tuto ideovou základnu opomíjet.

U národů starověké Itálie požívali Etruskové pověsti národa mimořádně religiózního. Již Titus Livius (V, 1, 6) je definuje jako *gens omnes alias eo magis dedita religionibus quod excelleret arte colendi eas* a mnohem později Arnobius nazývá Etrurii *genetrix et mater superstitionum* (Adv. Gentes, VII, 26). Konečně je nesporné, jaký měly etruské náboženství a kultovní praktiky velký vliv například na Římány, kteří je přijali bez výhrad. Do jisté míry se tak alespoň částečně postavili postupnému avšak přímému pronikání helénistických vlivů do jejich vlastní kultury.²⁶⁹

Na druhou stranu je zajímavé následující srovnání. V náboženství podobně jako v náboženství provázejícím umění řecko-římském je vždy hlavním protagonistou spíš smrtelný člověk, kděžto v etruském náboženství, nakolik je máme možnost poznat se zdá, že božstvo vystupuje způsobem konklusivním, jakoby ve věčném monologu vůči smrtelným lidem. V po etrusku vymezených rolích k pasivitě odsouzeným lidem mnohdy nezbyvá nic jiného, než jen opatrně a bážlivě boží vůli a akce komentovat.

Votivní depozity mohou být v zásadě dvou druhů: otevřené a uzavřené. Votivním depozitem otevřeným se rozumí skupina neuzavřených *ex vot*, což znamená konstatování nejistých, nepřesných nebo jen přibližně definovaných chronologických mezníků týkajících se počátku (vzniku) a konce (uzavření) depozitu. Důvody vedoucí k takové situaci mohou být způsobeny například situací v terénu, která může být natolik nejasná a nezřetelná a která tedy neposkytně přesná data ani zkušenému a schopnému archeologovi.

---

²⁶⁸ BONGHI JOVINO, M.: *Depositi votivi d'Etruria. Lezioni tenute nell'Anno Accademico 1975-76*, Milano 1976, s. 5.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 7.

Podobná situace ale bohužel nastává i při nevhodném způsobu vedení vykopávek. Ty nám pak neposkytnou všechna dostupná data s dostatečnou přesností nebo nám je neposkytnou vůbec. Někdy se může jednat o jednotlivé nálezy, jindy zase může jít o celý votivní depozit obsahující až tisíce předmětů. Jak se u studia tohoto materiálu často stává, nezbyvá nám než se potýkat s výstupy (předměty, dokumentace) získanými před mnoha a mnoha lety a navíc s absolutním nezájmem pro tyto skromné výrobky. Nežřídkou se dokonce stávalo, že bývaly vyhazovány, protože z tehdejšího pohledu výkopců „neměly žádnou hodnotu“.

Za votivní depozit uzavřený považujeme kontext jednoznačně a jednorázově zapečetěný, obsahově tudíž homogenní. V něm se jednotlivé předměty i vztahy mezi nimi osvětlují navzájem a celek je tudíž datovatelný s mnohem větší jistotou a také s přesnějším chronologickým vymezením. V současnosti s masovým využíváním moderních výkopových metod při výzkumech jsou případy s jedním nebo i dvěma nejistými chronologickými mezníky naštěstí jen zřídka.

Při vyhodnocování votivního materiálu však existují celá řada dalších problémů. Soustředěné studium religiozity starověkých Etrusků nemůže nepřehlížet k celku, tedy nejen k civilizaci řecké a římské, ale především nemůže opomíjet okruh ostatních italských kultur. Především z toho důvodu, že je opodstatněné předpokládat jejich všestranné vzájemné podněcování. Ze stejných příčin je důležitá nutnost zařadit náboženský fenomén do širšího historicko-kulturního kontextu. Jedině v takto dobře definovaném rámci, s přihlédnutím k důležitosti jednotlivých jevů, jejich souvislostem a době, ve které se odehrávaly, je možné se co nejvíce přiblížit někdejší realitě a jejímu správnému chápání.²⁷⁰

Typologická analýza materiálu obsaženého ve votivních depozitech může nepochybně přispět k evidenci i analýze vztahů mezi jednotlivými střeđoitalskými kulty. Stylová analýza téhož materiálu zase nabízí další nástroje užitečné v řešení problematiky vztahů a změn mezi jednotlivými zúčastněnými etniky.²⁷¹

Maria Bonghi Jovino zkoumá z pohledu koroplastických produktů jednotlivých kampánských center jako jsou Cumae, Neapolis, Minturno (Marica),

---

²⁷⁰ BONGHI JOVINO 1976, s. 12.

²⁷¹ Tamtéž, s. 13.

Capua, Cales, Teano, Nola a Pompeje, relativně krátké období mezi válkou s Latiny a válkou s Hannibalem.²⁷²

Každé centrum mělo, jak známo, své vlastní dílny, jednu nebo i více – to podle svého významu. Ve 4. století př. Kr. se vedení tolika dílen dědilo po rodinné nebo příbuzenské linii. S polovinou století velká bohatost produktů s sebou nese diversifikaci struktury složení s mohutným vpuštěním pracujících a učedníků do sousedních oblastí, na venkov a do hor.²⁷³

Umělecký mistr dílny a šéf celého podniku, „maestro di bottega“, byl osobností, která určovala chod dílny, strukturu a kvalitu jejích výrobků a především jejich hlavní formální rysy. S ohledem na blízkost řemesel nás nepřekvapí domněnka, že koroplast byl často také keramikem nebo bronzířem. Tuto skutečnost, jak se zdá, naznačuje kavalita a technika některých terakot, které lze následně klást do vztahu s bronzovými paralelami.²⁷⁴

Některá výrobní centra udržovala i poměrně překvapivé obchodní vztahy, když svými produkty vycházela vstříc i vzdálenějším odběratelům. Tak například přítomnost terakot typu Artemis Sicula v severokampánské Kýmé nepochybně vyjadřuje zájem o Agathoklovy Syrákúsy.²⁷⁵

Rozmístění dílen může být v některých případech pokládáno za doklad uceleně fungujícího obchodu v tomto odvětví, ale potažmo i v celé ekonomice. Například se zdá, že v první polovině 3. století př. Kr. dílny v Neapoli a Kýmé využívaly i vnitrozemských výrobních center v Capui, Nole a snad i v přímořských Pompejích k distribuci svých vlastních produktů. Pozorování koroplastické produkce, jak se zdá, vskutku naznačuje, že například tato dvě řecká města nevedla jen přímé

---

²⁷² Tj. od poloviny 4. století do konce 3. století př. Kr. BONGHI JOVINO, M.: La coroplastica campana dalla guerra latina alla guerra annibalica, s. 65-96, in: BONGHI JOVINO, M.(a cura di): Atrigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana. *Studia Archaeologica* 56, Roma 1990, s. 65.

²⁷³ BONGHI JOVINO 1990, s. 65-96, in: BONGHI JOVINO, M.(a cura di): Atrigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana. *Studia Archaeologica* 56, Roma 1990, s. 88.

²⁷⁴ BONGHI JOVINO, M.: Capua Preromana. Terrecotte Votive II. Le statue, Firenze 1971, tav. XXX, 3-4, s. 65.

²⁷⁵ BONGHI JOVINO 1990, s. 65-96, in: BONGHI JOVINO, M.(a cura di): Atrigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana. *Studia Archaeologica* 56, Roma 1990, s. 95.

obchodní vztahy s vnitrozemím a s italskými národy, ale využívala dalších prostředníků jako distributorů.²⁷⁶

Do této mnohotvaré reality, komplikované a roztříštěné, se vměšuje Řím, v kompozici a v uložení nových politických a ekonomických manévrů, Řím se svými snahami vstřebávání různých zkušeností kampánských národů. S 2. stoletím př. Kr. koroplastika indikuje výraznou změnu a nová obchodní řízení zatemňují novou realitu, která zavléká Řím do vzorců rostoucího tlaku. To nevadí, aby národy Kampánie nepokračovaly ve vyjadřování jejich reality, neboli, že jejich hlas se stává stále víc slabým a nezřetelným.²⁷⁷

První doklady tohoto procesu, na základě makroanalýzy jejich hlíny, jsou již podstatné, ale kompletní rámec ještě musí načerpat a vynutit nástroje analýzy ještě sofistikovanější. Nakonec tyto ukazatele dosti pravděpodobně budou posbírány, obohaceny a modifikovány dalším poznáním.

9. 1. VÝROBA VOTIVNÍCH TERAKOT A JEJICH TECHNOLOGICKÁ ANALÝZA

Je třeba hned zpočátku přiznat, že terakotové figurky neměly nikdy v italském, potažmo římském světě tu přitažlivost, jako od doby archaické do pozdního helénismu ve světě řeckém. Jejich obliba začala opadat až v důsledku výrazně klesající finanční hodnoty dříve mnohem cennějšího bronzu, ale i tak se tento proces týkal značně dlouhého období. Zjednodušeně lze říci, že votivní terakoty mizejí až kolem 3. století po Kr.²⁷⁸

Výrobce terakot byl v Řecku označován termínem *koroplasthos* nebo též *koroplastes*. Toto pojmenování dalo vznik v anglicky psaných publikacích často

---

²⁷⁶ BONGHI JOVINO 1990, s. 96.

²⁷⁷ Tamtéž, s. 96.

²⁷⁸ HIGGINS, R.: Terracottas, in: STRONG, D., BROWN, D.: Roman Crafts, London 1976, s. 105.

užívanému označení *coroplast*.²⁷⁹ Latinský západ téhož řemeslníka nazýval *plastes* nebo *fictor*.²⁸⁰ Bylo to řemeslo skromné a provozovalo se většinou na dvoře domu řemeslníka.

V zásadě bylo možné k výrobě votivních terakot používat tutéž hlínu, jakou pro své řemeslo používali hrnčíři. Musela pochopitelně splňovat řadu specifických podmínek:

- hlína musí být plastická, aby se dala bez problémů tvarovat.
- je zapotřebí, aby hlína dosahovala určité míry porézности. To proto, aby z ní mohla snadno unikat počáteční vlhkost – tato vlastnost je zvláště důležitá během samotného výpalu, kdy rychle se odpařující voda uvnitř masy hlíny může hmotu předmětu roztrhnout a zničit.

- hlína musí vypálením ztvrdnout, proto musí obsahovat dostatek inertního materiálu, který by unesl její prostorové sesychání během sušení a následného vypálení. Toto sesychání činí u čisté hlíny objemově asi deset procent. Proto se někdy hlíny mísily nebo se do nich přidávalo ostřivo, např. písek.²⁸¹

9. 1. 1. VÝROBNÍ POSTUP VOTIVNÍCH TERAKOT

Archetypy. Běžné terakoty byly ve valné většině vyráběny prostřednictvím formy. K tomuto procesu je nejprve zapotřebí tzv. archetyp, někdy též nazývaný patrice. Sloužil k následnému vytvoření množství vlastních forem. Obecně se archetyp vyráběl z hlíny a v ruce, v některých případech je možné, že jako archetyp mohla posloužit již existující soška. Někdy, aby si koroplast ušetřil „zbytečnou“ práci, byla zadní část archetypu vyhotovena s mnohem menší pečlivostí než část přední. To byla ostatně praxe ve starověku známá i ze sochařství. Byl-li archetyp hodně jednoduchý, vypálil se najednou a byl tak ihned připraven k použití. Pokud však byl složitější, části výrazněji vyčnívající jako například hlava, ruce, nohy nebo křídla z něj

²⁷⁹ Českou formu tohoto slova - *koroplast* – shledávám zcela příhodnou pro užití i v této práci, neboť zcela jasně a přesně vystihuje konkrétní činnost se zabývajícího, specializovaného řemeslníka/umělce.

²⁸⁰ HIGGINS 1976, s. 105.

²⁸¹ Tamtéž, s. 105.

byly odříznuty a vypáleny samostatně a staly se pak předlohou svých vlastních forem.²⁸²

Formy. Formy nebo též matrice pro výrobu terakotových předmětů se vyráběly opět z pálené hlíny nebo ze sádry. Aby koroplast vyrobil terakotovou formu, nalepoval po drobných kouscích vlhkou hlínu přímo na archetyp nebo jeho část až docílil požadované tloušťky pokrytí (asi tak 1,5-2cm). Když tato hlína zaschla, byla rozdělena na dvě části. U terakoty v podobě lidské postavy nebo hlavy zpravidla na přední a zadní část, u zvířat pak většinou na pravou a levou část. Po sejmutí, usušení a vypálení pak byly formy připraveny k dalšímu použití.²⁸³

Sádrové formy se vyráběly v podstatě stejným způsobem. Měly tu výhodu, že urychlovaly výrobu terakot tím, že více a rychleji absorbovaly vlhkost. Na druhou stranu nevýhodou zase byla jejich ve srovnání s terakotovými formami velice malá životnost. Odhaduje se, že dokázaly posloužit výrobě jen nějakých padesáti až sta otisků. Pak se jejich detaily vlivem mechanického namáhání a opakovaného vystavování vlhkosti setřely natolik, že je dále nebylo možné používat.

Otiskování. Dalším krokem k vytvoření terakotového výrobku bylo lehké posypání jedné, obou nebo více částí formy křídovým prachem. Do nich se následně vtlačila čerstvá hlína většinou v tloušťce 2-3 mm. Okraje čerstvé hlíny byly upraveny tak, aby byly roztřepeny a až po jejich navlhčení se části forem pevně přitiskly k sobě.

Konečné zhotovení terakoty. Po částečném vyschnutí hlíny, koroplast mohl formy sejmut. Někdy bylo zapotřebí docílit požadované kvality výrobku dodatečným provedením retuší volnou rukou. U větších předmětů bylo nutností také vyříznutí odpařovacího (ventilačního) otvoru v zadní straně předmětu. Ten sloužil při výpalu k volnému úniku vodních par. U složitějších kusů byly ještě dodatečně dolepovány různé části, nejčastěji ruce, věnce apod. Ty byly rovněž zhotovovány z formy nebo jen z ruky. Zatímco v řeckém světě se příležitostně na zadní části výrobku setkáváme s

---

²⁸² HIGGINS 1976, s. 105-106.

²⁸³ Tamtéž, s. 106.

vyrytým jménem výrobce nebo majitele dílny, v italském prostředí, nakolik můžeme soudit, to nikdy nebylo zvykem.

Nakonec byl celý kus nebo v některých případech jen přední část pokryt povlakem bílé hlíny jako podklad pro barevné dozdobení po výpalu.²⁸⁴

Vypálení. Předmět byl vypálen v peci při teplotě nejvýš 950°C. Tento moment byl v celém procesu výroby terakot nejriskantnější, protože byl absolutně nevratný. Při nedostatečném vyschnutí předmětu hrozilo jeho roztrhnutí expandujícími vodními parami a druhým, byť méně častým rizikem bylo celkové zborcení keramické pece, k němuž tak jako tak u každé pece jednou muselo dojít vlivem jejího opětovného zahřívání a chladnutí. V takovém případě pak většinou byla ztracena celá vsádka, neboť nebyla řádně vypálena.

Polychromie. Po úspěšném vypálení byl předmět zpravidla dozdoben jasnými barvami, které se nanášely na světlý podkladový povlak. Ten byl vytvářen ještě před vypálením, a proto je také na terakotách dochován mnohem častěji než nevypálené barvy. Z barev přírodního původu nanášených štětcem byly nejčastěji užívány červená, růžová, žlutá, modrá, zelená, černá a bílá.²⁸⁵

9. 1. 2. VYUŽITÍ ANALÝZY VÝROBY VOTIVNÍCH TERAKOT

Archetyp pro výrobu matrice byl vytvářen z volné ruky a mnohdy byl v životní velikosti. Přímo z archetypu sejmutá první forma tak byla nutně mírně podživotní. Zmenšování rozměrů každé nové odvozeniny bylo způsobeno sesycháním a vypalováním hlíny. Během obou těchto procesů činila ztráta vody v materiálu objemově 10-25%, a tak docházelo ke zmenšení produktu v závislosti na rozdílných

---

²⁸⁴ HIGGINS 1976, s. 108.

²⁸⁵ V období od 1. stol. př. Kr. do 1. stol. po Kr. se objevují i glazované terakoty. Někdy terakoty byly i zlacené, patrně ve snaze připomínat zlacené bronzky. HIGGINS 1976, s. 109.

vlastnostech hlíny pocházející z různých lokalit. Je logické, že čím větší množství vody hlína před výpalem obsahuje, čím větší množství hlíny je na výrobek použito a čím je její hrubost větší, tím je rozdíl v rozměrech u finálního produktu větší.²⁸⁶

Můžeme se dopustit takovéto úvahy. Zkoumáme-li například hlavu mírně podživotní velikosti, můžeme se domnívat, že pochází z formy 1. generace, protože pakliže by měla náležet k formě generace druhé, musela by být první generace hlav už nadživotní a archetyp sám pak vlastně kolosální. Existence archetypů takové velikosti se však jeví při konfrontaci se známým materiálem ze střední Itálie pocházejících votivních hlav z formy helénistické doby jako nepravděpodobná.²⁸⁷

Pro snazší rozpoznání vztahů jednotlivých terakot identického typu může být užitečné kresebné porovnání jejich profilů seřazených podle velikosti. Menší profily zde nejspíš budou představovat v rámci typu jeho mladší generace. Naopak bude platit, že stejné rozměry terakot poukazují na příslušnost k téže generaci jednoho typu. Přesto ani takovéto postupy nelze považovat za naprosto bezpečné. Někdy mohou rozdíly ve velikostech vzniknout i v rámci jedné generace votiv, a to např. vlivem nerovnoměrného vysychání nebo vypálení produktů.²⁸⁸

Konkrétně u votivních hlav, kde je zachován také krk nebo alespoň jeho část mnoho vypovídá úhel, který svírají brada a krk. Na základě tohoto detailu si můžeme povšimnout, že někdy je hlava zachycena například v mírném záklonu. Jedná se nepochybně o umělecký způsob, jak docílit patetického výrazu, který je výrazným spojujícím prvkem pozdně helénistických votivních hlav. Obdobně se s takovým záklonem setkáváme i u postav na víkách sarkofágů nebo i u bonzových figur. Je zcela na místě v případě votivních hlav přijmout názor, že záměrem tohoto gesta je zdůraznit patřičně uctivý postoj adoranda, představovaného votivní hlavou, vůči božstvu.²⁸⁹

Z celkového srovnání produktů pocházejících z jedné matrice vyplývá, že existovaly značné rozdíly i v kvalitě příbuzných výrobků. Nedostačné retušování na výrobcích vzešlých ze zanesením či opotřebením poznamenaných forem vypovídá

---

²⁸⁶ SÖDERLIND, M.: A Central Italic Terracotta Votive Heads in the Classical Museum of Antiquities in Lund, *Opuscula Romana* XX, 1996, s. 135-6.

²⁸⁷ Tamtéž, s. 137, pozn. 7.

²⁸⁸ Tamtéž, s. 139, pozn. 9.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 139.

o ztrátě sochařských dovedností během masové výroby terakot nebo přinejmenším o ztrátě estetických ambic na straně výrobce. Jinými slovy vypovídá o rozporu ve ctižádosti mezi umělcem, který kdysi na počátku vytvořil archetyp a řemeslníky, kteří byli odpovědní za finální výrobky.²⁹⁰ Správně v tomto ohledu zdůrazňuje Steingraber, že je důležité rozlišovat: „mezi tvůrcem prototypu a koroplastem, který pouze mechanicky pracuje s formou“.²⁹¹

M. Bonghi Jovino situaci popisuje tak, že umělecké schopnosti náležely mistrovi dílny, pro něhož archetypy představovaly „kapitál“, zatímco řemeslníci či dělníci z výroby postrádali umělecké ambice a koneckonců i schopnosti.²⁹²

9. 2. EKONOMICKÉ ASPEKTY VÝROBY VOTIVNÍCH TERAKOT

Množství votivních terakot nacházených na posvátných místech střední Itálie i jinde svědčí o mimořádném zájmu zdejších oplací o tyto předměty. Jak se zdá, byla jejich výroba ve sledovaném období mimořádně úspěšným způsobem obživy, a proto je vhodné se zde alespoň stručně zaměřit i na celkové hospodářské podmínky, ve kterých toto řemeslo tolik kvetlo.

9. 2. 1. EKONOMICKÉ ASPEKTY

Skutečnost, že mnohdy jen přední části terakotových předmětů jsou vyhotoveny z formy, je možné přičíst snaze koroplastů, kteří je vytvářeli, učinit je co nejnáze zhotovitelnými a tudíž i levnějšími. Jak ale podotýká Kaschnitz-Weinberg,²⁹³

---

²⁹⁰ Tamtéž, s. 141-142.

²⁹¹ STEINGRÄBER 1980, s. 233.

²⁹² BONGHI JOVINO 1990, s. 45-48.

²⁹³ KASCHNITZ-WEINBERG, G.: Studien zur Etruskischen und Frühromischen Porträtkunst, RM 41, 1926, s. 136.

nebyla to jen jejich výroba, která byla použitou technologií a ní vloženými náklady tou nejschůdnější. I použitý materiál měl své nesporné výhody. Hlína byla nesrovnatelně lacinější a hlavně dostupnější než kovy či kámen a narozdíl od vzácnějšího kamene musela tvůrcům terakot vyhovovat ještě z jednoho důvodu. Pracovalo se s ní nesporně jednodušeji. Přesto hlavní výhodou, která se uplatňovala při výrobě votivních terakot, byla možnost vyrábět je v podstatě sériově, což jiné materiály v takové míře rozhodně neumožňovaly.

Kromě toho měla hlína také určitou symbolickou funkci. Zajímavý pohled na věc nacházíme u Plinia Staršího (*N. H. XXXIII-XXXVI*). Ve svém díle *Naturalis historia* roztřídil sochařství zajímavým způsobem, a to podle materiálu, se kterým se pracovalo. Jasně z toho, co napsal, vyplývá, že pro obrazy bohů, chrámovou výzdobu a podobně související předměty byla v povědomí ještě jeho doby (1. století po Kr.) terakota naprosto vhodným médiem.²⁹⁴ Byl to tradiční materiál i pro výrobu sakrálních předmětů a kde jinde by se měly tradice dodržovat, když ne ve věcech kultu.

Technika výroby těchto předmětů otiskem z matrice umožňovala získat podle potřeby dostatečné množství identických zobrazení. Ta tak vytvářela početné série příslušné k jedné matici. Byla tím zajištěna jedna velice podstatná věc - široká dostupnost výrobku díky jeho nízké ceně.²⁹⁵ Navíc zde byla pro modeléra možnost ještě některé detaily lépe propracovat špachtlí a popřípadě ještě nanést barvy, takže v rámci možností vzniklo originální, neopakovatelné dílo často vykazující značnou uměleckou úroveň. Nebudeme daleko od pravdy, budeme-li v případě votivních terakot hovořit o masové či dokonce sériové produkci.²⁹⁶ Pro označení způsobu produkce terakot je to totiž zcela vhodný termín. Nicholls odhadl možné číslo replik zhotovených z jednoho

---

²⁹⁴ RICHARDSON 1966, s. 8.

²⁹⁵ Svět Etrusků, katalog výstavy, Praha 1989, s. 53.

²⁹⁶ AKIMOVA, L. I., BORISKOVSKAJA, S. P., MAVLEJEV, E. V., NEVEROV, O. J., SAVERKINA, I. I., TUGUŠEVA, O. V.: Mir Etruskov. Archeologičeskije pamjatniki iz muzejev socialističeskich stran, Moskva 1989, s. 42-43.

archetypu dokonce na několik tisíc.²⁹⁷ Zatím však nedošlo ke zkoumání procesu postupného pokrývání a zanášení formy hlínou častým používáním.²⁹⁸

9. 2. 2. ORGANIZACE VÝROBY VOTIVNÍCH TERAKOT

Při řešení této otázky lze do úvahy jistě brát barvu a složení hlíny. Sama barva ale není parametrem tak podstatným, aby se na ní budovalo třídění materiálu do skupin. K rozdílu v barvě mohlo dojít například i rozdílnou teplotou výpalu, jak se ukázalo při analýze terakot z Lavinia. Zdejší tmavá *ex vota* byla vypálena při teplotě asi 500-550°C a světlejší předměty při teplotě 650-700°C²⁹⁹.

Hofter na základě svých studií spíše preferuje myšlenku vidět Řím ve 3. století př. Kr. jen jako určitého prostředníka, co se týče votivních terakot, spíše než jako samotné umělecké a výrobní centrum.³⁰⁰ Pravděpodobná možnost, že votivní terakoty nalezené v Římě byly přineseny vesničany, kteří navštívili Město, aby se zúčastnili například shromáždění nebo trhů, určení provenience předmětů a lokalizaci dílen ještě víc komplikuje.³⁰¹ Problémy obsažené v úloze lokalizace dílen by mohly být nepřekonatelné, zato jejich identifikace by už mohla být v dohledu. Technologicky způsobené odlišnosti v barvě hlíny i ve způsobu vypálení nasvědčují tomu, že se terakoty vyráběly na mnoha místech než jen v několika málo větších a nehybných výrobních centrech, která by zásobovala široké okolí již hotovými výrobky. Více pravděpodobnou se jeví představa jejich drobnější lokální produkce.

Přistoupíme-li na tuto myšlenku, musíme se vypořádat s problémem, jakým způsobem se jednotlivé nové typy šířily z jednoho místa výroby na druhé. Nevyhne-

---

²⁹⁷ NICHOLLS, R. V.: Type, Group and Series: A Reconsideration of Some Coroplastic Fundamentals, BSA 47, 1952, s. 217-226, zvl. 219, pozn. 16.

²⁹⁸ Jak se mi podařilo zjistit od Dr. Söderlinda z university ve švédském Lundu, chystá se takovou studii uskutečnit na základě několika takto opotřebovaných matric, které jsou součástí materiálu získaného při švédských vykopávkách etruské lokality Tessennano.

²⁹⁹ TABASSO LAURENCI, M., MEUCCI, C., in Enea nel Lazio. Archeologia e mito (Cat. Mostra Roma 1981), Roma 1981, s. 208.

³⁰⁰ HOFTER, M. R.: Untersuchungen zu Stil und Chronologie der Mittelitalischen Terrakotta-Votivköpfe (Habelts Dissertationsdrucke, R. Klass. Archäol., 21) Bonn 1985, s. 131.

³⁰¹ SÖDERLIND 1996, s. 144.

se konstatování, že původ samotného typu nám asi zůstane utajen. Zmíněná otázka sama nabízí možnost, že existovali potulní řemeslníci, kteří byli nositeli patřičné zručnosti stejně jako svých matric, a mohli tak zastat výrobu jak architektonických tak votivních terakot. Jinou možností by byl prodej forem jako komodity různým lokálním dílnám z výrobního centra, které prototypy vyrábělo. Podobně mohly velice dobře kolovat samy pozitivy a sloužit tak jako patrice.³⁰² Která ze zmíněných možností je správnější, by se podle Söderlinda dalo zjistit podrobnou mechanickou identifikací tří různých parametrů: části vytlačené z formy, části zhotovené z ruky a hlíny společně s fabrikou.³⁰³

9. 3. DRUHÝ VOTIVNÍCH TERAKOT

Celé lidské figury jsou spíš zřídka, ačkoli je třeba si uvědomit, že celá řada tzv. votivních hlav, které máme v současnosti k dispozici, může ve skutečnosti pocházet právě ze soch. Proto je důležité si všimnout celistvosti spodních částí hlav. Častěji jsou nalézány hlavy nebo busty, které na nás někdy mohou působit i dost živě až portrétně, ač byly obvykle zhotovovány z negativní formy a tak se ani snad nemohou vymykat určitému typu. Někdy jsou z formy získány obě části hlavy, přední i zadní, většinou však bývá zadní strana domodelována v ruce do podoby více či spíš méně vypouklé, nezdobené stěny a je v ní u větších exemplářů vyveden vypalovací otvor. Frontalita je vlastností většiny votivních terakot.

9. 3. 1. VOTIVNÍ TERAKOTOVÉ HLAVY A POLOHLAVY

---

³⁰² Votivní hlava z Ponte di Nona byla pokryta hlinou pocházející z matrice, která byla zjevně nevypálená a tak indikovala lokální sériovou výrobu, ve které byly existující předměty využívány jako patrice; SÖDERLIND 1996, s. 145, pozn. 56.

³⁰³ SÖDERLIND 1996, s. 145.

Proč však stačila návštěvníkům svatyní pouhá hlava k tomu, aby podarovali božstvo? Hlavním důvodem je společná etrusko-italická představa týkající se hlavy. Zmínění obyvatelé Itálie považovali hlavu jako takovou za representanta celé bytosti a to zejména proto, že v jejich koncepci byla sídlem duše. Tím se ocitli v zásadním rozporu s pojetím sídla duše u Řeků, která podle jejich představ sídlila v celém těle.³⁰⁴

Mimořádně zajímavé je uvědomit si v této souvislosti, že latinský termín *caput*, tedy hlava, znamená v právním smyslu totéž, co *persona*, čili role, kterou někdo hrál v právním životě nebo také osoba sama jakožto nositelka takové role. V tomto smyslu se otrokovi *caput* upírá neboť je bezprávný (*servile caput = nullum ius habet*).³⁰⁵

Samostatně stojící hlavy tak jsou vlastně v regionech střední Itálie typickým domorodým projevem, byť na jejich umělecké zpracování působilo mnoho vnějších vlivů. Projevují se zde i vlivy řecké, zvláště v době helénistické a v oblastech výrazně helenizovaných (Tab. XXXII-XXXIV).

Z hojnosti těchto skromných darů Jucker vyvozuje sociální změnu, kterou byl tak silný nárůst nízké sociální třídy v etruské společnosti, jaký se dosud ještě v Itálii neprojevil.³⁰⁶ Oproti tomu se však staví Steingräber.³⁰⁷

Jak už bylo řečeno, tyto drobné terakoty nejčastěji představují lidské figury nebo jen jejich části, jako například modely různých údů a orgánů lidského těla. Mezi nimi budí hlavní zájem a současně převažují samostatné hlavy, eventuelně polohlavy, uzpůsobené pohledu z profilu. Budeme zde o nich mluvit, mimo jiné, proto, že v těchto hlavách je do jisté míry oprávněně spatřován jeden z pramenů pozdějšího římského portrétu. U většiny zobrazení z 5.-4. století př. Kr. ještě stupeň individualizace ve zpracování obličejů hlav není velký. Mnohé z těchto památek zachovávají rysy náležející pozdně archaické a raně klasické skulptuře inspirované řeckými vzory a mají tak výraz obličejů spíše obecně-typizující než individualizující. Hlavy představují muže, ženy i děti v různém věku. Liší se pochopitelně i kvalitou zpracování. V zásadě

---

³⁰⁴ JUCKER 1991, s. 263.

³⁰⁵ LEONHARD: Caput, in RE 1563-1564.

³⁰⁶ JUCKER 1991, s. 263.

³⁰⁷ STEINGRÄBER 1980, s. 246-249.

lze říci, že se zde opakuje několik základních typů.³⁰⁸ Později lze u některých lepších kusů nalézt nepochybné úsilí zobrazit některé charakteristické rysy či fysiognomické zvláštnosti konkrétní osobnosti - protáhlý obličej, odulé rty, příznaky stárnutí. Ty však ještě stále nelze považovat za portrétní rysy.

Nadání zvláštním významem vykazují takzvané votivní polohlavy - pravé či levé. Jsou to podle linie nosu napůl rozřezané hlavy prakticky se ničím jiným nelišící od běžných votivních hlav. Odpovídají jim jinak zcela a po všech stránkách, jak způsobem výroby tak i velikostí a shodují se typologickým zařazením. Mohly by to být docela dobře i jen před vypálením rozřezávané celé hlavy. Jejich existence je však dokladem toho, že nějaký význam mít musely. Zda a případně jaký specifický význam tyto polohlavy měly, se však neví. Vedle názoru, že se pravděpodobně určením nijak nelišily od běžných votivních hlav a jediným jejich specifikem je pro ně charakteristický výskyt omezený jen na střední Etrurii,³⁰⁹ existuje opodstatněný názor, že mají být součástí léčivého kultu božstev. To by znamenalo, že dárce takového předmětu měl zdravotní potíže s celou pravou či levou polovinou obličeje nebo hlavy. Že se takové potíže, způsobené třeba onemocněním zubu, skutečně vyskytují, je nasnadě.

Votivní hlavy či jen jejich poloviny bývají pod krkem rovně seříznuty, popřípadě vybaveny nenápadným kruhovým prstencem, který měl sloužit jako podstavec. Takto pak stávaly vystaveny před svatyní nebo v její blízkosti.

VELATIO CAPITIS TERAKOTOVÝCH VOTIVNÍCH HLAV

Často se vyskytující rysem u votivních hlav je, že většinou mužské figury, ovšem ne výhradně, mají přes hlavu přehozen plášť, což zcela odpovídá italickému obětnímu ritu.³¹⁰

---

³⁰⁸ Jejich podrobné roztřídění viz BONGHI JOVINO, M.: *Capua preromana. Terrecotte votive I*, Firenze 1965. Jde vesměs o rozlišování podle typu účesu a eventuelní pokrývky hlavy, pohlaví a případného stáří zobrazované osoby.

³⁰⁹ AKIMOVA a kol. 1989, s. 43.

³¹⁰ Aenea s nápadným důrazem poučuje Helenus o pravidle obětního ritu, závazném i pro pozdní pokolení; přináší-li oběť, hlavu si musí zahalit svým purpurovým rouchem, aby při tom posvátném počínání nezahlédl nepřátelskou tvář jako rušivou předzvěst, TRENSCÉNYI-WALDAPFEL 1967, s. 272; pěkným, byť mnohem pozdějším ikonografickým příkladem tohoto zvyku je vyobrazení obětujícího Aenea na augustovské *Ara Pacis* v Římě.

Velatio capitis je důležitým dokladem toho, že hlavy v žádném případě nepředstavují božstva, ale jednoznačně je staví do pozice reprezentanta návštěvníka svatyně. Že něco jako zhmotnělá „svatozář“ kolem hlavy a případné záhyby u krku skutečně představují zakrytí hlavy látkou a ne nějaký jiný prvek (někdy bývá u krku zaměňován za prameny vlasů), dokazuje detail zřetelný na některých lepších hlavách, kdy jsou v blízkosti krku a ramen patrné záhyby látky, která halila hlavu. *Velatio* bylo jistě druhotně u výrobců vítaným důvodem k redukci kreativního zpracování zadních částí hlav.

9. 3. 2. TERAOTOVÉ MASKY

Druhem votivních terakot, které je zvláště obtížně interpretovat, ale které dle našeho soudu náleží do skupiny votiv anatomických (o nich pojednáme níže), jsou tzv. masky. Jde o zachycení většinou horní poloviny obličeje tak, že vlasy ani spodní ret již nejsou součástí artefaktu. Podstatným rozdílem od masky v našem dnešním slova smyslu je to, že jakkoli bychom si mohli představit pro jeho tenkost (1-2 cm) tento artefakt nasazený na obličej, v partii očí nejsou otvory k vidění. Naopak je zřejmé, že povrch masek býval z vnější strany polychromován a koroplast koloroval i plochu očí. Tedy v pravém slova smyslu o masky nejde. Přesto je namístě jít v úvaze dále. Jako anatomické votivum patrně masky mohly indikovat prosebníkovy potíže právě s touto částí těla, patrně bolest hlavy nebo obličeje. Někteří badatelé jsou konkrétnější a celkem přijatelně hovoří o respiračních problémech, malárii nebo migréně, jistě si lze představit i časté potíže způsobené onemocněním zubů a jejich nervů.³¹¹

Masky však mohou mít v daném kontextu i další rozměr, uvědomíme-li si, jakou roli hrála maska v římské společnosti a zvláště v některých okamžicích jejího života. Stojí za to o tomto jevu pojednat poněkud šířeji, neboť měl pro Římany zcela zásadní celospolečenský význam.

Kult mrtvých praktikovaný patricijskými rodinami v Římě nabyl velice zvláštní formy. Před konečným vojenským napadením Řecka, učinil Řím pokus

---

³¹¹ POTTER 1985, s. 31-2.

o získání převahy diplomatickou cestou. Athénám například udělil několik výhodných koncesí. Přesto Řím také požadoval, jak mívával ve zvyku, vydání tisíce athénských občanů jako rukojmích. Tito Athéňané, kteří byli na druhou stranu ve Městě považováni za hosty, zůstali v Římě po 17 let. Mezi těmi, kteří roku 166 př. Kr. dorazili z Athén, byl i budoucí historik Polybios. Jako syn prominentního člena achajského spolku získal prvotřídní vzdělání a následně se dal na vojenskou dráhu. Když přišel do Říma, bylo mu čtyřicet let. Záznam, který tento otevřený, vnímavý a liberální intelektuál, pro nás o římské civilizaci své doby pořídil, není jen jedním z nejranějších a nejdůležitějších pramenů k naší diskutované záležitosti masek, ale také dokumentem jeho velké vědecké poctivosti. Stránky, na kterých Polybios popisuje zrození svého přátelství se Scipionem Aemilianem - u jehož rodiny byl hostem - si zaslouží, aby námi byly počítány mezi nejlepší literární počiny v dějinách. Polybios odpovídal za výchovu mladého Scipiona a o dvacet let později jej jako rádce doprovázel obléhat Karthago. Jasnouřivý a předvídativý Polybios viděl, že čas je na straně Římanů a že dobytí Středomoří a Řecka jimi je předem hotová věc. Zatímco zůstával příznivě nakloněn římským institucím, činil opatrné poznámky o čemkoli, co se mu zdálo výrazně odlišné od řeckých zvyklostí. To, co jej obzvláště zarazilo, byl pohřební rituál užívaný římskými patricijí. Jeho slova stojí za to citovat (*Hist. VI, 53*):

„Kdykoli zemře nějaký vynikající muž, je při pohřbu nesen na Forum na tribunu zvanou Rostra, kde je jeho tělo vystaveno někdy ve stojící poloze, méně často ležící. Zde se všemi lidmi stojícími kolem dospělý nebožtíkův syn - je-li nějaký v té chvíli k dispozici, pakliže ne, pak nějaký jiný příbuzný - vystoupí na Rostra a pronáší řeč vzpomínaje ctnosti a činy zemřelého. Výsledkem je, že členové obecnstva - a nejen ti, kteří se na těchto činech podíleli, ale i ti, kteří nkoli - když jsou jim připomenuta v jejich myslích fakta a jsou předestřena před jejich zrak, jsou pohnuti takovým citem, že vědomí ztráty se neomezuje jen na ty skutečně ve smutku, ale šíří se na lid jako celek.“

„Po pohřbu³¹² a odbytí obvyklých obřadů, je na nejpřednější místo v domě umístěn obraz zemřelého vložený do dřevěné schránky. Tímto obrazem je vosková maska reprodukující s pozoruhodnou věrností rysy i charakter zemřelého. U příležitosti jakékoliv veřejné oběti jsou tyto obrazy vystavovány a ozdobeny s velikou péčí; a když nějaký výjimečný člen rodiny zemře, jsou tyto obrazy vzaty na pohřeb a berou si je na sebe muži, kteří jsou onomu původnímu výškou a obecným vzhledem nejpodobnější. Tito muži si odívají tógy s purpurovým lemem, byla-li osoba, kterou reprezentují, konsulem nebo praetorem, celou purpurovou, byl-li censorem a zlatem vyšívanou, slavila-li triumf či dosáhla podobného vyznamenání.“

„Všechny tyto osoby jedou ve vozech za liktory nesoucími *fasces* a takové znaky cti, na jaké měl právo podle úřadů, které nebožtík zastával za svého života. Když se dostanou na *Rostra*, všichni se posadí do řady na sedátka ze slonoviny (*sella curulis*). Těžko se najde více povznášející podívaná pro mladého muže usilujícího o slávu a čest. Slábnoucího pohled na tyto portréty vzhledem tak živoucí, tak evokující po právu slavné muže inspiruje. Jaká podívaná by mohla být lepší než tato?“

Šlo tedy o to, vyvolat při pohřbu dojem, že dotyčný je dosud (stále) živ. K tomu dopomáhalo právě ono vzpřímené usazení nebožtíka na vysokých římských márách za pomoci podpěr a uvázání. V průvodu se tak nacházel na čestném vyvýšeném místě, byl odevšad dobře viditelný, ať už byl v pozici sedícího či pololežícího.

Posmrtné masky, mysky, jimiž *de facto* zůstávali zemřelí předkové přítomni v rodině, byly nedílnou součástí života urozeného Římana. Důležité z našeho hlediska je to, že tyto masky neměli divadelní charakter, tj. jejich účelem nebylo měnit identitu osob, ale naopak ji uchovávat, v tomto případě navěčnost.

„Vidíš všechny ty podobizny, které naplnily *atrium Caesarů*? Není mezi nimi jediná, k níž by se nevázala vzpomínka...“ (Seneca, *Ad Polyb.* XIV).

Tedy v *atriu* byla podobizna vsazena do dřevěné skříňky v podobě chrámku. Tato skříňka se nazývala *armarium*. Zde, v *atriu* nebo přilehlých *alae* vícekrát římští

---

³¹² Pohřební obřady podle římské tradice končily devátého dne po uložení těla do hrobu, to jest ode dne pohřbu. Pokračují pravidelnou zbožností k zesnulým příbuzným (*divi parentes*) čili Mánům.

spisovatelé připomínají *imagines maiorum* (Iuven. VIII 19. Laus Pisonis 8f. Martialis II 90, 6. Ovidius *Amor.* I, 8, 65; *Fasti* I 591. Seneca *De beneficiis* III 28, 2; *dial.* XI 14, 3; *epist.* 44, 5. Vitruvius VI 3, 6). Příklad uspořádání pozdního lararia známém i z Casa di Menandro z Pompejí.³¹³

Skříňku pro obrazy předků zmiňuje na stejném místě domu také Plinius. U Seneky (*controv.* VII 21, 10) dále v Hist. aug. Flor. 19, 6 a u Plinia (*N.H.* XXXV 6) si nechávají rovněž dělat z otisků *imagines aperire*, které nám dávají odpověď na otázku, proč vlastně Římané uchovávali obrazy svých předků. Obrazy předků totiž měly doprovázet své mladší příbuzné na jejich poslední cestě. To bylo jejich primární poslání. Až sekundárně došlo tomu, že vznešené římské rody začaly vytvářet celé galerie předků, jimiž se bylo možno pyšnit.

Od Polybia slyšíme, že tito předci jedou na voze a že jejich *fasces* a další úřední odznaky jsou před nimi nesený podle toho, jaký úřad který z nich v životě zastával. Pohřební řeči naslouchají sedíce na slonovinou vykládaných stoličkách - *sella curulis*. Polybios však mluví jen o kurulských úřadech. K tomu se vyjadřuje Cicero (*Verr.* V 36), když sám podle práv, která získal kurulskou aedilitou, výslovně zmiňuje *ius imaginis ad memoriam posteritatemque prodendam*. Tým Cicero uděluje (*ad fam.* IX 21) svému příteli Papiriovi Paetovi ponaučení, co má udělat pro obrazy svých předků ve svém domě a připomíná opět skoro samé kurulské úředníky, když mu radí sestavit portréty předků z celého rodu Papiriů, Crassů, Cursorů, Masonů a Mugillanů. Z těchto údajů musíme vyvodit závěr, že právo na obrazy předků, *ius imaginis*, se všeobecně omezovalo na vyšší úředníky obce. A když si zase uvědomíme, že podobizna byla vlastně maska, která měla pokrývat obličej mrtvého nebo zdánlivě živého během vystavení a slavnostního pohřbu, tak toto omezení pochopíme. Vždyť pro Římany, jak jsme o tom hovořili v předchozí podkapitole, byl jistě pohřeb úředníka mnohem důležitější a slavnostnější, než pohřeb soukromníka, byť by byl urozeného původu. K slavnostnímu pohřbu patřilo též déletrvajícím vystavení těla zemřelého. A k tomu byla potřebná maska, *imago* nebožtíka. Až do roku 376 př. Kr. leželo zastávání vyšších úřadů zcela v rukou patriciů. S ním jim připadlo přirozeně i právo na zřizování takových podobizen předků. Plebejové z něj byli logicky vyloučeni. Až pak celý *gens*

³¹³ SCHWEITZER, B.: Die Bildniskunst der römischen Republik, Leipzig 1948, s. 26, obr. 7.

obdržel právo vystavit v atriu podobiznu z jejich středu pocházejícího kurulského úředníka.

Jakmile se staly kurulské úřady přístupnými i mužům plebejského původu, automaticky dorazilo *ius imaginum* také do těchto kruhů. Takový plebej se nazýval, jak známo, *homo novus* (Liv. VII 1, 1. Sallustius *Catilina* 23, 6) a neměl sám právo na portrét. Neměl přeci žádné předky, žádné předchůdce, kteří by zastávali nějaký kurulský úřad a jejichž *imagines* by mohly provázet jeho mrtvé tělo na Forum. Zato děti a vnuci tohoto nového muže, který dosedl na *sella curulis*, směli jeho *imago* umisťovat v atriích svých domů. Stává se tak praotcem šlechtického rodu, *princeps nobilitatis* (Cicero *ad fam.* IX 21,2; *Brutus.* 53; Cicero *Verr.* V 180).

Ius imaginum bylo jasně zvykovým právem a podmiňovalo plnou občanskou počestnost zemřelého. Proto například nesměly stát portréty Caesarových vrahů v domech jejich potomků či příbuzných (Tacitus *Ann.* II 32. III 76. Suetonius *Nero* 37).

O samotné podobě *imagines* máme ze starověku vícero zpráv. Plinius (*N. H.* XXXV 6) je zmiňuje, jak jsme viděli, *expressi cera vultus*; Sallustius *Iug.* IV 6 a Iuvenalis VIII 19 také potvrzují, že byly zhotovovány z vosku. U Appiana (*bell. civ.* II 147) se dočítáme o Caesarově voskové figuríně; Cassius Dio (LVI 34,1) označuje portrét Augusta jako „eikón...kériné“ (voskový obraz) a LXXIV 4, 1 tělesnou podobu Pertinaxe jako „eidólon kérinon“. Konečně i Herodianos (IV 2) poznamenává o portrétu zemřelého, že byl z vosku a Ammianos Marcellinus (XIX 1, 10) mluví v podobném duchu u příležitosti pohřbu syna Grumbatova.

„...Prohlédni ve vzácné síni svých předků obrazy z vosku:
nenabyl nikdo z mužů tolik tak proslulých jmen.“

(Ovidius *Fasti* I, 13. leden)

Ze všech těchto údajů vyplývá, že *imagines maiorum* byly obličejovými maskami z vosku, jejichž vytvářením se nejspíš hledalo postupné docílení portrétní podoby. Jak se obraz dělal, o tom nás opět informuje Plinius (*N. H.* XXXV 153):

„Avšak podobu lidskou sádrovým otiskem samotné tváře vyjádřil první ze všech a počal ji upravovati pomocí vosku, který vлил do této sádrové formy, sikyonský Lysistratos, bratr Lysippa, o němž jsem mluvil. Ten začal vytvářeti i skutečné podoby, kdežto před ním byla snaha činiti je co nejkrásnější. Týž vynalezl i tvořiti odlitky soch a ta věc se rozmohla tak velice, že se žádná výtvarná díla nebo sochy nepracovaly bez hlíny.“

Jak upozorňuje J. Bažant, portrét se od ostatních druhů umění zásadně odlišuje. Narozdíl od jiných umění, usiluje o zachycení trojrozměrné skutečnosti, tedy obličejů či postavy jistého člověka, rovněž ve třech rozměrech. Proto se zde naskýtá možnost odlévat přímé odlitky lidských tváří.³¹⁴ V takovém případě je jistě na místě námitka, zda se pak ještě vůbec jedná o umění. Aniž bychom museli na tuto otázku odpovědět, je jisté, že této techniky duplikace lidského obličejů využívalo a využívá mnoho kultur celého světa. Zpravidla je toto počínání spojováno s touhou zabránit fyzickému zániku zemřelého tím, že se uchovají právě jeho nejcharakterističtější rysy. Jelikož je technika odlévání masek velmi jednoduchá, užívaly jí i kultury, které nikdy neprodukovaly či ani neznaly monumentální figurální umění.³¹⁵ Je správné mít tedy na paměti, že mechanická produkce masek a umělecké portrétování jsou dva odlišné fenomény a je třeba je vnímat odděleně.

Dělal se také sádrový odlitek lidského obličejů a od něj se snímal odlitek voskový, který se potom mohl ještě vylepšit. Zda se bral sádrový odlitek z mrtvého nebo živého obličejů není jisto. Přestože se vynalezení techniky snímání masky s obličejů připisuje Lysistratovi, jsou k dispozici mnohem starší masky. Benndorf nabízí dostatek takových příkladů. Je dobře možné, že Lysippův bratr vynášel jen účinnější způsob otiskování. Zvyk pořizovat *imagines maiorum* však sahá dále do minulosti. Tomu nasvědčuje už ta okolnost, že původně tyto podobizny byly součástí výhradních práv opravdu starobylé římské šlechty. Ostatně i Polybios o nich mluví jako o starém, v jeho době již ustrnulém společenském uspořádání.

³¹⁴ BAŽANT, J.: Roman Portraiture. A History of its History, Praha 1995, s. 68.

³¹⁵ DRERUP, H.: Totenmaske und Ahnenbild bei den Römern, RM 87, 1980, s. 119.

Imagines také byly malované a nalíčené. Toto traduje Iuvenalis (VIII 2) *pictos ostendere vultus maiorum*, Plinius (*N. H.* XXXV 6) a Polybios slovem „hypografé“.

Důležitá role posmrtných masek předků v náboženské praxi starých Římanů byla uznávána od 16. století. Následně byla k těmto maskám vztažena i charakteristická forma - busty - římského portrétu. Pozdějšího data je zato odvození realismu římského portrétu od těchto masek. Tento názor byl až důsledkem nálezu voskové masky v hrobě v Cumae roku 1852.³¹⁶ Důležitější však bylo teprve mnohem pozdější Benndorfovo ztotožnění portrétu předka s jeho posmrtnou maskou.³¹⁷ Původ římského portrétu ve voskových posmrtných maskách byl jednoznačně přijat coby nepopiratelný fakt.

Prvním, kdo poukázal na to, že podoba Římana z Cumae uchovaná ve vosku, měla zajistit nebožtíkovu existenci i po smrti, byl Jahn. Jeho tvrzení o magické roli masky však zůstalo zcela nepovšimnuto. Úspěch slavila tato teze až o půlstoletí později.³¹⁸

Byly nalezeny masky z bronzu, které musejí být zhotoveny podle sádrových odlitků. Snad nejhezčím příkladem je ve Waldeckém museu v Arolsensu.³¹⁹ Dále v Raccolta Cumana neapolského musea je mužská vosková maska s panenkami z barevného skla a zbytky přirozených vlasů, která byla nalezena roku 1852 v hrobě člověka se setnutou hlavou (Ruesch Catal. nr. 1982).

Je víc rozdílností mezi posmrtnými maskami známými z římských literárních pramenů a skutečně nalezenými příklady. Pohřební rituál s posmrtnými maskami se datuje do 3.-2. století př. Kr. zatímco nejstarší zachovaný příklad pochází z raného císařství a většina z 2.-3. století po Kr.

Příklady sebrané Drerupem jsou zhotoveny ze sádry (vosk se vyskytl jen v případě výše zmíněného nálezu z Cumae), náleží osobám bez rozdílu pohlaví a věku (takže rozhodně ne jen předků, což by měly být převážně masky starých lidí). Byly zhotoveny pro Římany střední třídy, převážně z provinciálních měst, za tím účelem, aby byly vloženy do hrobů.³²⁰

³¹⁶ Tamtéž, s. 93-94.

³¹⁷ BENNDORF, O.: *Antike Gesichtshelme und Sepulkralmasken*, 1878.

³¹⁸ BAŽANT 1995, s. 69.

³¹⁹ BENNDORF, 1878, Taf. I 3.4; text s. 333.

³²⁰ BAŽANT 1995, s. 73; srovnej DRERUP 1980, s. 99-101.

Dále je zde k dispozici slavná socha togata z Palazzo Barberini v Římě. Říman, který v každé ruce drží jednu mužskou portrétní bustu. Tyto busty zřejmě představují voskové *imagines maiorum*, neboť těžké mramorové busty se běžně v rukou nenosí. Dále známe busty rodiny Hateriů, a to mužské i ženské, z náhrobku této rodiny, které jsou umístěny v chrámkovitých skříňkách. Mohou tedy také docela dobře představovat *imagines*. Skříňka muže je však značně poškozena. K tomu je víko sarkofágu v římském Museo dell Therme, kde mrtvý spočívá na lůžku a v klíně drží bustu své manželky. I tato busta může být zhotovena pouze z lehkého materiálu a proto ji můžeme považovat rovněž za *imago*.³²¹ Konečně přichází na řadu reliéf Q. Lollia Alcamena ve Ville Albani. Vlevo sedící muž drží v předpažené levici bustu mladého muže a v pravici rydlo. Před ním stojí žena, která pravicí přidává kadidlo do ohně na oltáři v podobě candelabra.³²² Busta jistě nemůže být mramorová. Naopak je sporné, zda chce Lollius psát rydlem na voskové *imago* svého syna. Celou scénu lze vykládat tak, že totiž jde o dar manželky Quintovi Lolliovi a že tento muž byl profesí umělec, snad dokonce portrétista pracující ve vosku a že tedy v pravici drží špachtli na modelování. Taková interpretace zní více přirozeně a mohla by tak být i správná.

Na portrétech předků byl, pravděpodobně vespod, nápis, který v krátkosti vedle jména zemřelého uváděl také jeho hodnosti, tituly a významné činy. Jak známo, Atticus byl mistrem v koncipování takových nápisů ve verších a Cornelius Nepos (18, 6) se podívoval nad jeho schopností stručně vyjádřit v těchto nápisech tolik věcí a to ve čtyřech nebo nejvýše v pěti verších. Nápis se nazýval *titulus* nebo *elogium*. Tibullus (IV 1, 30) mu říká *index*. V popisu chrámu Marta Mstitele na Augustově foru jakoby Ovidius (*Fasti* V, 12. května) zmiňoval právě *tituli*:

„Vidí Aeneu zde, jak obtížen břemenem drahým,
tolik vznešených předků z rodiny Júlské tu zří,
vidí Romula zde, zbraň vůdcovu na plecích nese,
na sochách hrdinů v řadě proslulé činy se čtou.“

---

³²¹ HELBIG³ II 68 nr. 1270.

³²² Tamtéž.

Tituli bývaly dohromady spojovány linkou (Isid. orig. IX 6, 28. Iuven. VIII 1. Martial. IV 40, 1. Plinius *N. H.* XXXV 6. Seneca *De beneficiis* III 28, 2. Suetonius *Galba* 2; *Nero* 37) a vytvářely tak rodokmen.

„Jinak to bylo u našich předků, kde to, co vzbuzovalo obdiv, nebyly obrazy od cizích umělců ani výtvoř z bronzu nebo mramoru, nýbrž obličej, modelované z vosku, byly rozestavovány v jednotlivých skříních, aby zde byly podobizny, jež by doprovázely pohřby členů rodu, a vždy s někým zemřelým šel celý zástup členů jeho rodiny, kteří kdy žili. Věncové ozdoby v přímých čarách se rozbíhaly k malovaným podobiznám naznačující rodovou posloupnost.

Domácí archivy byly vyplňovány zápisy a památkami na věci vykonané za jejich úřadování. Venku a kolem prahu byly jiné obrazy, znázorňující mohutnost duševní, vedle pak byly připevněny věci, ukořistěné od nepřátel, a ty nesměl ani kupec odstraniti a samotné domy se jimi pyšnily i po změně majitelů. Bylo to nesmírné podněcování, když dům každodenně vytýkal, že nebojovný majitel vstupuje do cizí slávy.

*Jest dochováno rozhořčení řečníka Messaly, jež zabránilo, aby do jeho domu byla vsunuta cizí podobizna rodu Laevinů. Podobná příčina vynutila na starci Messalovi ony svazky jež složil o rodinách, když prošel atriem Pomponianovým a uzřel, že adopcí podle závěti vniká obraz Salvittonův - to příjmení bylo totiž potupné pro Africany - do rodného jména Scipionů. Ale se svolením obou Massalů budiž mi dovoleno to říci, také v tom, jestliže si někdo neprávem přisvojoval obrazy slavných předků, spočívala jakási touha po slavných činech a bylo to daleko čestnější, než zasloužiti se o to, aby nikdo netoužil po jeho vlastních.“ (Plinius, *N. H.* XXXV 6-8)*

O tom, že *tituli*, nápisy na portrétech příležitostně přeháněly nebo uváděly vůbec falešné údaje, jak nás zpravují Livius (IV 16, 4. VIII 40, 4. XXII 31, 11) a Plinius (*N. H.* XXXV 8), asi těžko někoho překvapí.

Skříňka na portréty předků, kterou bylo zvykem uzavírat dvířky nebo závěsem, se otevírala při slavnostních příležitostech (Cicero *Sulla* 88. *Hist. Aug. Flor.* 19, 6. Polybios VI 53, 6. Seneca *controv.* VII 21, 10) a samotné *imagines* se věnčily (Cicero *Muren.* 88. Polybios VI 53, 6). Zvyk *veteres cerae* (Iuvenalis VIII 19. Ovidius *Amor.* I 8, 65), které černily kouřem atrium (Cicero *Pison.* 1,1. Seneca *epist.* 44, 5. Boëth. *Consolatio Philosophiae* I pros. 1), se jako obyčej udržely až hluboko do císařství. Vopiscus v *Hist. Aug.* zmiňuje tyto svátky jako stále živé v senátorských kruzích. Možná, že ještě Ausonius má na mysli *imagines maiorum* ve svém epigramu 24, 9.

Plinius ale nařiká (*N. H.* XXXV 4) nad tím, že *imaginum pitura, qua maxime similes in aevum propagabantur figurae, in totum exolevit* (malování podobizen, jež nejvíce zachovávalo věrné podoby na věky, úplně zaniklo). Předchozí svědectví vylučují úplně, že by spisovatel mohl rozumět pod *imaginum pitura* portréty předků. Spíš míní umělecký malovaný portrét, snad na dřevěné desky, které byly později nahrazeny *aeri clipei* nebo *clipeatae imagines*, to jest kovovými portrétními medailony.

Sňatkem žena přinesla svému manželovi také portréty svých předků (Cicero *in Vat.* 28. Livius I 34, 6). To je snadno pochopitelné. Přeci se muž této výsady nevzdá, aby *imagines maiorum* manželky neprovázely jeho mrtvolu. Pohřebního průvodu se účastnili liktoři, kteří předkům nosili *fascēs*. Nejspíš nešlo o skutečné liktory, ale tuto roli mohl vykonávat během pohřební slavnosti každý. Mohou se také vázat na liktory, odpovídající hodnosti zemřelého a stojící před márami. O vedení portrétů předků mluví Cicero (*De oratore* II 225) (*imagines ducuntur*), o nošení zase (Tacitus *Ann.* III 76. Porphyr. z. Hor. *Epod.* VIII 11. Cass. Dio LVI 34). Každopádně bylo jejich místo před márami zemřelého (Diodor. *exc.* XXXI 25, 2. Horatius *epod.* VIII 11f. *imagines ducunt funus*. Tacitus *Ann.* III 76), jen u pohřbu Augustova výjimečně za mrtvolou (Cass. Dio LVI 34). Pompa musí, zvláště v pozdější době, být velmi dlouhá, když se *imagines* příbuzných a spřízněných rodin měly shromáždit pospolu (Propertius II 13, 19. Lucanus VIII 733. Tacitus *Ann.* III 76. IV 9). Dodejme například, že při pohřbu L. Cornelia Sully jich údajně bylo šest tisíc. Jestliže *lecti* budeme chápat jako máry, na nichž nositel *imaginis* leží, zní jejich počet přehnaně. Zemřelý sám byl na pohřbu představován hercem s maskou, který parodoval jeho činy a výroky (Diodoros *exc.* XXXI 25, 2.

Suetonius *Vesp.* 19: *personam eius ferens imitansque, ut es mos, facta ac dicta viri*).

Pro dobu Vespasianovu byl tento zvyk představovat mrtvého ještě aktuální.

Při pohřebním průvodu odsouzeného se portréty předků nesměly ukazovat. To vyplývá z Cicerona (*Sulla* 88). Když zločin vyšel najevo teprve po smrti provinilce, bylo i jeho *imago* pravděpodobně zničeno (Iuven. VIII 18).

Na místě voskových masek byly občas zmiňovány portréty v celé figurě, zvláště triumfátorů (Iuvenalis VIII 1ff.).

Že v případě *imagines maiorum* nešlo zdaleka jen o rituální záležitost, svědčí Mariova řeč k Římanům po jeho zvolení konsulem a předání války s Jugurthou:

„Nemohu své kvality podepřít podobiznami, triumfy a konsuláty svých předků...“ (Sallustius, *Bell. Iugh.* 85, 25)

a tentýž autor dodává, že prý často slyšel, že Quintus Maximus (diktátor za války s Hannibalem), Publius Scipio a mnozí vynikající muži říkali, že pohled na podobizny jejich předků rozpalují jejich ducha touhou po ctnosti.

„Ten vosk a jeho zpracování jistě k tomu sílu neměly, to vzpomínky na vynikající činy minulosti roznítily plameny v srdcích těch skvělých mužů a ty nevyhasly, dokud se svou mravní silou nevyrovnali slávě a pověsti předků.“

Tak je zřejmé, že podobizny předků měly dalekosáhlý dopad zejména v politické praxi římské společnosti a že více než soukromou rodinnou tradicí byly veřejnou a zpolitizovanou záležitostí. O tom, že tyto obrazy se daly využít i politicky, svědčí příklad Caesarův:

„Prvního důkazu jeho obliby u lidu se mu (Caesarovi) dostalo, když soupeřil s Gaiem Popiliem o titul vojenského tribuna a dříve než on byl ze něho vyhlášen. Druhého a jasnějšího tehdy, když po smrti Mariovy manželky Iulie, jejímž byl synovcem, pronesl nad ní na Foru skvělou chvalořeč a odvážil se při pohřební slavnosti vystavit obrazy Mariovy. Bylo je tehdy od Sullovy správy obce poprvé zas veřejně vidět, neboť ti mužové byli prohlášeni za nepřátele vlasti. Když se totiž při tom někteří jali křičet proti Caesarovi, lid se také ozval, ale pochvalně, s potleskem a obdivem uvítal toho, jenž jakoby z podsvětí po dlouhých dobách uváděl zase do města Mariova vyznamenání.“
(Plutarchos, *Caesar*)

Dalším druhem *imagines* byly *imagines clipeatae*, to jest bronzové nebo stříbrné portrétní medailony (Plinius *N. H.* XXXV 4). Jak nás ujišťují antické prameny, je jeho původ řecký. Pro Řeky to byla jedna z mála legitimních forem sochařského portrétu, která nebyla zobrazením celé lidské postavy. Pro zobrazeného to bylo zvláštním druhem holdu, obdobnému vyzdvižení na štítě jako první krok k *apotheosis*. Velmi populární byl nakonec pro malíře³²³.

V Řecku se *clipeus* zmiňuje asi kolem roku 100 př. Kr. ve spojitosti se svatyní bohů na Samothráce. V Římě, můžeme-li se spolehnout na Plinia (*N. H.* XXXV 12 - je to komplikované tím, že si zjevně popletl osoby, když si dělal poznámky), první portréty na štítě byly v Bellonině chrámu a to prý Appia Claudia, spíš však Claudia Pulchra - kolem roku 80 př. Kr. Tyto kovové štíty byly velmi pravděpodobně kopiiemi *imagines maiorum* z jeho atria. Brzy po té, roku 78 př. Kr. M. Aemilius užil tyto *imagines clipeatae* k dekoraci vlastního domu. Pompejské malby z flavijské doby (Dům Vettiů, Dům Impluvia) nám ukazují, jak byly kovové *clipei* s hlavami ve vysokém reliéfu jako špek zavěšeny mezi sloupy³²⁴.

Zvyk uchovávání *imagines maiorum* se zdá být zcela nedotčen kontaktem s řeckým světem. Nijak není předzvěstí umístování portrétu zemřelého na jeho náhrobek, ale je spíš úzce spojen s politickým konceptem, s *ius imaginum*, které bylo ovládáno velmi specifickými náboženskými a právními závazky. V podstatě bylo právním vyjádřením zvyku, jehož konkrétním projevem bylo privilegované přechovávání obrazů předků v *atriu*.

Jak je patrné z předchozích řádků, měla římská a patrně i obecně italská společnost velice specifický, přímo vřelý vztah k masce. Vnímala ji jako fyzického reprezentanta zachycené osoby se výjimečnou schopností také za určitých okolností být onou osobu. Přesto je však římské vnímání *magines maiorum* ve funerálním kontextu poněkud obtížně propojitelné se sakrálními aktivitami odehrávajícími se v mnohých svatyních střední Itálie. V celkovém kontextu votivních terakot se jeví masky jako atrefakty řadící se spíše ke skupině votiv anatomických, tj. odkazujících ke konkrétním neduhům konkrétních osob. I zde je však zapotřebí mít na paměti výše zmíněná

---

³²³ BIANCHI BANDINELLI 1970, s. 87.

³²⁴ Tamtéž, s. 89.

specifika zachycení jednotlivce ve tvárné hmotě a její schopnost stát se *in absentia* právě tímto jednotlivcem.

9. 3. 3. TERAOTOVÁ ANATOMICKÁ VOTIVA

Anatomickými votivními předměty jsou míněny ty votivní terakoty, které nepředstavují celek lidského těla nebo lidskou hlavu (která mohla být v etrusko-italickém prostředí vnímána jako reprezentant celé osoby), ale jenom některou jeho část, a to jak z vnějšího, tak i z vnitřního pohledu. Na střeidoitalských lokalitách se velice často setkáváme s nálezy terakotových modelů trupu, končetin, jednotlivě i hromadně zobrazených vnějších i vnitřních orgánů. Tato kapitola se pokusí o úplný výčet dosud nalezených anatomických votiv.

Jako doklad léčivých kultů anatomická votiva v mnoha případech nejspíš vypovídají o jevech patologických a proto je na ně možné nahlížet i z hlediska klinické medicíny (Tab. XXXV).³²⁵

Již po tisíciletí jsou zasvěcovány božstvům modely churavějících částí lidských těl. V mnoha zejména katolických kostelích tato praxe přežívá dodnes. Prosebníci zde na zdi nechávají připevit nápisy díky za uzdravení a pomoc nebo vyobrazení konkrétních částí těla na kovových destičkách.³²⁶

Vzhledem k nesnadné dostupnosti zejména italských publikací o votivních depozitech se pro nás jeví jako nejlépe analyzovatelných následujících deset střeidoitalských lokalit, kde byly odkryty svatyně s léčivými kulty: Tarquinia, Gravisca, Falerii, Pyrgi, Řím – Asklépiova svatyně na tiberském ostrově a svatyně Minervy

---

³²⁵ Terakotová socha mladíka v plášti, který je zobrazen jen do pasu jako určité torzo, má otevřené břicho se všemi detailně propracovanými vnitřními orgány. V tomto případě je zjevná především naléhavost tohoto votiva v úzkém vztahu k adorantovi, DECOUFLÉ, P.: La notion d'ex-voto anatomique chez les Étrusco-Romains. Analyse et synthèse, Bruxelles 1964, s. 8-10, Tab XV.

³²⁶ LESK, A. L.: The Anatomical Votive Terracotta Phenomenon in Central Italy: Complexities of the Corinthian Connection, in: Muskett, G., Koltsida, A., Georgiadis, M. (eds.): SOMA 2001, Symposium on Mediterranean Archaeology, BAR International Series 1040, 2002. Proceedings of the Fifth Annual Meeting of Postgraduate Researchers. The University of Liverpool, 23-25 February 2001, s. 193.

Medicy na Esquilinu, Gabii, Nemi, Lavinium, Fregellae.³²⁷ O významu těchto lokalit a votiv z nich pocházejících, stejně jako o jejich vztahu k řeckým oblastem pojednáme v kapitole 10.

Nejvíce se k praxi anatomických terakot vyjadřují nálezy *in situ*: Třináct oltářů v Laviniu a svatyně Démétér/Vei, Héry/Uni a Afrodíty/Turan v Gravisce, přístavním městě Tarquinií. Mimo Řím je Asklépiova svatyně ve Fregellae jediné stojící Asklepieion ve střední Itálii pocházející ještě z doby římské republiky a její stratigrafie jednoznačně dokládá oddělení fenoménu anatomických terakot a Asklépiova kultu.³²⁸ Z analýzy těchto lokalit vyplývá typologické propojení mezi anatomickými terakotami v řeckém Korintu a svatyni v Gravisce na jihozápadním pobřeží Etrurie a dále, což je podstatné, odloučení Asklépiova kultu a léčivých kultů ve střední Itálii všude tam, kde byla používána anatomická votiva. Idea dedikace terakotových modelů částí těl byla přinesena do jižní Etrurie z Korinta podstatně dříve, než tato praxe dorazila do Říma. Je proto nutné poopravit Torelliho běžně přijímanou teorii o šíření jevu anatomických votiv z Říma prostřednictvím římské kolonizace.³²⁹

V pozdním 5. a ve 4. století př. Kr. byly anatomické terakoty nabízeny Asklépiovi v Korintě. Asklépioův význam a vliv v této době rychle narůstal spolu s jeho apoteózou a převzetí různých Apollónových svatyní stejně jako v Epidauru, na Kóu nebo v Korintě. V jiných léčících svatyních v Řecku votiva Asklépiovi a Amfíaraovi (další héros/božstvo s léčivou silou) měly podobu do mramoru tesaných votivních reliéfů, popsanych stél, malovaných dřevěných a terakotových desek a anatomických votiv zhotovených z jiných, vzácnějších materiálů.³³⁰

Proč tedy Korintané zvolili k výrobě svých votiv „obyčejnou“ hlínu? Roebuck³³¹ se domnívá, že postrádali kvalitní kámen k sochařským pracem a tak se celkem přirozeně obrátili na svou tradici prověřenou koroplastickou produkci, která byla již po generace vyhlášená. Laciný a ručně dělaný předmět - takový druh votiva byl

³²⁷ LESK 2001, s. 193.

³²⁸ Tamtéž, s. 193.

³²⁹ TORELLI, M.: Aspetti ideologici della colonizzazione romana più antica, *DialArch* 6, 1988, s. 71.

³³⁰ LESK 2001, s. 193.

³³¹ ROEBUCK, C.: The Asklepieion and Lerna. Corinth 14, Princeton 1951, s. 112.

dostupný prakticky všem vrstvám společnosti. Důležité je pro nás to, že tato votiva byla vždy v horní části proděravěná tak, aby je bylo možno zavěsit na zeď.³³²

Během 4. století př. Kr. začali lidé ve střední Itálii ve svých svatyních hojně užívat podobná anatomická votiva. Tato praxe zde trvala až do počátku 1. století př. Kr., kdy radikální sociálně-polické změny v římské Itálii narušily *modus operandi* v léčivých svatyních.³³³

Tisíce anatomických votiv byly nalezeny ve votivních depozitech v Etrurii, Latiu a severní Kampánii³³⁴, ale na rozdíl od svých korintských vzorů nebyly uzpůsobeny k pověšení. Jediné, co vyžadovaly, byl oltář, k němuž by mohla být postavena nebo položena.³³⁵

Zvláštním druhem anatomických votiv jsou tzv. polyviscerální votivní terakoty (Tab. XXXVI), tj. vyobrazení několika vnitřních orgánů najednou, jakoby na destičce. Jejich detailní určení je nesnadné, v některých případech i z pohledu anatomů dokonce nemožné. Existuje možnost, že v těchto zvláště záhadných případech se může jednat o vyobrazení vnitřních orgánů různých obětních zvířat, jejichž anatomie je nám neznámá.

V posledních několika letech věnovali hodně pozornosti anatomickým votivním darům historikové medicíny. Jejich analýzy vedly k podrobnému popisu různých morfologických a patologických jevů, které byly často předmětem různých interpretací.³³⁶

Jedna z důkladných prací zpracovávajících toto téma³³⁷ znovu shrnula myšlenky největších odborníků v oboru a zejména debatu o interpretaci ženských pohlavních orgánů (děloh s přívěškem) a předmětů s různými vnitřními orgány, ať už zobrazených hromadně na tabulkách nebo samostatně.

---

³³² LESK 2001, s. 193.

³³³ Tamtéž, s. 193.

³³⁴ FENELLI, M.: I votivi anatomici in Italia, valore e limite delle testimonianze archeologiche, *Past* 34, 1992, s. 127-8.

³³⁵ LESK 2001, s. 194.

³³⁶ BAGGIERI, G.: Archaeology, religion and medicine, in: BAGGIERI, G. (ed.): *L'antica anatomia nell'arte dei donaria*, Roma 1999, s. 80; CAPASSO, L.: Le terrecotte votive come fonti di informazioni paleopatologiche, in: BAGGIERI, G. (ed.): *L'antica anatomia nell'arte dei donaria*, Roma 1999, s. 30-32.

³³⁷ FENELLI, 1978.

Jistý spor panoval v tom, jak moc byly tyto artefakty z medicínského hlediska správné ve vyobrazení orgánů nebo nakolik mohly být výtvozem koroplastovy umělecké licence. Ta samozřejmě mohla a asi také stavěla na omezené znalosti těch nebo oněch lidských či zvířecích vnitřních orgánů.³³⁸

Rovněž je na místě vzít v úvahu i možnost, že takováto vyobrazení nezdravých orgánů mohla souviset s eventuelním záměrem zažehnat tímto aktem nemoc, ať už nějakou konkrétní diagnózu, což by předpokládalo skutečně koroplastovy dobré znalosti patologie, nebo mělo účelné zobrazení „nějaké“ anomálie jednoduše vytvářet dojem obecného onemocnění tohoto konkrétního orgánu.³³⁹

Anatomická votiva dokládají existenci lidového náboženství, které zjevně předcházelo kult řeckého boha Asklépia, léčitele pocházejícího z Epidauru, jehož kult dosáhl v Itálii vrcholu jeho uvedením do samotného Říma v průběhu 3. století př. Kr. Terakoty jsou výsledkem kulturních a historických náboženských představ, které formovaly *koiné*, která silně ovlivňovala každodenní život běžných lidí. Ti při svých návštěvách a modlitbách ve svatyních touto cestou hledali odpovědi na svá životní očekávání a vyhlídky.³⁴⁰

Upřímně řečeno, většina těchto artefaktů je po estetické stránce nevalná; částečně je to způsobeno nízkou úrovní společenských tříd, které je pořizovaly, ale rovněž řemeslem samým, které se provozovalo poblíž zmiňovaných svatyní a které mnohdy, chtělo by se říci – po italském způsobu – ponechávalo vyšší umělecké a estetické ambice, alespoň v onom řeckém slova smyslu, stranou. Nikoli helénská krása, ale zřejmost a přímočarost byly vlastní populaci střední Itálie.

Na základě fyzikálně-chemických analýz hmoty anatomických votiv, byla k jejich výrobě nejčastěji používána hlína, která pocházela z míst přímo sousedících se svatyněmi. Rozdíly ve složení a tudíž i kvalitě materiálu jsou patrné zejména v poměru mezi železem a hliníkem: sama hlína má velmi jemnou strukturu a její plasticita se mění podle příměsí a vzájemného poměru chemických prvků, které obsahuje. Pro přibližnou lokalizaci místa vzniku terakot je dobré vyšetřit tyto artefakty laboratoří.

---

³³⁸ BAGGIERI 1999b, s. 80.

³³⁹ Tamtéž, s. 80.

³⁴⁰ Tamtéž, s. 80.

Doměnka o kvalifikovaném řemeslníkovi svobodně se pohybujícím od jedné svatyně k druhé je potvrzena opakováním nápadně podobných až identických artefaktů na různých lokalitách. Užívání forem dovolovalo opakování stejného způsobu zpracování dokonce na velice vzdálených místech. Pakliže k tomu ale nedocházelo tímto způsobem, pak musel existovat kvetoucí dálkový obchod s těmito artefakty. Pro svatyni obchod s těmito votivními terakotami musel představovat bohatý zdroj příjmů.

Množství depozitů i anatomických votiv v nich ukazuje, jak široce rozšířené bylo užívání hliněných ex vot. Jenom v Latiu je víc než sto takových svatyní. Velké množství těchto svatyní spadá do období střední a pozdní republiky. Touha ochránit své zdraví se projevuje obětováním drobných terakot nebo vzácně i bronzů zobrazujících části lidského těla.³⁴¹

Reprodukce lidského těla a jeho částí představují velké a významné skupiny: oči (Tab. XXXVII, obr. 1, 2), uši (Tab. XXXVII, obr. 3, 4), ústa (Tab. XXXVIII, obr. 1, 2), jazyky (Tab. XXXVIII, obr. 4), zuby (Tab. XXXVIII, obr. 3), torzovité trupy, otevřené trupy (Tab. XXXVI, obr. 2), vícečetné i jednotlivé vyobrazení vnitřních orgánů na destičkách (srdce, ledviny, močové měchýře, slezina, střeva)(Tab. XXXVI, obr. 1), prsy (Tab. XXXIX-XL), pánve, hýždě, celé nebo jen části horních končetin (paže s předloktím, paže s rukou, ruka nebo prsty)(Tab. XLI, obr. 1), celé nebo jen části dolních končetin (stehno a noha, noha s chodidlem, samotné koleno, chodidlo) (tab. XLI, obr. 2, 3), ženské nebo mužské pohlavní orgány (vulvy (Tab. XL, obr. 1), pochvy, dělohy (Tab. XLII-XLIII); faly obřezané nebo se zúženou předkožkou (Tab. XLIV), varlata).

Při studiu těchto artefaktů z anatomického hlediska si musíme uvědomovat, že zobrazují povědomost, jakou mohla o lidské normální i patologické anatomii mít většina tehdejší populace. Takováto znalost byla patrně založena z části na zvířecí anatomii (z běžného i sakrálního řeznictví) a zčásti na lidské anatomii a fyziologii odvozené přímo ze života, starobylých nauk a z lékařských názorů rozšířených v minulosti. Z chronologického hlediska se objevují ve stejné době, kdy žil Aristotelés, jehož vědecké metody odstartovaly a ovlivnily zvířecí pitvy a učinily je běžnou praxí. Ve stejné době (první polovina 3. století př. Kr.) v egyptské Alexandrii anatomové

---

³⁴¹ BAGGIERI 1999b, s. 81.

Erophilos a Erasistratos praktikovali pitvy těl a dokonce i vivisekci odsouzců na smrt.³⁴² Je ale otázkou, nakolik tyto tehdy moderní poznatky a vlivy helénistické vědy mohly proniknout až do střední Itálie a ještě najít uplatnění v dílnách koroplastů místo aby zakotvily v místním intelektuální prostředí. Formulujeme-li problém takto, pak se možnost tohoto vlivu řeckého světa na střední Itálii jeví jako dost nepravděpodobná.

Co se týče etruského světa, máme jen stručné zprávy, většinou jen obecné povahy a ještě zprostředkované cizími etniky, s někdy problematickým vztahem k Etruskům samým.³⁴³

Musíme si uvědomit, že někdy bylo nemožné zobrazit patologické potíže, jako v případě bolestí či fysiopatologických neduhů. V jiných případech zase bylo možné zobrazit patologické jevy barvami na terakotě. Při čištění votivního terakotového srdce z Ara della Regina se například ukázalo, že na růžovém povrchu byla vyvedena kresba koronárních cév sytě červenou barvou. Můžeme si představit, že pro na polích dělný lid asi nejběžnější případy jako zranění, kožní onemocnění nebo drobnější anatomické detaily byly jen malovány určitými barvami na povrch těchto artefaktů.³⁴⁴ To by bylo v logice věci a usnadnilo by to koroplastům jejich práci. Malba terakot přicházela na řadu až po výpalu a tak se *de facto* mohla odehrávat až při samotném prodeji v blízkosti svatyně, nemusel ji provádět výrobce, ale prodejce hledící tváří v tvář na neduhem postiženého prosebníka.

Zajímavá, i když možná trochu těžko přijatelná, je Baggieriho následující teorie. Podle něj je možné se domnívat, že když orgán nevykazuje žádné anomálie, tak se můžeme pokusit o takovouto symbolickou interpretaci votivního daru: hlava jako modlící se figura zasvěcená božstvu (jako nejvznešenější část lidského těla má tedy schopnost zastoupit tělo celé), oči jako žádost o božskou pozornost (“podívej se na mě”), uši jakoby božstvu za donátora říkaly: “vyslyš mě” a jazyk možná vyjadřoval touhu, aby božstvo k modlícímu se promluvílo. Ruce mohou být symbolem modlitby

---

³⁴² Tato praxe skončila v tomtéž století; BAGGIERI 1999b, s. 81.

³⁴³ Diodorus Siculus – Bibliotheca Historica V, 40; Aischylos – Elegie IX, 15-1; Hesiodos, Theogonia V, 1011; Plinius, Epistulae V, 46, 143; Varro, De rustica 1, 2; Varro, De lingua latina V, 46, 143

³⁴⁴ BAGGIERI 1999b, s. 82.

k božstvu, chodidla symbolem pouti, vulva žádosti o plodnost, penis touhy o sexuální sílu a možná plodnost, děloha touha po mateřství a prsy se mohou vázat ke kojení.³⁴⁵

K této úvaze by se dalo namítnout, že votivní náboženství vykazuje značnou předmětnost a hlavně typicky italskou přímočarost a konkrétnost a tedy takovéto abstraktním směrem se ubírající teorie neodpovídají zcela celkovému charakteru *religio votiva*.

U některých anatomických votiv představujících pohlavní orgány a pocházejících především z Falisci, Vulci a Tarquinii se zdá, že v sobě mají více přesné anatomické vědomosti než jsme dříve mysleli. Jde o objevy malých terakotových kuliček uvnitř děloh, které vrhají nové světlo na vědomosti o ženské plodnosti.³⁴⁶

Zkoumání několika stovek těchto děloh³⁴⁷ nalezených v depotech u svatyní jako etruská Gravisca a zasvěcených vícero božstvům (Démétér-Vei, Afrodité-Turan a Héra-Uni) pečujících o plodnost a ochranu dětí; nebo ve Fontanile di Legnisina ve Vulci, rovněž zasvěcené Démétér a Héře a v Ara della Regina v Tarquinii nabízí nové interpretace o porodnických znalostech, které náležely etruským obyvatelům těchto oblastí.

Tyto votivní terakotové dělohy spadají do 4. století př. Kr., jsou různých typů mají jednu nebo dvě malé podobné v ruce dělané sférické části o tloušťce asi 1cm, stejné barvy a s toutéž kuličkou uvnitř. Byly nalezeny ve skupině asi 400 děloh, dvě třetiny z nich náleží k depotu z Tessennano (vykopávky z roku 1956) a Fontanile di Legnisina (sezóny 1984-1986) v oblasti Vulci, kdežto zbývající třetina pochází z lokality Gravisca a Ara della Regina (Tarquinie - výkopy 1963-1965). Dělohy jsou různých typů, převažuje délka asi 14-16-17,5-19 cm, šířka 8-8,5 cm, jde o tvary mandlové, hruškovité, rybovitě nebo vejčité se zúžením mezi tělem dělohy a děložním hrdlem. Jejich vnější povrch je různě upraven. Jsou na něm rýhy, žlábký, protkávané reliéfy, je s hrbolky nebo jinými ozdobami. Při pohledu zepředu je hrdlo

³⁴⁵ BAGGIERI 1999, s. 82.

³⁴⁶ Tamtéž, s. 82.

³⁴⁷ BAGGIERI, G.: „Speranza e sofferenza“ nei votivi anatomici dell'antichità, in: Baggieri, G. (ed.): *L'antica anatomia nell'arte dei donaria*, Roma 1999, s. 64-71; BAGGIERI, G.: *Etruscan Wombs*, in: *The Lancet*, n. 9130, vol. 352, 1998, s. 790.

trojúhelníkovité s ornamenty kolem otvoru, se třemi až šesti výčnělky nebo jakoby okvětními lístky.³⁴⁸

Význam malých výčnělků se vykládal jako patologický poukazují na nějakou obecnou chorobu nebo problém konkrétní části těla nebo byl interpretován jako pracující svalovina během porodních stahů představující porodní bolesti.³⁴⁹

Baggieri a Margariti přišli se zajímavou hypotézou, která v těchto vnějších výzdobách děloh vidí podobnost se tkanými nádobami na starověké kožené nádoby (lat. *uter, utris*).³⁵⁰ Dekorace kolem ústí dělohy (3-6 výčnělků) může představovat uzavření nebo zúžení dělohy samé. Tato hypotéza, která považuje dělohu za nádobu na vodu (*uter, utris*) se dá vysvětlit tak, že děloha v těhotenství je svého druhu nádobou na vodu, plodovou vodu. Ostatní dělohy mají jakýsi plastický hřeben v podobě rybí hřbetní ploutve, což je zase spojuje s vodní symbolikou. Děloha jako zdroj života byla vnímána jako magický a božský orgán stejně magický, božský a posvátný jako vody pramenů, řek, jezer a moří. Voda je zdrojem života na celé zemi. Lze tak spojit výrobu a darování těchto terakotových votiv s posvátným kultem vody, jemuž ostatně byly zasvěceny i mnohé svatyně.³⁵¹

U mnoha z těchto terakot je otvor děložního hrdla vynechán, u jiných zase je příliš malý nebo zase příliš velký a umožňují kuličce zevnitř vypadnout. Pro rozpoznání těchto pohyblivých kuliček uvnitř děloh byl naprosto zásadní výzkum s využitím rentgenových paprsků. S jejich využitím jsme se dozvěděli o historicky prvním uměleckém a fyziologickém svědectví o vnitroděložním životě. Mohli bychom se domnívat, že představují zobrazení vnitroděložního života a že tyto kuličky představují jeho počáteční, embryotickou fázi. Děloha darovaná bohům může vyjadřovat žádost o těhotenství, plodnost a ochranu žen. Přítomnost dvou kuliček uvnitř dělohy může být dokoce žádostí o dvojčata nebo nárůst plodnosti; jak ženské, tak mužské.

---

³⁴⁸ BAGGIERI 1999b, s. 82.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 83.

³⁵⁰ BAGGIERI, G., MARGARITI, P. A., DI GIACOMO, M., BERANGER, E.: Dal desiderio al rifiuto, passando per l'abuso-Maternità una storia sorprendente, Atti della I Conferenza internazionale di Antropologia e storia della salute e delle malattie, Genova 1996, s. 123-135.

³⁵¹ BAGGIERI 1999b, s. 83.

Kulička se našla i v dělohách s přívěskem postraně a potvrzuje tak výjimečnou funkci tohoto orgánu. Výzkum uměleckých děl a antických literárních zpráv dokládá, že tato symbolická reprezentace života je nejspíše prvním zobrazením vnitroděložního života. V rytinách z paleolitu, na nichž jsou zobrazena těhotná břicha (Dordogne caves, Laugerie Basse) – jedny z prvních zobrazení ženské fertility, v kostěných nebo slonovinových pravěkých figurkách, v Platonových, Hippokratových a Aristotelových popisech funkcí dělohy až do prvního století po Kr. se nedá najít žádná zmínka o plodu či embryu. Až Soranos z Efesu (1. století po Kr.), řecký porodník a gynekolog popsal ve svém díle “Gynecia”, které přeložil a ilustroval Mosciu v 6. století po Kr., Codex Parisiensis – Francouzská národní knihovna), pozici plodu během zdlouhavého nebo obtížného porodu (partus difficilis).³⁵²

O dělohách s přívěskem nad nebo po straně lze uvažovat anatomicky i patologicky. Patologicky lze interpretovat dělohu pocházející z Ara della Regina, k níž z levé strany přiléhá vejcovitý útvar a tvoří jeden celek a dá se chápat jako fibroma (benigní nádor vazivové tkáně) nebo cysta na vaječníku. Jiným příkladem, který se dá interpretovat anatomicky je děloha pocházející z Civita Castellana, u níž se dá trojúhelníkovitý přívěsek v horní části uprostřed vyložit jako močový měchýř. Frekvence výskytu děloh s vnějšími přívěsky je asi 5-7% z celkového počtu a zvláště evidentní jsou u souborů souvisejících s plodností.³⁵³

Od těchto přívěsků se lišící máme ze svatyně v Campestre, Tessennano, kde je appendix na levé straně dělohy podobný malému pytlí s otevřeným kanálkem (více méně jako vyfouklý balonek) a z Lucus Feroniae, kde podobný předmět (Tab. XLII, 3) ve velkém měřítku je prázdný a s otevřeným kanálkem. Tyto dva příklady jsou interpretovány jako vaječníky s trubicí nebo jako placenta s pupeční šňůrou zobrazená z vnějšku. Syntéza těchto dvou výkladů může být pokusem zobrazit mimoděložní těhotenství.³⁵⁴

Všechny varianty malých přívěsků v blízkosti děložního hrdla či čípku (někdy napravo, jindy nalevo) se dají interpretovat jako jeho nádor. Na některých rentgenových

---

³⁵² BAGGIERI 1999b, s. 83.

³⁵³ Tamtéž, s. 84.

³⁵⁴ Tamtéž, s. 84.

snímcích děl s přívěskem můžeme vidět malou hliněnou kuličku (Ara della Regina a Tessennano), což je dokladem ocenění tohoto jedinečného orgánu (Tab. XLIII).³⁵⁵

Pro své anatomické detaily jsou rovněž zajímavé dvě vyobrazení ženských pohlavních orgánů nalezených v Tessennano a ve Vignale (Civitacastellana). Jsou vyrobeny velice přesně. Dosud se našlo v chrámových depozitech jen málo vulv. Tak málo, že ty které máme, lze jen stěží nějak vyhodnotit. V každém případě zobrazují pohlavní orgány dětí, mladistvých i dospělých.

Vulva dospělé ženy z Tessennana je trojúhelníkovitého tvaru a měří 15 cm na výšku a 7,5 cm na šířku. V horní části má dvě horizontální rýhy (*interpubic plicae* = řasy) a hned pod nimi se rozšiřuje štěrbina probíhající podél celé vulvy, na níž je evidentní ústí močové trubice. Vulva nalezená ve Vignale a zhotovená z červeno-růžové terakoty má v horní části stydký pahorek (*Veneris mons*) a hned pod stydkou částí následuje pečlivě znázorněný klitoris a od něj běží tenká rýha napříč celým artefaktem. Ta přitom ale ponechává větší pysky u sebe a tudíž snad představující vulvu mladé ženy.³⁵⁶

Tato dvě votiva pocházejí ze vzdálených míst, jsou zhotovena z rozlišných typů hlíny a různých stylů, přesto spolu sdílejí stejný způsob anatomického zobrazení. Je pochopitelně možné, že řemeslník pracující ve Vignale se snažil být přesný i u velice malých vyobrazení: z této svatyně pochází i ženská noha podaná s mimořádnou jemností, se všemi žilkami na nártu. V Tessennano rozbor ukazuje víc na patologická zobrazení, jak se dá vyvodit z nálezů dvou fimosních (zúžená předkožka) falů.³⁵⁷

Co se týče mužské plodnosti, data získaná z votivních terakot zvažovala jen terakotové nebo bronzové mužské pohlavní orgány. Zde jde v naprosté většině o zobrazení varlat nebo falů. Mnoho autorů Baggieriho nevyjímaje se domnívá, že u votivních falů jde v téměř naprosté většině případů o znázornění fimosy. Zpodobnění fimosy jako nemoci ovlivňující pohlavní styk nebo močení se často nacházejí ve svatyních spojených s božstvy plodnosti a tak precizní a opakované zpodobnění fimosy může mít nejen patologický ale též kultovní význam.

---

³⁵⁵ BAGGIERI 1999b, s. 84.

³⁵⁶ Tamtéž, s. 84.

³⁵⁷ Tamtéž, s. 84.

To je případ nedávno objeveného souboru votiv ve svatyni Corchiano pravděpodobně spojené s Dionýsovým nebo Priáповým kultem. Nalezeno bylo mimořádné množství fimosních i obřezaných pyjů (119/9) hrubé fabriky a různých tvarů a velikostí. Z celého souboru se však jeden vymyká: terakota představující erektovaný penis s odkrytým žaludem (*glans penis*), na jehož povrchu jsou vidět dva symetricky umístěné hrbolky stejné barvy, tvaru i velikosti. U jeho kořene na jedné straně je menší penis rovněž se staženou předkožkou a na druhé straně stopy patrně po tomtéž, již odlomeném artefaktu, který dotvářel falickou triádu (Tab. XLIV, obr. 1). Navíc lineární hřeben na tomto nálezu může poukazovat na mechanický spoj s nenalezenou vulvou a zobrazující tak možná skutečný akt plodnosti. Na tomto případě je možné sledovat patologický i antropologický význam. První vidí ve dvou bulkách onemocnění jako např. condilomatitidu, traumatický otok, nádor apod. Druhý zase zpodobnění páru očí, které hledí během penetrace do hlubin ženské intimity a stávají se tak symbolem plodnosti, kontroly a nadvlády nad tajemným ženstvím, moci a mužnosti.³⁵⁸

Případy s fimosou jsou téměř vždy převažující a bez ohledu na patologii to může znamenat zařikání proti impotenci představovaný obřezanými a erektovanými faly. Fimosa se také vyskytuje na chlapeckých falech, někdy s dlouhou a uzavřenou předkožkou, některé jiné s normální, hodně detailní a kruhovitou (Tessennano). Chlapecké faly tvoří asi 3-5% celkového počtu falů nalézáných ve svatyních jako Ara della Regina, Tessennano a Corchiano.³⁵⁹

Dva vzorky nalezené v Tessennano (Vulci) ukazují zvláštní zobrazení varlat a poloerektovaný penis s fimosou, na jejímž vršku můžeme najít křížovitý zářez, dvojitou kruhovou rýhu na předkožce a rovnoběžné vlnité rýhování na stydkém pahorku, představující ochlupení. Tyto nálezy dokládají, jakým způsobem byla obřízka prováděna: křížovité a prstencové zářezy nejspíše indikují dvě odlišné věci: křížovité byly užívány na atrofovaný druh fimosy pro niž stačí proříznout kůži k dosažení zvětšení předkožky a tak eliminují přilnutí k žaludu a vznik infekcí. Na druhou stranu v případě hypertrofované předkožky se zdál být nutností prstencovitý řez. Tyto dvě

---

³⁵⁸ BAGGIERI 1999b, s. 85.

³⁵⁹ Tamtéž, s. 85.

terakoty mohou být vzorem pro chirurgické zákroky a představují jak náboženský rituál s božskou asistencí, tak prevenci fimotických komplikací.³⁶⁰

Možné je dokonce i to, že některá z blízkovýchodních kolonií obývala území přiléhající k Tyrhénskému moři, a to vedle řeckých, římských, egyptských a fénických populací, s tím, že zde také provozovala své náboženské rituály včetně mužské obřízky. Zbytky přístavu byly nalezeny v Le Murelle, Montalto di Castro a dost dobře mohou být pozůstatky osady Rigisvillae (Regae). Mohl by to tak být nový mezinárodní přístav ležící poněkud na sever od jižní části Etrurie, vedle již oněch známých přístavů vybudovaných od 8. do 7. století př. Kr. (Pyrgi – Caere a Gravisca – Tarquinia) pro obchodně-námořní dopravu.³⁶¹

Co se týče fimotické interpretace většiny terakotových votivních falů, může být podložena několika nálezy falů se zobrazenou či naznačenou obřízkou. Nejde zde totiž o zobrazení obřezaných falů, ale falů, které mají být obřezány. Rýhami je na jejich špičce tento chirurgický zákrok naznačen. Zatímco je tedy obřízka z rituálního hlediska cílem, na těchto artefaktech se spíše zdá být toliko prostředkem k dosažení nápravy něčeho, velmi pravděpodobně plné a bezproblémové funkčnosti.

Na druhou stranu je pozoruhodné, že všichni badatelé bez údivu přijímají tak vysoký výskyt fimozy v populaci a extrapolují tuto interpretaci i na ostatní zpodobení falů, třebaže tyto již nenesou žádný náznak chirurgického řešení diagnózy. Srovnáme-li však způsoby zobrazení mužského pohlavního údu v různých obdobích umění v antickém Středomoří, překvapivě zjistíme, že do špičky se zužující a tedy protáhle působící falus byl zcela běžným způsobem zobrazení tohoto orgánu jak u Řeků, tak i Římanů. A vskutku bychom sochařsky nebo malířsky hojně zachycené bohy a bájně hrdiny, plodného Hérakla nevyjímaje, jen stěží podezřivali právě z této zdravotní dysfunkce. Vzhledem k tomu, že starověké kultury neměly žádný morální problém se zobrazováním ztopořeného mužského pohlavního údu, lze se také domnívat, že terakotové faly nepoukazují např. na mužskou neplodnost. Tato porucha ostatně bývala přisuzována spíše jen ženám.

---

³⁶⁰ BAGGIERI 1999b, s. 85.

³⁶¹ Tamtéž, s. 86.

Obobným způsobem v terakotě zobrazený falus je možné nazírat i dalšími dvěma způsoby, a to jako symbolické vyjádření všeobecné žádosti o zajištění sexuálního zdraví jednotlivce nebo naopak jako velice konkrétní poukázání na neschopnost erekce. S ohledem na velikou četnost se tyto dvě posledně zmíněné interpretace jeví jako nejpravděpodobnější.

9. 3. 4. VOTIVNÍ TERAKOTY SOUVISEJÍCÍ S POKRMY A JEJICH ZPODOBENÍ

Za splnění svých přání mohli lidé bohům nabízet téměř jakýkoliv dar, který vyžadoval alespoň minimální výdaj. Mohlo jít o oběť zvířete, darování věci, častým bylo zaslíbení (často první) části sklizně apod.³⁶² S votivními dary se setkáváme už u Homéra, když Hektór slibuje zasvětit zbroj svého soupeře Apollónovi a Odysseus přenechává Dolónův čepec, luk a kopí Athéně.³⁶³

Moderní archeologie má schopnost nacházet a díky spolupráci s dalšími vědními obory (archeozoologie, archeobotanika aj.) i detailněji vyhodnocovat zbytky skutečných obětí. To platí zejména v případě kostí rozmanitých druhů obětovaných zvířat (Tab. XLV), ale také dalších k obětem užívaných komodit, především zemědělského charakteru (vejce, ovoce, obilí, květy...) (Tab. XLVII, 2, 3). V diskutovaných souborech votivních terakot hojně nacházíme i řadu předmětů, které mají představovat a nejspíš také skutečně před bohy zastupovat opravdovou oběť – potravinu.³⁶⁴

Co se týče obětních tekutin (mléko, víno, med...), jsme odkázáni především na literární zprávy nebo dedukce založené na analýze keramiky ve votivních

³⁶² Z římských dějin známe několik případů, kdy byl božstvu v kritickém okamžiku bitvy přislíben dokonce celý chrám v Římě a ze souvislostí je zřejmé, že větší hodnotu Římané nabídnout bohům neuměli.

³⁶³ *Ílias* 7. 81; 10. 458-64; 570n.

³⁶⁴ TITZ, P.: Středoitalské votivní terakoty v podobě pokrmu bohů a lidí, in: Sborník konference „Náboženství a jídlo“, Pardubice 2005, v tisku.

depozitech.³⁶⁵ Doklady úlitby nebo obětování nápojů ve střední Itálii doby republikánské lze spatřovat v přítomnosti pietně uložené běžné nebo miniaturní keramiky tvarově odpovídající picím nebo rituálním nádobám. Podobně i mnoho votivních terakotových soch řady typů představuje obětníka, který v rukou drží jednu neb dvě nádoby, provádí úlitbu³⁶⁶ nebo je zachycen s *patérou* v ruce.³⁶⁷

Obraz vytvářený zvířecími ostatky obsaženými ve vrstvách svatyní a ve votivních depozitech lze zajímavě doplnit výpovědí určitých votivních terakot. Existuje smysluplná domněnka, že jde o levnější a také trvanlivější formu (náhražku) oběti.³⁶⁸ Votivní terakoty z období římské republiky představují oproti dřívějším dobám poměrně menší množství například obětovaných psů nebo králíků a je zajímavé, že tento fakt je možné doložit i menším množstvím kostí těchto druhů v okolí svatyní. Naopak stále oblíbené se těší ptactvo, skutečné i terakotové, většinou jde o holuby, husy nebo kachny. V případě holubů je možné, že jde o importovaný řecký kulturní vliv. Sošky s holoubaty byly velmi rozšířené ve Velkém Řecku a na Sicílii.³⁶⁹

Jednou z nejslavnějších obětí provozovaných v Itálii byla římská *suovetaurilia*.³⁷⁰ Šlo o společnou oběť vepře (lat. *sus*), ovce (lat. *ovis*) a býka nebo vola (lat. *taurus*) u konkrétní příležitosti. Ikonograficky je tato oběť dobře doložena na římských památkách od 2. století př. Kr., ačkoli z nálezů kostí všech tří zvířecích druhů na většině kultišť v Římě a severním Latiu lze předpokládat, že zde byla praktikována přinejmenším od počátku římské republiky. Kostí většinou mladších zvířat jsou nacházeny záměrně rozlámané kvůli vyjímání morku, v případě lebek kvůli mozku.

³⁶⁵ Obětování nápoje bylo nedílnou součástí mnoha kultů. Tato oběť společně s obětováním zvířete (masa) byla základní částí obětního hodování. V tomto okamžiku je na místě podotknout, že i četné nálezy keramiky ve votivních depozitech, byť mnohdy jen miniaturní, a tedy symbolické, mají zjevnou souvislost s požitelnými obětinami.

³⁶⁶ GUARDUCCI, M.: *Veleda*, in: RPAA 21, 1945-1946, s. 173.

³⁶⁷ BOUMA, J. W.: *Religio Votiva. The Archaeology of Latial Votive Religion*, Groningen 1996, s. 241.

³⁶⁸ Takováto oběť zůstala na místě v posvátném okrsku ještě dlouho po té, co účastníci oběti odešli a byla božstvu stále na očích, jako výraz úcty konkrétních lidí. Účinek oběti se tak prodlužoval a zvyšoval. COARELLI, F. (ed.): *Fregellae 2. Il Santuario di Esculapio*, (Pubblicazioni degli Istituti di Storia antica e di filologia classica della facoltà di lettere e filosofia, serie in 4) Roma 1986, s. 141; THOMASSON, B. M.: *Deposito votivo dell'antica città di Lavinio (Pratica di Mare)*, in: *Opuscula Romana* III, 1961, s. 137-138. Nejnověji o votivních terakotách zpodobujících obětní zvířata pojednal SÖDERLIND, M.: *Man and Animal in Antiquity: Votive Figures in Central Italy from the 4th to 1st centuries B.C.*, in: *SANTILLO FRIZELL, B.: PECUS. Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002.*

³⁶⁹ COMELLA 1990, s. 49.

³⁷⁰ BOUMA 1996, s. 234-237.

Následující tabulka podává přehled o celkovém výskytu terakot jednotlivých zvířecích druhů ve votivních kontextech střední Itálie. Řazeny jsou od nejčetnějších a vycházejí z analýzy publikovaných středoitalských lokalit, na nichž se tato votiva vyskytla.³⁷¹

<i>Živočišný druh</i>	<i>Počet lokalit</i>
Turovítí	44
Vepři	20
Koně	18
Divoká prasata	15
Holubi	11
Ovce	8
Kozy	8
Psi	7
Lvi	6
Ptáci	4
Sloni	2
Jelen	1
Sova	1
Tuleň	1
Labuť	1

Votivní figurky zvířat a lidí se současně vyskytují na 93 italských lokalitách. Tato situace odráží význam zvířat pro člověka jak ve městech, tak na venkově. Právě vzhledem k mnohostrannému významu zvířat pro antického člověka je zřejmé, že votiva nehrají jen role zástupných obětí nebo trvanlivější druh upomínky na vykonanou skutečnou krvavou oběť. Jejich funkce může být, podobně jako u lidí, také veterinárně-terapeutická, tj. být ve spojitosti s léčivými kulty a kulty plodnosti. Několik takových figurek bylo obětováno ve svatyni Minervy Medicy v Římě včetně napodobeniny koňského kopyta.³⁷² Pozoruhodnou shodou okolností patří k nejlépe vypovídajícím písemným pramenům Cato (234-149 př. Kr.), jehož ve venkovském Tusculu započatý život se odehrával právě v době vrcholu obliby terakotových votiv. Ve svém díle *De Agricultura* udílí Cato mnoho praktických, veterinářských, lékařských i náboženských ponaučení, která vzhledem ke svému starobylému a tradici podobnému

³⁷¹ Seznam lokalit podává SÖDERLIND 2002, s. 289-294.

³⁷² ASTIN, A. E.: Cato the Censor, Oxford 1978, s. 190.

charakteru mohly mít i blízký vztah k motivům tohoto typu. Ústředním motivem Catonových rad je tur domácí (Tab. XLVI, obr. 3), což jistě ne náhodou nápadně odpovídá tabulce z předchozí strany.³⁷³

Společný výskyt lidských anatomických votiv a zvířecích terakot je tedy nejspíše možné přičíst na vrub lidovému léčitelství a stejnému druhu náboženství.³⁷⁴

Častou obětinou v mnoha kultech bylo i sladké pečivo. Z písemných pramenů například víme, že koláče byly přinášeny Bacchovi, Jánovi, Iovovi, Liberovi, Cereře, Junoně a Venuši.³⁷⁵

V souvislosti s kultem Mater Matuty a jejím svátkem – *Matralia* – hovoří starověcí autoři o obětování jednoduchých koláčů bez medu, které se připravovaly po starodávném způsobu pečením v hliněných nádobách. Koláč zhotovený z první sklizně se nazýval *testuacium* nebo častěji *libum*.³⁷⁶ Jinak ale běžně měly mnoho tvarů a jmen a byly zhotovovány z různých druhů obilí a obětovávány v ustálených kombinacích.³⁷⁷

Doložit tyto oběti archeologicky je bohužel téměř nemožné. Opět zde tedy přicházejí na pomoc jejich terakotové napodobeniny (Tab. XLVII, obr. 1). Někdy jsou to diskovité, většinou však beztvaré, ploché kousky terakoty. Svou velikostí těžko mohly sloužit jako podložka pro nějakou další oběť, takže interpretace těchto artefaktů jako votivních koláčů je velmi pravděpodobně správná. V některých případech jde také o zavlnuté spirálovité útvary.³⁷⁸

Mezi votivními terakotami nacházíme i zpodobení ovoce. Některé plody měly vedle ceněné sladké chuti i silný symbolický význam a bývaly i spojovány s konkrétními božstvy. Tak například v kultu latinské Junony přinášeli vyznavači darem granátová jablka. Mezi terakotami však často nacházíme i další plody jako citrusy nebo fíky (Tab. XLVII, obr. 2, 3).

³⁷³ Cato, *De Agr* 70, 71, 72, 96, 102, 103.

³⁷⁴ SÖDERLIND 2002, s. 282.

³⁷⁵ Varro, *L.L.* 2, 8, 1; Horatius, *Ep.* 1, 1, 10. O koláčích přinášených Bacchovi: Vergilius, *Georgica* 2, 394 a Ovidius, *Fasti* 3, 761. Koláčky Jánovi: Ovidius, *Fasti* 1, 127-128 a Cato *R.R.* 134, 2-4; Liberovi např.: Ovidius, *Fasti* 3, 734 a Varro *L.L.* 6, 14; Iovovi: Cato *R.R.* 134, 2-3; Cereře: Martialis 10, 103; Junoně: Tibullus 3, 12, 14. Tibullus nás rovněž informuje (1, 7, 54 a 1, 10, 23), že *liba* jsou přinášeny také *Geniovi* a *Lárům*.

³⁷⁶ Varro, *L.L.* 5, 106; 7, 77; Cato, *R.R.* 75.

³⁷⁷ Někdy nesly jméno božstva, kterému byly obětovány. BOUMA 1996, pozn. 184.

³⁷⁸ Enea nel Lazio. Archeologia e mito, (Exhibition catalogue, 22 September – 31 December 1881), Roma 1981, s. 41-42, A 81.

Materiální kultura je zejména v případě starých a zaniklých kultur v mnoha ohledech zásadním a někdy i jediným zdrojem informací. Archeologicky zkoumané artefakty pak mohou zajímavě doplňovat naše poznání nejrůznějších aspektů života někdejších lidí.

V kultech raně římské Itálie nesmírně oblíbené votivní terakoty nás seznamují s množstvím dosud neznámých detailů stran kultovní praxe a často umožňují tyto poznatky konkretizovat i teritoriálně. Zajímavý a pro další práci na tomto poli nesmírně podstatný je fakt, že škála druhů obětních zvířat provedených v terakotě druhově vesměs koresponduje s nálezy zvířecích zbytků nalézáných ve stejných svatyních a kontextech. Podstatná je i z analýz obojího materiálu zjevná informace, že volba obětních zvířat se také silně lišila oblast od oblasti.³⁷⁹

Potraviny – ať už skutečné nebo jen trvanlivě zachycené v terakotě – v podobě obětních zvířat nebo například votivního pečiva (koláče nebo chléb) či jako zemědělské plodiny, jsou v této souvislosti naprosto jedinečným symbolem podstaty zemědělství a tradice chtonických kultů.

9. 4. DATACE VOTIVNÍCH TERAKOT

Datování votivních terakot je obtížné. Negativní formy, z nichž se předměty dělaly, se používaly vždy delší dobu a podle nich se zhotovovala i následující generace forem, která byla opět o něco menší a měla oproti předešlé formě méně ostré rysy. Pro datování je proto určující pouze prototyp, k němuž se dostáváme zpět po linii několika generací forem téže typologické řady. Je zřejmé, že největší problém v datování votivních terakot nám bude působit právě charakter výroby vyplývající z lidového vkusu návštěvníků svatyní. Vyznačoval se značnou stylovou setrvačností. Alespoň votivní hlavy nějakým způsobem odrážejí stylový vývoj tzv. velkého umění. Právě u nich je proto možné více méně řádnou chronologii vytvořit, byť není s ohledem na výše uvedená fakta nejpřesnější.

---

³⁷⁹ BOUMA 1996, s. 239-240.

Horší je situace u ostatního terakotového votivního materiálu, zejména u anatomických votiv. V této oblasti ze stylového hlediska k zaznamenanému vývoji dojít nemohlo a při jejich datování jsme naprosto odkázáni na jejich nálezový kontext. U celé řady muzejních a sbírkových předmětů to bohužel, vzhledem k jejich nálezové anonymitě, není možné. Jistým řešením do budoucna by se mohly stát pomocné přírodovědné metody. Například materiálové ztotožnění votiv na základě přírodovědných analýz s jinými datovanými a lokalizovanými artefakty, by mohlo pomoci datovat a lokalizovat i dosud neurčená votiva.

Například v horách italského Abruzzi jsou votivní hlavy tak hrubé a neumělé, že působí dojmem umění doby bronzové a přitom jsou kontextuálně datované do 3.-2. století př. Kr.³⁸⁰ Existence právě takových votiv je, jak se zdá, dokladem toho, že tento fenomén jako takový, je podle všeho italského původu. Vyskytují se i přes naprostou absenci řeckého vlivu či vůbec nějakého vnějšího estetického působení. Vnějšími vlivy nepoznamenané populace jsou spíše konzervativní a votiva jsou pro ně tedy ryze funkční záležitosti bez potřeby jejich estetizace, kterou tedy lze vnímat jako významný řecký nebo snad i etruský vliv.³⁸¹

Na konci 4. století mají portréty Alexandra Velikého velký vliv na římský portrét a v koroplastice střední Itálie byly nesmírně populární. Množství typických prvků jako je účes a patetická stažení očí s přehnaně klenutým obočím nacházíme jako jasný signál, kterému lze jednoduše rozumět – například na votivních sochách nebo náhrobních portrétech – nebo se zručnou a pečlivou modelací, např. Apollo ze Scasata. Zvláště názorný je oxfordský terakotový *Fortnum* z Esquilinu, který je asi kopii Alexandra Rondanini (Glyptotéka Mnichov). Nápadné jsou jemně pojaté plochy v kontrastu s výrazně podanými detaily. Ruka na tváři napovídá, že šlo o sedící, snad i

---

³⁸⁰ Katalog: I Luoghi degli Dei. Sacro e natura nell'Abruzzo italico, Chieti 1997, s. 105.

³⁸¹ Dobře tuto situaci už v roce 1931 definoval Vladimír Groh, když říká: „Nebyly ovšem těmito novými (Východními) náboženskými proudy zachváceny všechny složky obyvatelstva stejnoměrně: Řím, Ostia, velká přístavní města a význačnější obchodní střediska jim podléhala mnohem více, kdežto na venkově se udržovalo spíše staré lidové náboženství, poněvadž prostší okolnosti životní a méně příležitosti k poznávání oněch rozmanitých nauk spolu s větší konzervativností venkovu vrozenou byly málo příznivý novotaření.“ Groh, V.: Starý Řím, Praha 1931, s. 271.

truhlíci, možná náhrobní sochu, vždyť byla nalezena na Esquilinu, kde bylo až do 2. století př. Kr. plno pohřebišť.³⁸²

V ohromujícím množství terakot je vidět, že řecké předlohy sloužily koroplastům různých kvalit. Například sochy z votivního depozitu u Minerviny svatyně v Laviniu spadají do období od 5. do 2. a možná i 1. století př. Kr. V tomto případě je jasně vidět nárůst přijímaných řeckých vzorů. Podání je časem vyzrálejší a sebevědomější, což je vidět dobře na schematicky a strnule podané soše Minervy z 5. století př. Kr. s plochým tělem, pravidelnou drapérií a stylizovaným obličejem s mandlovýma očima a sochou bohyně z 2. století př. Kr., která vykazuje naprostou znalost řeckých helénistických stylů, zvláště těch z Myriny.³⁸³

Některé nálezy z okolí Říma odhalily jiný pozoruhodný aspekt římské terakotové produkce: existenci středoitalské *koiné*, která byla ovlivněna vzory z Velkého Řecka, snad z Tarantu. Mimořádný je význam votivního depozitu z Ariccie, kde se nacházela svatyně snad zasvěcená kultu Cerery, Libera a Libery. Jedna typologická řada je představována velkými bustami končícími v úrovni prsou a druhá zase na trůnu sedícími bohyněmi. Obě vykazují velkou formální kvalitu a dramaticky dovedou pracovat se světlem díky mistrovským způsobem ovládané špachtli. Velké busty jsou patrně reminiscencí bust přinášejících chthonickým božstvům na Sicílii, ale styl hlav z Ariccie se zdá být spíš ovlivněn tarantskými vzory.

Podobné stylem jsou i hlava chlapce z Monte Antenne u Říma a fragment ženské postavy z votivního depozitu San Salvatore v Luceře v Apulii. Poodhalená žena nadzdvihuje svůj závoj a navíc působí dojem, že původně byla součástí větší skupiny, snad Aióla a Aury.³⁸⁴

Bohužel vzhledem k povaze materiálu (terakota) je řádná analýza dochovaného materiálu možná jen výjimečně. Naštěstí v případě terakot zdobících konce trámů na otevřeném tympanonu chrámu Scasato ve Falerii Veteres, stejně jako štítová skupina chrámu Junony Curitis v Tivoli to možné je. Modelace těla a celkově Alexandrovský výraz obličeje rámovaného kučeravými vlasy tzv. Apollóna ze Scasata stejně tak jako ozdobení ženských postav bohatou a elegantní drapérií ze štítu v Tivoli,

³⁸² LA ROCA 1996, s. 609.

³⁸³ Tamtéž, s. 612.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 613.

mohly být vymodelovány jediné v dílně, která měla dobrou zkušenost s tvaroslovím červenofigurové keramiky. Dílna osvědčila schopnost vytvářet dobré a přesné kopie řeckých soch, snad s využitím odlitků. Nahá postava muže z Tivoli s chlamidou přes ramena evokuje předlohy jako je Koblanův atlet nebo Hermés typu Andros, kdežto postavy žen se blíží přisností forem a vyvážením mezi tělem a oděvem řeckým archetypům datovaným od 4. století př. Kr. Terakoty z Tivoli jde tudíž datovat do poloviny 3. století nebo dokonce na konec 4. nebo počátek 3. století př. Kr.³⁸⁵

Terakoty pocházející z helénisického období jsou oproti svým předchůdkyním variabilnější co do jejich typologie.³⁸⁶ Vyskytuje se velké množství votivních terakot a mnoho zajímavých typů. V Kampánii se vedle běžných druhů vyskytují četné příklady zobrazení božstva Artemis-Bendis, ale dále se objevují i Mainada, Victoria nebo drobná zobrazení dětských postav.³⁸⁷

Jestliže hovoříme o mimořádném postavení tarantské koroplastické produkce ve velkořeckém kontextu (většina produkce je nacházena na pohřebištích), je třeba si uvědomit, že pochopitelně existovala i další centra mimo Taras, ať už ve Velkém Řecku, na Sicílii nebo jinde v Itálii.³⁸⁸

V helénistické fázi také opět ožívá obliba v obětování samostatné votivní hlavy, zpravidla se rozměry blížíci životní velikosti. Tento typ bývá většinou připisován blíže zatím neidentifikované dílně etrusko-latijské, která však pracovala pod kampánským vlivem.³⁸⁹

Jak je patrné, stylisticky je datování votivních terakot z uvedených důvodů nesmírně obtížné. Proto zde i nadále platí standardní archeologický postup, kdy je zapotřebí klást patřičný důraz na celkovou stratigrafickou situaci a především vyhodnocení všech částí nálezového celku. Velmi častou součástí votivních depozitů je nejen miniaturní votivní keramika, ale především keramika běžného typu. Právě tyto artefakty mohou při užití řádných exkavačních postupů posloužit nejlépe k určení data archeologického uložení mnoha votivních terakot.

---

³⁸⁵ Tamtéž, s. 609.

³⁸⁶ BONGHI JOVINO, M.: Documenti di coroplastica italiota, siceliota ed etrusco-laziale nel Museo Civico di Legnano, La Nuova Italia, Firenze 1972, s. 4.

³⁸⁷ Tamtéž, s. 11.

³⁸⁸ BONGHI JOVINO 1972, s. 15.

³⁸⁹ Tamtéž, s. 15.

10. STĚŽEJNÍ LOKALITY PRO STUDIUM STŘEDOITALSKÝCH VOTIVNÍCH TERAKOT

Tato kapitola se pokusí představit v jednom celku několik, z hlediska studia votivního náboženství a votivních terakot samotných, stěžejních lokalit. Jednotlivé votivní depozity a v nich obsažená ex vota budou, nakolik to jen bude možné, zasazena do širšího kontextu tak, aby bylo možné lépe pochopit celý proces nejen rituálního chování obětníků, ale i fungování svatyně jako jakéhosi celku.

Některé v moderní době publikované výzkumy již nabízejí i určité statistické výsledky. K těm je však zapotřebí přistupovat s velkou opatrností. Takovým způsobem získaná data sice mají ve svém vlastním rámci určitou absolutní platnost, avšak vzhledem k množství votivních depozitů to nemusí zcela platit. Některé z nich byly prozkoumány již dříve a méně moderními postupy (nebo byly doslova jen „nalezeny“), a proto se můžeme domnívat, že v současnosti tak oblíbené statistické srovnávání jednotlivých, byť moderně zpracovaných votivních depozitů navzájem, je analýzou pouhé části všech existujících depozitů. Na takovém základě je jakékoli zobecňování závěrů z takové částečné analýzy nedokonalou konstrukcí, která se sice tu a tam může blížit realitě, avšak může jí být také značně vzdálená.

V této kapitole budeme věnovat z pochopitelných důvodů pozornost jen těm lokalitám, které vykazují nejlepší schopnost vypovídat o votivním náboženství jako specifickém středoitalském fenoménu 4.-1. století př. Kr. Popíšeme i několik dalších lokalit zejména z hlediska potřeby doplnění dat, která by mohla být pro náš výzkum zajímavá. Půjde hlavně o to, shromáždit reprezentativní skupinu lokalit, jejichž vývoj ilustruje různorodost situací souvisejících s fenoménem votivního náboženství. Z tohoto důvodu se zaměříme na uzavřené kontexty, kde se terakoty nacházejí *in situ*, tj. na místě, kde je prosebník zanechal nebo kde jsou sekundárně uloženy ve votivních depozitech (viz mapka tab. XLVIII). Dále musejí být nalezeny ve vztahu k pozůstatkům svatyně, přírodní nebo zbudované a v neposlední řadě archeologický výzkum i nalezený materiál musejí být dostatečně důkladně publikovány.³⁹⁰ Podle

³⁹⁰ Zásadní prací je, co se týče anatomických terakot: FENELLI 1975, s. 206-252.

tohoto klíče jsou do této práce z mnoha lokalit zahrnuty: Lavinium, Satricum, Ponte di Nona, Gravisca a Tarquinie, Fragellae, Nemi, Gabii, Falerie a Řím.

10. 1. LAVINIUM

Vydáme-li se po písčitém pobřeží Latia na jih od ústí Tiberu, narazíme na menší tok, který se latinsky jmenoval Numicus. Necelé čtyři kilometry proti jejímu proudu leží starodávné Lavinium (Tab. IL-L). Lavinium bylo situováno podobně jako etruská města Caere nebo Tarquinia na sever od Tiberu. Rozkládalo se na nízkém kopci při mořském pobřeží s přístavem poblíž.

Od roku 1957 zde probíhal monumentální archeologický výzkum, zpočátku pod vedením profesora Ferdinanda Castagnoliho a jeho spolupracovníka profesora Paola Somelly.³⁹¹

Během nástupu do úřadu, přední magistráti Říma, konsulové, praetori a diktátoři jezdili do Lavinia obětovat Penátům a Vestě, jak se o tom zmiňují Macrobius (III, 4, 11) a Servius (*Ad Aen.* II, 296). Bylo to město založené Aeneem, kde byl praotec Římanů následně uctíván jako Jupiter Indiges (Vergilius *Aen.* I, 1-7; Livius I, 2, 6).³⁹² Co je v této souvislosti zajímavé, že ačkoli to byl veliký předek, jeho kult do Říma přenesen nikdy nebyl. Ale jinak s Laviniem Římané sdíleli kultu svých nejdůležitějších božstev jako: Vesta, Juturna, Penáti, Liber, Anna Perenna, a jak víme z vykopávek, Ceres a Dioskúrové.³⁹³

Zásadní objevy se v Laviniu odehrály mimo zdi města na svahu jižně od něj. Jednalo se o takzvanou svatyni „třinácti oltářů“, Aeneovo héroon a o kus dál na východ svatyni Minervy.

---

³⁹¹ Přehledně výsledky dosavadních výzkumů na této lokalitě s důrazem na kultovní kontext podává BOUMA, J. W.: *Religio Votiva, Part III, Corpus of Latial Cult Places*, Groningen 1996, s. 46-53.

³⁹² Ve svatyni u Tor Tignosa byl 7 km severovýchodně od Lavinia objeven cippus s dedikací Aeneovi. Pochyby o jeho čtení vyjádřil KOLBE, H. G.: *Lare Aineia*, RM 77, 1970, s. 1-9, ale srovnej s GUARDUCCI, M.: *Enea e Vesta*, RM 78, 1971, s. 73-89.

³⁹³ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 129.

Z našeho pohledu je zajímavý nález z blízkosti lavinijského oltáře číslo 8, kde byl objeven nápis hlásící se ke Kastorovi a Polukovi. Bronzová destička, na níž byl vyryt, je 29,1 cm dlouhá, což je téměř přesně jedna římská stopa. Otvory v rozích a uprostřed jasně naznačují, že deska sloužila jako štítek velmi pravděpodobně provázející votivní dar. Nápis CASTOREI PODLOUQUEIQUE QUROIS (Mladíkům Kastorovi a Polukovi) byl napsán podivnou směsicí latiny a řečtiny. Pro nás je tento nápis zajímavý tím, že dokládá úzký a přímý vliv Řeků na Latium už v 6. století př. Kr. Ještě zřejmější to bude, uvědomíme-li si, že s Dioskúry byli ztotožňováni římsští Penáti (Servius *Ad Aen.* III, 12).³⁹⁴ Nemůže být pochyb, že tento vliv se týkal mnoha oblastí života mezi něž mohl později klidně patřit i přenos nových filosofických směrů, jakým byl například pythagoreismus.

Terakotová votivní skulptura a anatomická votiva z pálené hlíny byly nalezeny jen v horní vrstvě spojované s pozdějším životem svatyně „třinácti oltářů“. Uvedle stojící budovy s portikem, která měla tvar písmene L a byla v užívání od 6. do poloviny 5. století, byla objevena malá pec snad sloužící k výrobě právě votivních terakot.³⁹⁵

Aeneovo héroon leží asi sto metrů na východ od svatyně třinácti oltářů. Jde vlastně o mohylu zkoumanou profesorem Somellou v roce 1968. V průměru mohyla měří 18 metrů a původně, v 7. století, ve svém středu ukrývala jednoduchou pravoúhlou pohřební komoru. Během 4. století byla mohyla restaurována a hrob se stal předmětem kultu; celek musel být před rekonstrukcí smutně polorozpadlý. Hrobová komora se totiž zřítla dovnitř a její obsah byl vyloupen. Z pohřbeného v hrobce nezbylo nic. Vedle komory byl nalezen *lituus*, respektive jen jeho horní stočená část z bronzu, který naznačuje, že pohřbeným mohl být augur. Dále se dochovalo kopí i meč pohřbeného. Ze vzácných nálezů, které bylo možno očekávat, se nenašlo nic. Po straně hrobové komory byl objeven v mělké jámě depozit převážně střeidoitalské keramiky, která umožnila hrobku datovat do první poloviny 7. století př. Kr.³⁹⁶

³⁹⁴ Srovnej WEINSTOCK 1960, s. 112-118.

³⁹⁵ Tato skutečnost by podporovala myšlenku více drobných středisek výroby votivních terakot, jak jsme o ní mluvili dříve.

³⁹⁶ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 135.

Během obnovy na konci 4. století př. Kr. musela být mohyla rekonstruována, zaplněna díra po zlodějích a opraveny další újmy způsobené zubem času. Noví stavitelé však tentokrát zbudovali u mohyly krytý vchod orientovaný směrem ke stezce vedoucí ke svatyni třinácti oltářů. Sám přístřešek byl od okolí oddělen a sloužil k ukládání darů. Byla zde nalezena keramika. Za falešnými kamennými dveřmi byla vnitřní komora s dalšími votivními dary - keramikou - ta se tam ocitla zjevně při zasvěcení svatyně. Právě tato keramika datuje celou obnovu mohyly do let před rokem 300 př. Kr.³⁹⁷

10. 1. 1. LAVINIUM - AENEŮV HROB

Aeneovu smrt popisují rozličné legendy. Existovala silná víra, že Aeneas prostě zmizel a proto není známa žádná jeho hrobka (Servius *Ad Aen.* IV, 620), což však nemuselo jeho lavinijskému kultu překážet, a tak byl uctíván jako Jupiter Indiges.

*„Aeneo, neznalý klidu, ty bratře Amora s křídly,
který na lodi prcháš s trojskými penáty v dál,
už ti laurentské nivy sám Jupiter určuje k sídlu,
již i bloudící Lary země ta přátelsky zve.
Tam budeš ctěn jak svatý, až Numiku posvátným vodstvem
na nebe poslán budeš jakožto domácí bůh.“*

(Tibullus *Elegie* II, 5)

Jiná legenda ovšem vypráví, že má svůj hrob a je dokonce známo, jak byl tento hrob přeměněn ve svatyni. O Laviniu Dionýsios Halikarnáský napsal (I, 64, 4-5):

„A Latinové pro něj zbudovali herojskou hrobku s nápisem ‘Bůh Země, Otec, který řídí proud řeky Numicu’. Jsou lidé, kteří tvrdí, že tento monument zbudoval Aeneas pro svého otce Anchisa v roce před bitvou, kdy ten stařec zemřel. Je to mohyla, ne velká, a kolem jsou v řadách stromy: stojí za to ji vidět.“

---

³⁹⁷ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 138.

Právě posledně zmíněný detail může docela dobře znamenat, že Dionýsios navštívil Lavinium a viděl svatyni, která je téměř jistě tou restaurovanou v pozdním 4. století př. Kr. Tento závěr však není všeobecně přijímán.³⁹⁸

Ross Holloway v souvislosti s těmito poznatky poukazuje na další aspekt římské tradice, kterou je mělkost historického vědomí. Ta způsobila, že kolem roku 300 př. Kr. může být považován za Aeneův hrob tumulus jen 250 let starý. V Lavinii mohla existovat povědomost o tom, kdy byla hrobka zbudována nebo kdo byl onen patricij, který uvnitř původně ležel, ale jak se zdá, nic takového tam známo nebylo. Tak jako v mnoha dalších případech, je zde césura mezi raným Římem a dobou Appia Claudia a jeho současníků z onoho dynamického půl století římské expanze po roce 338 př. Kr. Bylo to v té době, kdy se Řekové začali zajímat o římské dějiny a hrobka héraa v Lavinii ukazuje reflexi této první kapitoly římského zájmu o vlastní minulost.³⁹⁹

10. 1. 2. LAVINIUM - SVATYNĚ MINERVY

Chrámový okrsek bohyně Minervy leží východně od města Lavinia. Ačkoli základy chrámu nalezeny nebyly, ze střešních terakot lze soudit, že byl postaven kolem roku 500 př. Kr., ale hlavním objevem zde byla jáma, do níž bylo, mimo jiné, naházeno víc jak sto terakotových soch. Podle přimíšené keramiky se tak stalo během 3. století př. Kr. Zdá se, že depozit obsahuje škálu materiálu od doby výstavby chrámu až do okamžiku uzavření depozita nějakých 300 let později.⁴⁰⁰ Mezi terakotovými figurami jsou stojící muži i ženy a helénistické Afrodity. Většinu ale tvoří sedící ženy často s dítětem v náručí. Terakotové sochy jsou z celého depozita nejpozoruhodnější. Jejich velikost se pohybuje od dvou třetin životní velikosti až do velikosti nadživotní. Nejvíce překvapující je obrovská Minerva (1,96 m vysoká včetně base), která musí představovat božstvo svatyně, Minervu z Lavinia. Ikonografie figury je originální. Helma bohyně je otevřeného typu. Štít je dekorován srpky Měsíce a po jeho obvodu se nalézají hadi.

³⁹⁸ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 138, pozn. 12.

³⁹⁹ BOUMA, J. W.: Religio votiva. Part III. Corpus of Latial Cult Places, Groeningen 1996, s. 52.

⁴⁰⁰ Tamtéž, s. 48-49.

Minervina *aegis* se stala vestou vpředu dosahující k pasu, vzadu pokrývá jen ramena. Na jejím okraji se hojně proplétají hadi a trojhlavá obluda se ovíjí kolem bohyniny pravé paže. Její pravice držela atribut, nyní odlomený, ale kopí to nebylo. Na prsou je šupinatá *aegis* ozdobena Gorgoninou hlavou. Štít spočívá na velmi neobvyklé podpěře, na postavě malého tritóna. Ten je zobrazen napůl jako muž a napůl jako ryba, přičemž obě části jsou spojeny poměrně neuměle. Takto zobrazená Minerva přesně odpovídá Vergiliovým slovům vloženým do úst Lavinii (*Aen.* XI, 483):

„*Bojovná vládyně války, ó bohyně tritónská panno...*“

Ikonografickým vzorem v přítomnosti tritona u Athény/Minervy by mohl být západní štít Parthenónu a proto by tato socha mohla být poparthenónská, snad z konce 5. století, možná ještě pozdější.⁴⁰¹

Ostatní sochy z celku představují mladé muže a ženy. Skupina není ještě definitivně prozkoumána a publikována, ale i z předběžných poznatků vyplývá její mimořádná jedinečnost.

Velkým překvapením se staly právě votivní sochy a hlavy dívek zde nalezené.⁴⁰² Zatímco dosud panoval názor, že individualizace se týkala v raném římském umění jen otců rodin, neboť ženy v římské společnosti hrály menší roli (a neměly například ani své vlastní *cognomen*, ale jen gentilní jméno) nová série ukázala opak. Sochy dívek, jakkoli jsou jejich těla pod oděvem jen velmi schematicky, často i nesprávně anatomicky podána, mají neobyčejně individualizované tváře.⁴⁰³ Výrazná individualizace začíná v jejich řadě už v 5. století př. Kr., ale ve 4. a 3. století př. Kr. poskytují již pozoruhodnou paletu typů.⁴⁰⁴

Tyto typy předčí to, co z oné doby známe od Řeků i od Etrusků. Od posledních i od jihoitalských Řeků odlišuje tyto raně římské portréty také větší

⁴⁰¹ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 140; CASTAGNOLI, F.: in: *Enea nel Lazio*, D 61, s.190-191.

⁴⁰² SOMMELLA, P., FENELLI, M., FORNI, G. M., MIGLIORATI, L.: *La statuaria in terracotta*, in: *Enea nel Lazio*, s. 221-270; BOUZEK, J.: *I ritratti greci e romani: la frontiera fra le due tradizioni*, in: *Ritratto ufficiale e ritratto privato*, Quaderni „La ricerca scientifica“ no. 116, Roma (CNR) 1988, s. 175-177.

⁴⁰³ SOMMELLA, P.: in: *Enea nel Lazio*, D 244, s. 239-231, dat. 375-350 př. Kr.; FORNI, G. M.: in: *Enea nel Lazio*, D 234, s. 251-252, dat. 2. polovina 4. století př. Kr.; MIGLIORATI, L.: in: *Enea nel Lazio*, D 255, s. 261, dat. 2. polovina 3. století př. Kr.

⁴⁰⁴ BOUZEK, KRATOCHVÍL 1996, s. 155.

důraz na grafickou linearitu, větší užití incizí, ale především jemný cit pro individuální dívčí obličej a jejich - často tak od sebe navzájem odlišný - specifický půvab.

Jako příklad z konce 5. století př. Kr. ještě uveďme zdařilou ženskou sochu, přes jejíž tuniku je přehozena *stola* a v pravé ruce drží ptáka jako oběť. Na hlavě má čelenku zakončenou kočičkami hlavami, náušnice tvoří velké destičky. Má na sobě dva velké náhrdelníky, nižší s destičkou a postranými přívěsky a těsnější s řadou velkých korálek.⁴⁰⁵

Mužské sochy jsou méně zdobené než ženské, ale úroveň práce ve hmotě vyžadující negativních forem, a v důsledku tak často tíhnoucí k neživotnosti a disproporcím, je neobvykle dobře zvládnutá.⁴⁰⁶ Nejvíce přetrvávajícím problémem jsou potíže s vtištěním stejného měřítka tělům i hlavám.⁴⁰⁷

M. Torelli zaznamenal, že účes obvyklý u ženských soch z Minerviny svatyně obsahuje zajímavý prvek, jímž jsou tři zřetelně vydělené lokýnky na každé straně obličej. Těch šest loken připomíná účes, který je podle Sexta Pompeia Festa (454 L) svatebním účesem, který byl ohromně starobylý - *ornatus vetustissimus*.⁴⁰⁸ Z toho dále vyvozuje, že terakotové sochy představují dívky chystající se na vdavky a mladíky přistupující k převzetí oděvu a odpovědností muže. Ovšem faktem je, že ne všechny terakotové sochy dívek mají účes se šesti lokýnkami a zatím bude lepší se spokojit s tím, že to jsou votivní dary užívající stejné formy, ale přinášené patrně u nějaké jiné příležitosti.

10. 2. SATRICUM

Lokalita Satricum leží 27,5 km podél pobřeží na jihovýchod od Lavinia a stejně daleko od pobřeží ve vnitrozemí. Lze říci, že pro poznání měst v Latii doby

⁴⁰⁵ FENELLI, M.: in: Enea nel Lazio, D 202, s. 225-227.

⁴⁰⁶ FENELLI, M.: in: Enea nel Lazio, D 223, s. 239, dat. 1. polovina 4. století př. Kr.; MIGLIORATI, L.: in: Enea nel Lazio, D 243, s. 256-257, dat. konec 4. století př. Kr.; FENELLI, M.: in: Enea nel Lazio, D 249, s. 259, dat. 2. polovina 4. století př. Kr.; MIGLIORATI, L.: in: Enea nel Lazio, D 252, s. 259-260, dat. počátek 3. století př. Kr.

⁴⁰⁷ ROSS HOLLOWAY 1994, s. 141.

⁴⁰⁸ Tamtéž, s. 141, pozn. 18.

římské republiky, je tato lokalita jedinečná. Díky mnohaletým holandským vykopávkám je Satricum jedním z nejzajímavějších měst raného Latia. Od Říma je město vzdáleno asi 60 km na jih. Jak vyplývá už z jeho geografické polohy, bylo Satricum kulturně blízké jak Latii tak Kampánii (Tab. LI-LIII).⁴⁰⁹

10. 2. 1. TZV. „DRUHÝ“ VOTIVNÍ DEPOZIT V SATRICU

Holandské výkopové práce, které zde doposud proběhly, s sebou přinesly také objevení několika votivních depozitů. Z našeho pohledu je zajímavý od tamního chrámového komplexu severně nalezený tzv. druhý votivní depozit. Pozornost vzbuzuje především jeho odlišnost od ostatních. Obsahoval tisíce předmětů *in situ* tak, jak byly kdysi obětovány. Tyto předměty byly pečlivě rozmístěny nebo shromážděny do několika skupin ohraničených různým materiálem - malými kameny, fragmenty dekorace a střešní krytiny z druhé fáze chrámu nebo fragmenty velkých nádob. Informace, kterou z takového nálezu můžeme získat, je značná: jak horizontálně tak vertikálně bude totiž možné analyzovat chronologické vztahy jednotlivých takto vymezených souborů votiv.⁴¹⁰ Jeho předběžný výzkum zatím prokázal intenzivní praktikování votivního náboženství na lokalitě, k němuž docházelo od 5. a 4. století př. Kr. a které pokračovalo ve 3. a na počátku 2. století př. Kr. Mezi nálezy byly hlavně každodenní keramika jako nádoby s poklicí nebo bez ní, mísy a číše. Některé z nádob dokonce ještě obsahovaly zbytky zvířecích kostí nebo popel, což dokládá logický předpokad, že značnou část obětí tvořila potrava. Nejranější obětiny sestávají pouze z keramiky a zbytků jídla. Asi po roce 450 př. Kr. se začínají objevovat některé další předměty, jako například přesleny, tkalcovská závaží, miniaturní nádoby, sošky, *fibulae* a slitky bronzu nebo železa. Tento vývoj by snad mohl být chápán jako následek postupného splývání dvou sousedících národů - Latinů a Volsků.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Obšírně o této lokalitě z hlediska kultovních aspektů pojednává vynikající práce BOUMA, J. W.: *Religio votiva. Part I.* Groningen 1996.

⁴¹⁰ Za štěstí je třeba považovat už jenom ten fakt, že tento depozit unikl všem dříve prováděným, většinou špatně dokumentovaným výkopovým aktivitám.

⁴¹¹ HELDRING, B.: *Satricum, a town in Latium, Satriciana I*, 1998, s. 33-35.

10. 2. 2. TZV. „TŘETÍ“ VOTIVNÍ DEPOZIT V SATRICU

Třetí votivní depozit nalezený v Satricu bývá též nazýván jako helénistický votivní depozit a obsahuje tudíž předměty pocházející převážně z doby mezi lety 350 a 200 př. Kr. Tento soubor artefaktů vyplňoval velkou okrouhlou jámu situovanou na prostranství přímo před samotným chrámem. Objekt patrně původně sloužil v 7. a 6. století př. Kr. jako cisterna na zachycení a uchovávání dešťové vody. Takovéto umístění zdejšímu božstvu kdysi zasvěcených předmětů, které je zjevně v úzkém přímém vztahu k chrámu, nepochybně dokládá pietní zacházení s těmito artefakty. Nebyl to tedy žádný úklid posvátného okrsku ve smyslu vyhazování starých a životu svatyně překážejících věcí, ale spíš jejich z hlediska kultu řádné a zároveň definitivní uložení do prostoru přístupnému božstvu a nikomu jinému. Do jisté míry bychom mohli tento akt považovat za jakousi obdobu jejich pietního pohřbení. Na konci 3. století př. Kr. byly z cisterny odstraněny nánosy a další uloženy, které ji zaplnily po té, co v průběhu 5. století přestala soužití svému původnímu účelu. Byly zde nalezeny tisíce předmětů podobných artefaktům ze staršího depozitu, ale mezi nimi se vyskytly rovněž fragmenty někdejší terakotové výzdoby chrámu a dokonce i několika skupin terakotových soch v životní velikosti pocházejících z výzdoby chrámu.

Zajímavou se zdá být v této souvislosti myšlenka, že tento depot vznikl a byl uzavřen v roce 207 př. Kr., kdy byl podle Tita Livia (a je to shodou okolností poslední z literárních zmínek o Satricu) zdejší chrám Mater Matuty zasažen bleskem. Třebaže tento fakt zatím nebyl exaktně prokázán, skutečnost, že ukládání předmětů zasažených bleskem pod zem, bylo v Římě zvykem, je dobře známou skutečností.⁴¹²

Tento soubor votiv obsahuje velké množství různých druhů keramiky, hlavně chronologicky odpovídající keramiky typu black-glazed s bílou malbou na povrchu. Nejpočetnějším typem artefaktu z tohoto votivního depozitu však jsou menší terakotové sošky, velmi elegantní figurky stojících nebo sedících žen a dívek (tanager) dovážených z Řecka nebo jižní Itálie nebo pocházejících i z místních dílen. Typické jsou sošky zpodobňující ženu s dítětem nebo dvojici dětí. Jinou skupinu terakot tvoří typ vznešené

---

⁴¹² CRISTOFANI 1979, s. 96.

ženy sedící na trůně. V tomto případě je namístě se domnívat, že jde o vyobrazení samotné bohyně. Novými fenomény, které se v dřívějších depozitech zatím neprojevovaly, je výskyt terakotových hlav v životní velikosti s jasnými portrétními rysy a dále znázornění různých částí lidského těla v terakotě – anatomická votiva. Právě tyto aspekty - léčivé schopnosti místního božstva a individualizace hlav - by mohly být chápány jako římské prvky.

Jinak se všeobecně soudí, že je v tomto depozitu jen velice málo duchem typicky římských artefaktů. Třebaže tedy Římané celou oblast ovládali prakticky již od 4. století př. Kr., jejich mocenská převaha se do artefaktů provázejících lidovou sféru náboženství promítla jen málo. Lokální materiální kultura Satrica a jeho obyvatel i nadále vykazuje vytrvalou tendenci setrvávat svým charakterem tak jako před římskou dominancí na v podstatě helénisticko-etruských pozicích. Situace se, jak se zdá, začala měnit až v tom okamžiku, kdy Římané vytvořili s využitím ingrediencí pocházejících doslova odevšech sousedních kultur a vlastního, typicky římského pohledu na svět, svou vlastní kulturu, kterou dnes chápeme jako svrchovaně římskou.⁴¹³

10. 3. PONTE DI NONA

Lokalita Ponte di Nona leží na křižovatce římské silnice *Via Preanestina, Ad Nonum*, tj. na deváté míli (14,8 km) od Říma. V okolí zdejší svatyně bylo nalezeno osídlení (hlavně vesnice a farmy) z doby republikánské. Nymfeum v podobě jakési jeskyně ve skále patrně sloužilo jako vyústění místních na hořčák bohatých pramenů. Osídlení je zde doloženo od 4. století př. Kr., ale období největší prosperity prožívala svatyně až ve 3.-2. století př. Kr.⁴¹⁴ Doklady, které by alespoň naznačovaly, kterému božstvu byl kult zasvěcen, zatím nebyly nalezeny (Tav. LIV).

Votivní materiál (celkem víc než 8 400 votivních terakot vhodných ke statistickému zpracování), hlavně jde o anatomická votiva, byl nalezen ve dvou

---

⁴¹³ HELDRING 1998, s. 38-39.

⁴¹⁴ POTTER, T. W.: A Republican Healing-Sanctuary at Ponte di Nona near Rome and the Classical Tradition of Votive Medicine, *Journal of the British Archaeological Association* 138, 1985, s. 25.

jámách uvnitř posvátného okrsku⁴¹⁵ a na smetišti severně od okrsku, které bylo v 1. století př. Kr. zastavěno novou budovou. Soubory obsahují mimořádně vysoké procento černě listrovaného stolního zboží, snad pocházejícího z rituálního hodování.⁴¹⁶

Z anatomických votiv převládají ruce, paže, chodidla a nohy, což nepřekvapí, když si uvědomíme, že svatyně ležela na římské silnici a sloužila především poutníkům a místnímu venkovskému obyvatelstvu. Právě tyto části těla byly při jejich životním stylu nejvíce ohroženy.⁴¹⁷

V Ponte di Nona byly polohlavy a masky interpretovány jako dedikace lidí trpících respiračními problémy, malárií a migrénou, kdežto vysoký výskyt votivních očí svědčí o tom, že místní voda bohatá na hořčík byla vyhlášena při léčbě těchto problémů.⁴¹⁸

10. 4. GRAVISCA A TARQUINII

Gravisca byla přístavním městem Tarquinii a podobně jako Pyrgi, byl tento přístav v 6. a 5. století př. Kr. hojně navštěvován stejným dílem jak Řeky tak Feničany. V těsném sousedství fungovala svatyně, která byla zasvěcena trojici bohyní Héře, Afrodítě a Déméter. Svatyně sloužila především řeckému obchodnímu osídlení ze 6. století př. Kr. Svatyně sama byla jen malou stavbou o ploše asi 5 m² a byla rozdělena na dvě části někdy kolem roku 580 př. Kr. Nápadná je zejména její podoba s mladší svatyní v egyptské Naukratidě z let asi 520 př. Kr. I tato svatyně byla velice často navštěvována Řeky.⁴¹⁹

Svatyně v Gravisce (Tab. LV) obsahovala votiva v podobě korintské, íonské, lakónské a attické keramiky. Dále zde byly nalezeny dvě bronzové sošky válečnické bohyně, snad Astarté, a jedna slonovinová dokonce s íonským nápisem oslavujícím tuto

⁴¹⁵ QUILICI, L.: *Forma Italiae, Regio I, Vol. X.*, Rome 1974, s. 368.

⁴¹⁶ POTTER 1985, s. 27.

⁴¹⁷ U zobrazení mohlo jít o problémy typu bortící se klenby, zranění chodidla, zarostlé nehty, zlomené prsty a kožní problémy.

⁴¹⁸ POTTER 1985, s. 31-2.

⁴¹⁹ COARELLI, F.: *Etruscan Cities*, London 1975, s. 216.

fénickou bohyní.⁴²⁰ Co se týče dalších nápisů, spadají z větší části do řecké fáze existence svatyně. Jde především o řeckou keramiku zasvěcenou Afrodítě a Hérě a dále pyramidální kamennou kotvu/*cippus* vysoký 1,3 m, do nějž byl vytesán nápis spadající do 6. století př. Kr. a prohlašující: „*Náležím aigínskému Apollónovi. Zhotovil mě Sóstratos.*“⁴²¹

Počátky této svatyně byly logicky skromné.⁴²² Cestující a obchodující Řekové, kteří zde přistáli, patrně vybrali místo pro svatyni s ohledem na vhodné přístaviště a přítomnost vodního zdroje. Svatyně byla vzhledem k Tarquiniím extraurbánní a extramurální ve vztahu ke Gravisce a jako taková patrně tedy sloužila především cizincům a návštěvníkům, kteří přinášeli oběti a zanechávali zde své dedikace v řečtině.⁴²³

Po nahrazení první svatyně novou stavbou v letech 520-480 př. Kr. s na Etrurii neobvyklou orientací východ – západ přichází ohromující množství i kvalita obětních darů. Jsou zde zastoupeny amfory s místním i vyhlášeným vínem z Chiu, Lesbu nebo jižní Gallie, byl zde nalezen ze 6. století př. Kr. pocházející Exekiův kantharos stejně jako terakotové lampičky korintské, attické, iónské nebo místní provenience. Zdá se, že v tomto období zde byla ctěna vedle Héry a Déméter i Afrodité. Celkově tato pozoruhodná trojice bděla nad manželstvím, láskou a plodností půdy.

Mezi lety 480-470 byla ke svatyni přistavěna podlouhlá, severojižně orientovaná budova s portikem o rozměrech 27 x 15 m. Dvůr před svatyní byl vydlážděn. Pod dlažbou byl nalezen depozit votiv, která byla zjevně v přímém vztahu s Démétriným kultem. Krátce poté však zjevná nadvláda pevninských Řeků upadá, snad v souvislosti s řecko – perskými válkami. Na druhou stranu se však 5. století př. Kr. neslo ve znamení budování nadvlády sicilských Řeků nad vodami Tyrhénského moře.⁴²⁴

⁴²⁰ TORELLI, M.: *Etruria*. Rome: Guide archeologiche Laterza, Roma 1982, s. 159.

⁴²¹ Sóstratos je znám z Hérodota jako jeden z nejúspěšnějších řeckých obchodníků na moři.

⁴²² TORELLI, M.: *Il santuario greco di Gravisca*, PP 32, 1977, s. 445-446.

⁴²³ EDLUND, I. E. M.: *The Gods and the Place: Location and Function of Sanctuaries in the Countryside of Etruria and Magna Graecia (700-400 B.C.)*, Stockholm 1987, s. 76.

⁴²⁴ Podstatná byla zejména porážka Etrusků Syrákúsany u Kýmé 474 př. Kr., která umožnila Řekům ovládnout výhodný obchod podél západního pobřeží Itálie.

Konec 5. století př. Kr. svatyni výrazně změnil. Dochází k uctívání místních etruských verzí dřívějších božstev. Déméter, Héra a Afrodité jsou nahrazeny etruskými protějšky Vei, Uni a Turan. Z votivního materiálu vyplývá, že nyní je jejich hlavním posláním patronát nad zdravím (*sanitas*) a plodností/úrodností (*fecunditas*).

Poslední dva horizonty spojené s existencí svatyně jsou z našeho hlediska nejzajímavější. Horizont III spadá do let 400-300 př. Kr. a poslení je pak vymezen lety 300-250 př. Kr. Místo bylo v roce 280 př. Kr. dobyt Římany, ale jak vidno, kulturní aktivity zde probíhaly i nadále, ovšem v mnohem omezenější míře. Nakonec z celého komplexu fungovala jen jediná místnost v budově Gamma, až nakonec zde veškerý kult ustal ze založením římské kolonie v Gravisce v roce 181 př. Kr.

Většina votivního materiálu pochází ze dvou z pěti budov komplexu 4.-3. století př. Kr. Tyto budovy Beta a Gamma obsahovaly jak velké množství anatomických votiv, tak samotné hlavy i sošky ženských dvojic interpretovaných jako Déméter a Koré. Za zvláštní zmínku jistě stojí jeden z nalezených předmětů. Jde o votivní zpodobení ňadra (Tab. XXXIX, obr. 2), které je oproti středoitalským zvyklostem přimodelováno k perforované destičce tak, aby je bylo možno zavěsit na zeď.⁴²⁵ Tím se tento artefakt jasně hlásí k tradicím korintského Asklépieia, kde byl tento způsob ztvárnění anatomických votiv běžný (Tab. XXXIX, obr. 1). Tato korintská svatyně je jedinou svatyní v Řecku, pro kterou se vyráběly anatomické votivní terakoty a i tak je jejich celkový počet menší než v jednotlivých středoitalských depozitech.

Svým způsobem mateřským městem přístavu Gravisca byly Tarquinii. Toto etruské město leží na Via Aurelia asi 90 km severozápadně od Říma a než se stalo římským municipiem bývalo významným etruským městským státem. Ten však začal upadat po porážce u Kýmé r. 474 př. Kr. V jejím důsledku byly přerušeny jeho dříve intenzivní a daleko dosahující středomořské kontakty a na významu město opět nabylo až počátkem 4. století př. Kr. jako člen ligy dvanácti etruských měst bojujících proti Římu. Tomu definitivně podlehl po dlouhém období příměří až roku 281 př. Kr.⁴²⁶

Pohřebiště města jsou sice prozkoumána lépe než město samo, přesto byl objeven významný sakrální komplex Ara della Regina podle Torelliho extraurbánního

⁴²⁵ Artefakt číslo DIV 2 pochází z místnosti M domu Gamma, COMELLA, A.: *Il materiale votivo tardo di Gravisca*, Roma 1978, pl. 30.

⁴²⁶ CORNELL 1997, s. 312.

typu.⁴²⁷ Zde objevený votivní materiál obsahuje prakticky vešketé možné druhy terakot. Většinu artefaktů lze klást do rozmezí mezi polovinou 3. a koncem 2. století př. Kr.⁴²⁸

Svatyně Gravisca je unikátní především ve dvou aspektech. Jednak se zde našly votivní terakoty *in situ* tak, jak byly kdysi rozmístěny jednotlivými prosebníky a ne ve votivním depozitu, ale z hlediska tématu této studie také proto, že je výmluvným dokladem přímého působení Řeků na domorodé obyvatelstvo ve sféře kultu.

Vršení votiv na hromady co nejbližší vlastnímu předmětu kultu nás poutavě přibližuje k tehdejší lidem, kteří chtěli, podobně jako dnešní Italové v kostelích, maximálně přiblížit dar tomu, kdo může jejich prosby vyslyšet a dodat tak celé akci na naléhavosti.

Svatyně se zrodila jako řecká a se řeckými božstvy. Etruskové ji přijali za svou a množství pozdějších obětí etruského charakteru svědčí o tom, že se skutečně stala součástí místní komunity.

Zvláštní je absence votivních mužských genitálií, kdežto množství terakotových dělů přesto svědčí jednoznačně o plodivé podstatě kultu.

Ve srovnání s ostatními svatyněmi zde nemáme problém s identifikací jednotlivých uctívaných božstev. Jak se zdá, jednotlivé místnosti komplexu sloužily kultům různých božstev. Společný nálezný zobrazení božského páru Déméter - Koré a souboru 222 terakotových dělů lze těžko interpretovat jinak, než jako vyjádření odpovědnosti zmíněných ženských božstev v léčbě konkrétně ženských reprodukčních orgánů. Naproti tomu Afrodité/Turan a Héra/Uni byly uctívány prostřednictvím veškerých anatomických votiv a také zobrazením smíšených párů. Pro kult Héry navíc platí, že v nálezech převažují dělohy a sošky dětí v povijanu, což odpovídá tomu, že byla patronkou plodnosti a dětí.

Co se týče korintského vlivu, je doložen prostřednictvím korintské keramiky, Sóstratovým cippem i votivem tak blízkým korintským vzorům. Přesto je těžké přijmout názor Alexandry Lesk, že to byli Korinťané, kteří uvedli ve 4. století př. Kr.

---

⁴²⁷ TORELLI, M.: Veio, la città, l'arx ed il culto di Giunone Regina, *Archeologica* 26, 1982, s. 122-123.

⁴²⁸ TORELLI, M.: *Etruria*. Guide archeologiche Laterza, Roma 1982, s. 137.

do střední Itálie anatomické votivní terakoty skrze svatyni v Gravisce.⁴²⁹ Jistě by došly stěží takové oblíby, kdyby tento prvek nebyl naprosto vlastní místnímu obyvatelstvu.

10. 5. FREGELLAE

Fregellae se nacházejí ve strategické poloze, kde se sbíhají přirozené komunikace v údolí řeky Liri na pomezí mezi Latiem a Kampánií a mezi Apeninami a pobřežní tyrhéskou linií. Pro období před 4. stoletím př. Kr. není mnoho dokladů, ale město i kultiště byly patrně v moci Volsků.⁴³⁰ Fregellae byly založeny jako latinská kolonie v roce 328 př. Kr. na základech někdejšího volského osídlení městského typu, které bylo zničeno Samnity. O dvě století později roku 125 př. Kr. byly dobyty Fulviem Flaccem, protože město a jeho spojenci chtěli získat římské občanství nebo zůstat nezávislí. Změnu statutu Fregellae římský senát zamítl, a tak zde došlo k povstání, leč bez spojenecké odezvy, takže osamocené město bylo Římany dobyto a vypleněno. Ve své podstatě byla tato událost předzvěstí tzv. spojenecké války, k níž došlo o generaci později (Tab. LVI).⁴³¹

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, čím jsou pro nás Fregellae tak cennou lokalitou. Jejich násilný zánik a fakt, že nebyly už nikdy znovu osídleny, představují *terminus ante quem* pro vškeré pozůstatky kolonie.⁴³² Výsledkem je, že zde máme k dispozici časový úsek přesně vymezený daty 328-125 př. Kr., který představuje římské osídlení lokality.

První svatyně s léčivým kultem na lokalitě byla velice skromná a stála na vrcholku kopce v blízkosti pramene, severozápadně od osídlení. Vzhledem k nejasnostem ohledně průběhu městských hradeb může být svatyně extramurální nebo

---

⁴²⁹ LESK BLOMERUS, A. L.: The Anatomical Votive Terracotta Phenomenon: Healing Sanctuaries in the Etrusco-Latinal-Campanian Region during the Fourth through First Centuries B.C., Cincinnati 1999, s. 58; BOUMA, J. W.: Religio Votiva, Part III, Corpus of Latial Cult Places, Groningen 1996, s. 38-40.

⁴³⁰ CRAWFORD, M. H., KEPPIE, L.: Excavations at Fregellae 1978-1984: An Interim Report on the Work by the British Team, BSR 52, 1984, s. 21.

⁴³¹ SCULLARD, H. H.: From the Gracchi to Nero, New York 1982, s. 31.

⁴³² Popravdě Římané založili novou kolonii Fabrateria na planině pod ruinami Fregellae.

urbánní.⁴³³ Votivní dary typologicky odpovídají počáteční fázi krátce po založení kolonie roku 328 př. Kr.

Na jihozápadním svahu posvátné vyvýšeniny byla nalezena jakási votivní skládka s votivy datovatelnými do 4.-2. století př. Kr. Jde pravděpodobně o doklad „úklidu“ svatyně v momentu, kdy byla přestavována do monumentální podoby ve 2. století př. Kr.⁴³⁴ Velice bohatý depozit obsahoval prakticky veškeré druhy votivních darů v celkovém počtu kolem 4 000 kusů, včetně bronzových předmětů a keramiky. Zvlášť početné byly hlavy a končetiny, zejména nohy, kterých bylo nalezeno 1 654. Tato fakta dávají tušit, že hlavní náplní kultu byla péče o zdraví, tedy *sanitas*.⁴³⁵

Mezi léty 175-150 př. Kr. se lokalita po architektonické stránce výrazně proměnila na terasovitý komplex v helénistickém duchu a vzhledem i dispozicí se tak přiblížila jiným helénistickým svatyním Itálie nebo Řecka. Jako vhodná paralela mohou sloužit chrám Hercula Victora v Tiburu nebo Asklépiův komplex na ostrově Kóu. O tom, jakým způsobem k tomuto posunu směrem k helénistickému kuturnímu okruhu dochází, lze zatím jen spekulovat, ale je nesporným faktem, že řecký architektonický model se zde ujal v té nejlepší podobě.⁴³⁶

Vitruvius (I. 2. 7) činí zajímavou poznámku na adresu léčivých kultů:

„Přirozeně je však dána ladnost tehdy, když se především za místa pro zřízení chrámů vyvolí vždy nejzdravější kraje a vhodné prameny, zejména pokud jde o chrámy Aesculapiovy, Salus a těch bohů, o nichž se má za to, že svými léky uzdravují velmi mnoho chorých. Nemocní se totiž uzdravují rychleji, přepraví-li se z míst choroboplodných na místo zdravých a podá-li se jim voda ze zdravých zřídél. Tím se stane, že pro přirozené vlastnosti místa dostane se božstvu většího a širšího věhlasu a zvýšení vážnosti.“

⁴³³ COARELLI, F.: I santuari del Lazio in età repubblicana, Roma 1987, s. 26.

⁴³⁴ CRAWFORD, KEPPIE 1984, s. 24.

⁴³⁵ FERREA, L. et al.: il deposito votivo. Fregellae 2. ed. Coarelli, F., Roma 1986, s. 89.

⁴³⁶ LESK BLOMERUS 1999, s. 63-64.

Voda vždy hrála velkou roli v kultu ve Fregellae. Z nedalekého zdroje severně od chrámového komplexu voda tekla napříč posvátným okrskem. V tomto ohledu se uspořádání komplexu zvláště podobá svatyním na Kóu a v Epidauru.⁴³⁷

Oltář zasvěcený Aesculapiovi (Tab. LVII, obr. 1) a podstavec sochy s nápisem SALUTE (dativ Salus) (Tab. LVII, obr. 2) dokládají, že Aesculapius a Salus (Hygeia) nahradili starší latinské božstvo nebo božstva vody či plodnosti. Řada nálezů také svědčí o čilých kontaktech Fregellae s egejskou oblastí. Zdejší obyvatelé po sobě zanechali nápisy na Délu i Kóu a i naopak zde vidíme, že nejen votiva, ale i celkový kontext, kde se nacházejí, může být výrazně ovlivňován helénskou kulturou. Ta fáze svatyně, která je jednoznačně Asklépiovská, však není provázena anatomickými terakotami, což je velice zajímavé. Snad tento bůh dostával od prosebníků cennější dary jako kovové předměty nebo mince. Tato změna v kultu byla patrně provázena i změnou léčitelské praxe. S Aesculapiem přichází i inkubační spánek, k němuž sloužily nově zbudované sloupové síně po stranách chrámu. K těmto za týchž okolností došlo i v Oropu, na Kóu nebo v Pergamu.⁴³⁸

10. 6. NEMI

Na území latinské Aricie ve vzdálenosti asi 26 km jihovýchodně od Říma se nachází rurální Dianina svatyně v Nemi. Kult Diany Nemorensis byl v republikánském období natolik významným, že k lokalitě máme dokonce velké množství písemných zpráv (Tab. LVIII).⁴³⁹

Svatyně stávala asi 300 m severně od břehu jezera a původně bývala jen posvátným hájem zasvěceným Dianě. Přesto hrála ústřední roli pro tzv. Latinskou ligu až do jejího rozdrčení Římem v roce 338 př. Kr.⁴⁴⁰

---

⁴³⁷ COARELLI 1987, s. 27.

⁴³⁸ LESK BLOMERUS 1999, s. 68, 134-135.

⁴³⁹ PAIRAULT, F.: Diana Nemorensis: déesse latine, déesse hellénisée, MEFR 82, 1969, s. 425-471; Vergilius, *Aen.* 8, 761-782; Pausanias 2, 27, 4; Ovidius, *Fasti* 6, 755-6; Vitruvius 4, 8, 4; o archeologických pramenech pojednává BOUMA, J. W.: *Religio votiva. Part III. Corpus of Latial Cult Places*, Groeningen 1996, s. 60-64.

⁴⁴⁰ Cato, *Origines* 2.

Mezi votivy z nejranější fáze svatyně (8.-6. století př. Kr.) je několik bronzových sošek a spon stejně jako soubor archaických miniaturních nádobek. Jejich depot byl nalezen v prostoru mezi svatyní a břehem jezera.⁴⁴¹

Druhá fáze začíná koncem 4. století př. Kr. a má zcela odlišný charakter. Je zde patrný odklon od dřívějších helénských prvků a přijímá ve větší míře italského ducha. Ten, jak se zdá, se začíná probouzet zejména vlivem ztráty politického významu místní populace a jejího zaměření se na univerzální zájem o zdraví a plodnost. Votiva se vyskytují v mnoha druzích, od zobrazení božstev, mužů i žen, sedících párů s dětmi nebo zvířat až po četná a pestrá anatomická votiva. Navíc zde bylo nalezeno několik terakotových modelů etrusko-italských chrámů.⁴⁴²

Přelom druhého a prvního století př. Kr. s sebou přinesl opětovnou přestavbu chrámových budov. Tato třetí fáze posvátného okrsku však již vykazuje votivní praxi jiného druhu. Nápadná je především absence votivních terakot a naopak se zde nacházejí hodnotnější dary jako mramorové busty, hermovky i sochy.⁴⁴³

V tomto případě tedy máme možnost v průběhu staletí sledovat několik zajímavých posunů v kultu. V 5. století př. Kr. zde byl posvátný les a předmětem úcty byla trojitá ženská postava helenizovaného typu, které byly přinášeny dary z bronzu a keramika. Ve 4. a 3. století př. Kr. se zde rozmohla praxe obětování votivních terakot a zároveň tu bylo postaveno několik budov. V následujících dvou posledních staletích starého letopočtu byly na svahu nad jezerem vytvořeny terasy a na nich byla postavena na přelomu obou století nová chrámová budova. V období raného císařství pak bylo zbudováno divadlo a hlavním projevem kultu jsou četné dedikace soch.

Přijmeme-li termín „politická svatyně“ ražený Ingrid Edlund,⁴⁴⁴ pak jej snad nejlépe můžeme použít právě pro kultiště Diany Nemorensis. Představitelé měst latinské ligy se setkávali právě zde a jejich společným tématem byla obrana před Římem. Politická funkce svatyně skončila roku 388 př. Kr., když Římané ligu

---

⁴⁴¹ BLAGG, T. F. C.: The Cult and Sanctuary of Diana Nemorensis. Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire, in: Henig, M., King, A. (eds.): Oxford University Committee for Archaeology Monograph 8, Oxford 1986, 211.

⁴⁴² LESK BLOMERUS 1999, s. 83-84.

⁴⁴³ BLAGG, T. F. C.: Cult Practice and its Social Context in the Religious Sanctuaries of Latium and Southern Etruria: The Sanctuary of Diana at Nemi, Papers in Italian Archaeology Part IV: Classical and Medieval Archaeology, Malon, C., Stoddart, S. (eds.), vol. 246, Oxford, BAR 1985, s. 35.

⁴⁴⁴ EDLUND 1987, s. 85-92.

definitivně porazili. Svatyně v Nemi si záhy našla novou náplň a stala se po vzoru mnoha jiných svatyní ve střední Itálii místem léčivého kultu, jak o tom svědčí nálezy anatomických votivních terakot.⁴⁴⁵ Diana pečovala především o zraněné končetiny v okolí žijících rolníků, kdežto votiva spojená s plodností (pohlavní orgány, dělohy, atd.) jsou poměrně nepočetná. Model dítěte v povijanu zde nebyl dokonce nalezen ani jeden.

Typologicky zdejší votivní figurky odpovídají svým stylem, tvary i rozměry paralelám v Ardeji, Laviniu, Římě a Segni a votivní hlavy zase vyšly nejspíš z týchž forem jako hlavy v Římě nebo Laviniu. Tato produkční propojenost odpovídá komunikační provázanosti celé oblasti, což celkově vysvětluje i způsob šíření konkrétních typů i artefaktů.⁴⁴⁶

Co se týče vymizení votivních terakot v 1. století př. Kr., možným vysvětlením je atraktivita venkovských oblastí nedaleko Říma pro římskou aristokracii, která nakonec skupováním půdy vytlačila drobné rolníky, tedy ty, kteří především votivních terakot užívali jako darů božstvům.⁴⁴⁷

10. 7. GABII

Gabii byly se svými počátky spadajícími do 9.-8. století př. Kr. jedním z nejstarších měst v Latii. Původně ležely ve vzdálenosti nějakých 20 km od Říma na Via Gabina, později však byly významné polohou na Via Praenestina. Město samo se zajímavě rozkládalo v poměrně úzkém pásu na březích *Lacus Gabinus* (dn. Lago di Castiglione). Občané města získali římské občanství tak záhy, že nemáme k dispozici žádné, ani tradiční datum. V polovině 2. století př. Kr. však již byla obec z poloviny

---

⁴⁴⁵ Třebaže Diana byla předním božstvem, které zde bylo uctíváno, byly nalezeny i dedikace dalším božstvům, jmenovitě zdy byli uctíváni: Minerva, Apolló a Dionýsos.

⁴⁴⁶ Blagg se domnívá, že výrobním centrem byl samotný Řím, ale jednoznačné doklady pro toto tvrzení nejsou k dispozici. Naznačuje to jen výskyt anatomických votivních terakot v Nemi až popádu Latinské ligy roku 338 př. Kr. Naopak zase v Laviniu se v blízkosti třinácti oltářů našla keramická pec! BLAGG, 1985, s. 39.

⁴⁴⁷ Votivní praxe se změnila v tom smyslu, že nerecyklovatelná votiva byla nahrazena ekonomicky životaschopnějším systémem – mincemi, LESK BLOMERUS, 1999, s. 88.

zpuštělá a o sto let později v době Ciceronově (konkrétně roku 54 př. Kr.) již toto hodnocení platí pro celé město (Tab. LIX).⁴⁴⁸

Zdejší svatyně bohyně Junony byla založena někdy v 7. století př. Kr. a šlo v podstatě o přírodní svatyni, posvátný háj, v němž byl zvláště uctíván jeden konkrétní strom. Zatímco v 5. století př. Kr. kult více méně stagnoval, ve století následujícím došlo k transformaci na kult s léčivou mocí doprovázený množstvím votivních terakot, ponejvíce anatomických.⁴⁴⁹ Vedle této funkce Coarelli nastiňuje ještě možnost provozování kultu plodnosti zaměřeného zvláště na ženy, nesmíme opomenout nález několika cippů spadajících do 4. století př. Kr. s dedikačními nápisy věnovanými Fortuně jménem jistého Oppia z Praeneste.⁴⁵⁰

Pozdně republikánská svatyně v Gabiích byla postavena v druhé polovině 2. století př. Kr. a v jejím kontextu nebyla oproti předchozí fázi nalezena žádná anatomická votiva. Dvůr s Junoniným chrámem obklopovaly portiky za nimiž byly malé místnosti. Jejich účel je sporný a v úvahu byly brány možnosti jako posvátná prostituce, léčení, rituální hodování nebo obchodování. Fakt je, že se tyto možnosti navzájem nevylučují a jsou archeologicky jen stěží doložitelné. Snad jen k orientu se vztahující posvátná prostituce, která je dobře představitelná v Pyrgi,⁴⁵¹ v Gabiích šlo spíše o politické setkávání latinských kolonií, provozování trhů, jednoduše setkávání na neutrální, božstvem nebo božstvy ochraňované půdě.⁴⁵²

Třebaže starší fáze svatyní je kvůli naprosto zásadní, pozdně republikánské přestavbě celého okrsku těžké rekonstruovat, tři zde nalezené votivní depozity nám poskytují slušné podklady pro stanovení základních dat. Votivní materiál tvořily jak terakotové sochy, tak části lidského těla jako nohy, ženská torosa, oči, uši, dělohy, dlaně, prsty, ústa, faly, vnitřní orgány a mimořádně velké množství hlav.

Depozit I s 21 votivy je datován od poloviny 3. století do roku 180 př. Kr. Depozit II obsahoval 130 kusů datovaných od poloviny 4. století do roku 180 př. Kr. Depozit III byl umístěn uvnitř vlastního chrámového dvora a obsahoval 328 ex vot

---

⁴⁴⁸ Cicero, *Pro Plancio* 23.

⁴⁴⁹ BOUMA, J. W.: *Religio Votiva, Part III, Corpus of Latial Cult Places*, Groningen 1996, s. 40-1.

⁴⁵⁰ COARELLI 1987, s. 12-13.

⁴⁵¹ Znamé zlaté destičky hovoří o uctívání jak etruské Uni, tak fénické Astarté.

⁴⁵² LESK BLOMERUS 1999, s. 92-93.

podobného data jako depozit I. Dalších 181 votiv bylo nalezeno během vykopávek mimo jakékoliv depozity.

Datem depozity náleží především do 3. a 2. století př. Kr. a složením se podobají obdobným kontextům v Cerveteri, Satricu, Segni, Vulci, Vejích a Nemi. Četným výskytem votivních očí se lokalita podobá depozitům v Ponte di Nona. Podobně jsou zde velmi frekventované votivní ušní boltce, zato nápadně málo je končetin.⁴⁵³

Poměrně nedaleko této hlavní Junoniny svatyně v Gabii se nacházely ještě dvě menší svatyně, které vznikly již v archaické době. I u nich se našly votivní depozity obsahující typický středoitalský votivní materiál spadající do 4.-3. století př. Kr.

Existence hned tří svatyní v těsném sousedství svědčí o tom, že v jedné obci mohlo fungovat i více léčivých kultů najednou. Zatímco ve větších městech jako Veii, Tarquinia, Satricum, Praeneste nebo Norba si prosebník mohl z kultů vybrat ten, který nejlépe odpovídal jeho konkrétním požadavkům, jinde existovaly kulty, které se orientovaly například na léčení konkrétních orgánů, jako tomu bylo se zrakem v Ponte di Nona nebo Gabii. Některé svatyně sloužily plodnosti, jiné zase dbaly na celkové zdraví jednotlivce.

Jde-li o svatyni bohyně Junony, která tradičně bděla nad bezproblémovými porody a úspěšným mateřstvím, očekávali bychom zde také votivní dary v podobě dětí v povijanu nebo velké množství děloh. Jak to však vypadá, božstva sama neměla takovou nadvládu nad fungováním svatyní a nad děním v nich. Můžeme se s tím setkat také zde. Zatímco Etruskové skutečně dbali na vztah mezi odborností či resortem konkrétního božstva a vlastními funkcemi kultu, Latinové jako kdyby vnímali tento vztah jen velice volně a nezávazně. Nalezená votiva je usvědčují z toho, že například Junonu nebo Dianu uctívají i ve spojitosti s kultem obecného zdraví a ne jen ve vztahu k plodnosti a rozmnožování.⁴⁵⁴

---

⁴⁵³ LESK BLOMERUS 1999, s. 94-95.

⁴⁵⁴ Tamtéž, s. 96-97.

10. 8. FALERII

Falerii leží na území Falisků, které se vklíní mezi Latium a Etrurii. Falerii Veteres měly několik svatyní, kde byly nalezeny votivní terakoty. Z jejich kontextu se původní dispozicí poněkud vymyká svatyně zvaná Ninfeo Rossa – přírodní jeskyně využívaná jak k léčbě lidí, tak k uctívání božstva.

V jeskyni Ninfeo Rossa byl nalezen oltář a v jeho těsné blízkosti celá řada terakotových votiv nejrůznějších druhů.⁴⁵⁵ Několik zejména bronzových předmětů spadá ještě do archaické doby, ale přítomnost votivních terakot dokládá kontinuitu kultu v době římské republiky. Vzhledem k tomu, že jeskyně byla zkoumána v 80. letech 19. století a nálezy se následně ztratily, jde jen o přibližná zjištění.⁴⁵⁶

Je možné, že Ovidius (*Amores* 3, 13, 5-8) má na mysli právě tuto svatyni, když říká:

*„Velmi je cenné zde pobýt a poznat obřady dávné,
třebaže po horské cestě obtížně k městu se jde.
Je tam prastarý háj, vždy ztemnělý pro husté stromy;
Pohled' a připustíš hned, božstvo že sídlo má v něm.
Oltář přijímá prosby i děkovné kadidlo zbožných,
Oltář, jenž vystavěn prostě rukama dávných těch dob.*

(překlad R. Mertlík)

Tímto božstvem je nepochybně Juno Curitis, která byla pomocníkem a ochráncem Falerií.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Byly to nohy, chodidla, ňadra, dělohy, jazyky, faly, hlavy, masky i sošky.

⁴⁵⁶ EDLUND 1987, s. 73.

⁴⁵⁷ Tamtéž, s. 73.

10. 9. ŘÍM

V centru jakým byl už za republiky Řím nikoho nepřekvapí velké množství na území města provozovaných kultů. Jejich stáří i význam byly rozdílné a svatyně samy nebyly vždy situovány v samotném středu města. To, mimo jiné, vypovídá i o starobylosti některých z těchto kultů. Tak se můžeme setkat s projevy kultovních aktivit na Quirinálu (lokalita S. Maria della Vittoria; Villino Hüffer), na Capitoliu (votivní depozity należící k chrámům Iova Optima Maxima a Iuno Monety; v *Clivus Capitolinus* 1 a 2; lokality *Asylum-Veiovis*), na Foru Romanu (u Vestina chrámu; tzv. pozzo archaico; vrstva proti okrouhlé základně Vestina chrámu; depozit mezi Vestiným chrámem a Regií; tzv. pozzo repubblicano; na Comitiu a u *Lapis Niger*; mezi chrámem Vespasiánovým a Concordie; u chrámu Castora a Poluka), dále na Foru Boariu (S. Omobono; u chrámů Portuna a Hercula), na Palatinu (Magna Mater; Scale Caci; u Victoriina chrámu; Auguratotium; Liviin dům), na Aventinu (u Dianina chrámu), na Caeliu (S. Giovanni; S. Gregorio), na Viminalu (na svahu), na Esquilinu (Minerva Medica; Iuno Lucina; Via Magenta), na Oppiu (vrchol pahorku), na Martově poli (Apollo Medicus/Sosianus; Largo Argentina), v souvislosti s Tiberem (Tiberský ostrov; votiva nacházená v samotné řece), ale i mimo území někdejšího republikánského města.⁴⁵⁸

10. 9. 1. TIBERSKÝ OSTROV

Na jihovýchodní špici ostrova přímo uprostřed Tiberu⁴⁵⁹ v Římě se nacházel Aesculapiův chrám (Tab. LX), který je dnes patrně překryt kostelem S. Bartolomeo. Středověká studna tohoto kostela pravděpodobně čerpá ze stejného zdraví přinášejícího vodního zdroje jako někdejší svatyně s léčivým kultem.

Co se týče votivního materiálu pocházejícího z této svatyně, narážíme hned na několik zásadních problémů. V první řadě nám doba, kdy tato votiva byla objevena a metoda, jakou se tak stalo, neposkytují řadu údajů, na které jsme dnes u vykopávek zvyklí. Materiál byl navíc následně rozptýlen do mnoha soukromých sbírek v Evropě i

⁴⁵⁸ BOUMA, J. W.: *Religio Votiva, Part III. Corpus of Latial Cult Places*, Groningen 1996, s. 73-94.

⁴⁵⁹ CLARIDGE, A.: *Rome. Oxford Archaeological Guides*, Oxford 1998, s. 226-228.

mimo ni. Je třeba zdůraznit, že vlastně jen čtyři anatomická votiva byla nalezena na ostrově samém, pod dlažbou zmíněného kostela.⁴⁶⁰ Celá škála votiv pak byla nalezena přímo v řece. Byly to terakotové: hlavy, polohlavy, nohy, sošky, ruce, masky, otevřená i neotevřená torosa, paže, faly, chodidla, dělohy, vnitřní orgány, nadra, zvířata, destičky s více orgány, sedící páry, děti v povijanu, oči, uši, srdce, ženské pohlavní orgány, prsty. Nejpočetnějším druhem je chodidlo, dále děloha. Zvlášť důležitá je zmínka o rozmístění votiv v Tiberu (Tab. LXI). Nacházejí se i mnohem výše proti proudu a mnohé byly dokonce vyrobeny dříve, než vůbec řecký Aesculapius do Říma dorazil.

10. 9. 2. MINERVA MEDICA

V římské Via Carlo Botta na Esquilinu byl nalezen votivní depozit s votivními terakotami mnoha druhů. Římané sem přicházeli žádat o pomoc či za ni poděkovat do svatyně, jejímž ústředním božstvem byla Minerva Medica.⁴⁶¹ Soubor votiv bylo možno datovat od 4. do 1. století př. Kr. Vzhledem k absenci mincí i keramiky bylo dataci možno provést pouze na základě stylové analýzy terakotových hlav.⁴⁶² Předměty byly nalezeny ve zborcené chodbě, snad suterénu nebo tzv. chrámové *favissa*. Z úvah nad tímto depozitem jasně vyplývá, že léčivé kulty existovaly v Římě již před příchodem Asklépia do Města stejně jako byla již dříve vžitá praxe přinášení obětí v podobě anatomických votiv. Tato praxe trvala dál a dokonce s rostoucí tendencí až do konce 2. století př. Kr.⁴⁶³

10. 9. 3. APOLLO MEDICUS IN CIRCO

Apollón byl jedním z prvních bohů, který byl do Říma povolán z Řecka, a to na radu Sibylliných knih. Apollónova svatyně byla v Římě již v pozdním 6. století př. Kr., ale jako *Medicus* (Macrobius, *Saturn.* 1, 17, 15) začal být uctíván až

⁴⁶⁰ PENSABENE, P., *et al.*: *Terrecotte votive dal Tevere*, Studi Miscellanei 25, Roma 1980, s. 10.

⁴⁶¹ Byly zde nalezeny sošky, děti v povijanu, hlavy, polohlavy, masky, oči, uši, vnitřní orgány, dělohy, placenta, paže, faly, dlaně, nohy, polyviscerální destičky, chodidla a zvířata, GATTI LO GUZZO, *Il depozito votivo dell'Esquilino detto di Minerva Medica*, Studi e Materiali 17, Firenze 1978, s. 13-18. Obecněji o svatyni a chrámu píše CLARIDGE 1998, s. 355-357.

⁴⁶² GATTI LO GUZZO 1978, s. 150.

⁴⁶³ Stran rostoucího počtu Asklépiových votiv se Alexandra Lesk dopouští zajímavé úvahy, že tato votiva jsou směřována s votivy zasvěcenými Tiberinovi, LESK BLOMERUS 1999, s. 105, pozn. 266.

v souvislosti s morovou ranou, která kosila Římany ve městě. Jelikož Apollónův kult nebyl římský, ale pocházel z ciziny, museli mu Římané vyčlenit místo někde mimo vlastní pomerium města. Stalo se tak roku 433 př. Kr. a zasvětil jej Cn. Julius, předek C. Julia Caesara.⁴⁶⁴ V té době Asklépios ještě nejspíš ani jako božstvo neexistoval ani v samotném Řecku, a tudíž Apollón, Asklépioův otec, byl logicky nejvhodnějším léčícím božstvem na východě. Literární prameny umísťují Apollónův republikánský chrám do blízkosti Flaminiova cirku⁴⁶⁵ a dodávají také, že sloužil i jako shromaždiště senátu v případech, kdy rozhodoval o triumfech nebo když přijímal cizí poselstva.

Je překvapivé, že v souvislosti s Apollónovým léčivým kultem nebyly v chrámovém okrsku objeveny žádné votivní terakoty, hlavně pak anatomické. Snad proto někteří badatelé docházejí k závěru, že tento druh votiv nalezený ve vodách a usazeninách Tiberu, který je v nejbližším bodě od svatyně vzdálen nějakých 300 metrů, náleží právě Apollónovi.⁴⁶⁶ K této úvaze lze však vznést tuto námitku. Původní příčinou zasvěcení chrámu bylo ohrožení obce a jejích občanů morem a kult tak byl nejspíš vnímán jako státní a stát o něj také pečoval. Jako takový tedy nebyl provozován jednotlivci a to také vysvětluje absenci terakotových votiv.

10. 10. OSTIA

V západní části římského přístavu v ústí Tiberu do Tyrhénského moře se nachází trojúhelné prostranství, kde je částečně dochován tetraprostylový chrám postavený na pódiu (Tab. LXII). Chrám je kvůli nálezům sochařské výzdoby připisován léčiteli Asklépiovi.⁴⁶⁷ Prostranství dominoval poměrně velký chrám Herculův, jehož významným kultovním místem byl Tibur (dn. Tivoli). Třebaže obě tato božstva heroického původu jsou v Ostii i Římě spojována s uzdravováním, tak v případě těchto republikánských chrámů žádná votiva tohoto typu nalezena nebyla.

⁴⁶⁴ CLARIDGE 1998, s. 245-247.

⁴⁶⁵ Livius 39, 4, 1; 41, 17, 4; Cicero, *AdQFr* 2, 3, 3; *AdFam* 8, 4, 4; 8, 8, 5-6; *Ad Att* 15, 3, 1. Ve třicátých letech 1. století př. Kr. byl Apollónovi Medicovi zasvěcen C. Sosem nový chrám v těsné blízkosti Marcellova divadla.

⁴⁶⁶ PENSABENE 1980, s. 20. Tato interpretace však jde zcela proti tradičnímu pojetí votivních depozitů, které principiálně zůstávají na území posvátného okrsku daného božstva, a proto je těžké ji přijmout.

⁴⁶⁷ COARELLI, F.: *Italia centrale*, Roma 1985, s. 276; DEGRASSI, D.: *Il culto di Esculapio in Italia centrale durante il periodo repubblicano*, in: COARELLI, F. (ed.): *Fregellae 2*, Roma 1986, s. 150.

Popudem k uvedení Asklépia do Říma byl mor, který zde řádl v roce 293 př. Kr. O podobných okolnostech, které přiměly Římány pozvat do Města Apollóna, jsme se již zmínili. Zdravotní situace v Římě však tentokrát byla natolik závažná, že spásu mohlo nabídnout jen opravdu specializované božstvo – epidaurský Asklépios. I přes jeho úspěšný léčebný zásah se však Asklépios ve střední Itálii nestal obecně přijímaným bohem. Tento řecký bůh nemohl naráz nahradit stará střeđoitalská božstva ochraňující zdraví a plodnost, zejména Déméter, Junonu, Dianu a Minervu.

V době, kdy byl Asklépiův kult zaveden do Říma (r. 293 př. Kr.), bylo jediným ritem spojeným se zdravím zasvěcování votivních, zvláště anatomických terakot. Asklépios se v tomto prostředí objevil právě na vrcholu oblíbenosti tohoto fenoménu, ale jeho kult byl jasně konstituován v Epidauru i s veškerými rituály, inkubací nutnou pro komunikaci s božstvem. Epidaurský kult nikdy nebyl v Řecku spojen s přinášením anatomických votiv a stejná praxe zůstala i v Itálii. Asklépiův kult v Korintě, včetně kratičkého zvyku užívat anatomická votiva, byl asi staršího data než v Epidauru.

V tomto světle je třeba nahlédnout zmiňovaná votiva v Tiberu. Komu, když ne Asklépiovi, tedy náležela? Lesk Bomerus předkládá zajímavou myšlenku, že straoitalický říční bůh Tiberinus byl v Římě uctíván jako božstvo s léčivými schopnostmi, jehož tekoucí voda měla plnit očistnou funkci. Le Gall, Degrassi⁴⁶⁸ i další badatelé se domnívají, že to byl právě Tiberinus, komu to velké množství votivních terakot v Tiberu náleží. Atrafakty do jeho vod byly vhazovány spolehlivě ještě před příchodem Asklépia do Říma a dost možná i po roce 293 př. Kr. Tiberinova svatyně logicky stávala na tiberském ostrově a skutečnost, že Pensabem publikované votivní terakoty byly v Tiberu nalézány i výše proti proudu, a to i hodně vysoko nad ostrovem (prakticky až na úrovni dnešního Piazza del Popolo), by logicky nasvědčovala i doměnce, že samotný tok řeky byl jednou velkou přírodní svatyní. Kumulace votiv jen na některých místech by pak mohla mít například souvislost s přístupností břehů pro rituály. Tyto nálezy tedy přímo odporují myšlence připisovat tyto artefakty Asklépiovi. Naopak představa obětujících, která vrhá terakoty do vod

---

⁴⁶⁸ LE GALL, J.: Recherches sur le culte du Tibre, Paris 1953, s. 67; DEGRASSI 1986, s. 146-147.

Tiberu s příslušnou modlitbou a přáním, je poměrně snadno přijatelná.⁴⁶⁹ Argumenty odpůrců (obchody s ex voty pro Asklépia vyplavené povodní apod.) jsou značně spekulativní. Absence literárních zmínek o předpokládané praxi Tiberinova kultu není náhodná. Ať už záměrně či nikoliv, latinští autoři mnohdy ignorují lidové či plebejské kultovní aktivity a raději se soustředí na státní kulty a hlavní náboženské svátky.

Apollón i Asklépios byli do Říma pozváni na radu vyčtenou ze Sibylliných knih (o nich v kapitole 3. 4.). Jejich kulty byly pro Římany *peregrina sacra*,⁴⁷⁰ a jejich posláním bylo zajistit v první řadě zdraví obce a státu. Tak to i vzhledem k jejich prvním léčebným úspěchům zůstalo a teprve pro pozdější dobu máme písemné doklady o tom, že obě božstva byla akceptována i individuálními prosebníky. Archeologicky o tom nejlépe svědčí Asklépieion ve Fregellae (viz kapitolu 10. 5.).⁴⁷¹

Jak se tedy zdá, přijetí Asklépia v Římě mělo ve střední Itálii jen malý dopad na praxi spojenou s votivními terakotami. Malý počet těchto svatyní mimo Řím lze vysvětlit státní podstatou kultu, který nespočíval v darování votivních sošek nebo anatomických terakot, ale v řeckém ritu.

Fakta získaná porovnáním zmíněných svatyní vedou k několika následujícím závěrům. Vykopávky v kampánské Capui nebo jihoetruských svatyních Gravisca a Pyrgi přinesly chronologicky nejstarší z tzv. středoitalských votiv, včetně votiv anatomických. Na základě stylové analýzy terakotových hlav a celkového kontextu je lze klást již do závěru 5. nebo na začátek 4. století př. Kr. Vzhledem k tomu, že Římané se těchto oblastí zmocnili až v polovině 3. nebo někde až ve 2. století př. Kr., je zřejmé, že zvyk přinášet božstvům votivní terakoty tohoto druhu není důsledkem římské kolonizace, jak se někdy soudí.

V případě svatyně Gravisca existuje podezření, že módu anatomických votiv sem zavedli řečtí obchodníci. Přesto se zdejší kult zcela neshoduje s kultem korintským. Co se týče kampánské Capui, může mít podobný efekt na svědomí blízkost

---

⁴⁶⁹ Kdybychom se měli v těchto úvahách pouštět ještě dále, mohli bychom například uvažovat i o s rituálem spojenou skutečnou koupelí v řece atd. Podobné fenomény koneckonců nejsou výjimkou ani v mnoha dnešních náboženstvích.

⁴⁷⁰ Festus, *Gloss Lat.* 268L.

⁴⁷¹ LESK BOMERUS 1999, s. 110.

Velkého Řecka. Jakkoli mohlo být primárním zdrojem šíření anatomických votiv korintské Asklepieion, v Itálii nemáme k dispozici doklady toho, že by byl s těmito votivy jakkoli spojen právě Asklépiův kult.

Když byl Asklépios uveden do Říma v roce 293 př. Kr., byl sem zaveden i epidaurský ritus, který v sobě zahrnoval inkubaci jako podstatnou část léčebného procesu. Tento prvek byl staroitalským kultům zcela cizí a prozatím byly jedině v rámci Asklepieia ve Fregellae objeveny takové stavby, které by inkubaci po epidaurském vzoru snad mohly sloužit. I tak ale zdejší votivní terakoty antedatují Asklépiův příchod do svatyně.

II. ČÁST - KATALOG

11. VOTIVNÍ TERAKOTY V PRAŽSKÝCH SBÍRKÁCH

Druhou část této disertační práce představuje katalog, který obsahuje veškeré votivní předměty spadající chronologicky a teritoriálně do zkoumané kategorie artefaktů. Všechny v katalogu shromážděné předměty jsou přechovávány ve dvou pražských sbírkách. První část katalogu tvoří přehled votivních terakot pocházejících ze sbírky Ústavu pro klasickou archeologii Filosofické fakulty University Karlovy v Praze a část druhá pak představuje kolekci artefaktů shromážděných ve fondu Antického oddělení Národního musea v Praze.

Přestože mnohé z těchto předmětů již někdy byly představeny veřejnosti formou výstav a ve výstavních katalozích, které byly u těchto příležitostí vydány, byly publikovány jen některé z těchto předmětů. I tak v relativně stručné podobě byly prostor a pozornost věnovány pouze několika málo z uměleckého hlediska zajímavějším kusům, kdežto mnohé další předměty nebyly publikovány nikdy. Jelikož tedy většina těchto sbírkových předmětů doposud nebyla odpovídajícím způsobem zpracována a publikována, je tak širší odborné veřejnosti prakticky neznámá.

Na následujících stranách jsou jednotlivé předměty popsány a analyzovány způsobem, který se snaží pokračovat v duchu již standardně užívaných postupů. Strukturovaný, v rámci možností jednotně chematizovaný a výrazně detailnější popis artefaktů je veden snahou poskytnout čtenáři co největší množství konkrétních údajů k charakteristickým znakům každého z nich. Předlohou k výběru zmíněných charakteristických znaků jsou práce M. Söderlinda.⁴⁷²

---

⁴⁷² Tento autor se středoitalským votivním terakotám věnuje soustavně již mnoho let, během nichž vypracoval optimální metodologii využitelnou při vzájemném porovnávání těchto artefaktů. Zejména se snaží eliminovat případné rozdílnosti mezi terakotami pocházejícími z jedné matrice, které bývají způsobené nestejnými technologickými podmínkami a způsobují charakteristickou odchylku v naměřených hodnotách. Švédský badatel od tohoto postupu, bude-li obecněji akceptován, očekává, že bude možné v mnohem detailnější míře sledovat obchodní vztahy mezi výrobními centry terakot,

11. 1. TERAOTOVÁ VOTIVA VE SBÍRCE ÚSTAVU PRO KLASICKOU ARCHEOLOGII FF UK

Ve sbírce Ústavu pro klasickou archeologii FF UK v Praze je přechovááno celkem třináct votivních terakot, které svým charakterem obecně odpovídají obdobným artefaktům, které pocházejí ze střední Itálie 5.-1. století př. Kr. Jedná se o sedm exemplářů terakotových falů (Tab. I-VII), dvě votivní terakotové hlavy (Tab. VIII-IX), čtyři votivní masky (Tab. X-XIII) a jedno zpodobení lidské ruky (Tab. XIV-XV). Doposud byly publikovány pouze obě hlavy, jak mužská, tak ženská, a to v roce 1981 u příležitosti výstavy nazvané „Umění Etrusků“, která byla uspořádána v Galerii antického umění v Hostinném v Podkrkonoší.⁴⁷³ Zde je také měli návštěvníci možnost spatřit. Ostatní sbírkové předměty pocházející z tohoto souboru doposud řádně publikovány nikdy nebyly.

Falus (Tab. I)

Bez inventárního čísla, UKA

Max. výška: 14,8 cm

Max. šířka: 8,0 cm

Max. hloubka: 10,5 cm

Průměr ventilačního otvoru: 1,7 cm

Barva střepu: sytě béžová

Barva povrchu: sytě béžová

Hlína: jemná, hrubší ostřivo 1 – 3 mm

Malba: v horní partii nepatrný zbytek černé barvy znázorňující pubického ochlupení

Stav dochování: téměř intaktní, nad pravým varletem odštípnut kus 4 x 2 cm a drobný kousek na penisu 1 x 1 cm. Zadní část předmětu i samotný penis

---

jednotlivými koroplasty a finálními votivními depozity. SÖDERLIND, M.: A Female, Central Italic Votive Head of Terracotta, *MedMusB* 30, 1997, s. 16-26; SÖDERLIND 1996, s. 135-147.

⁴⁷³ BOUZEK, J., ČTVRTNÍKOVÁ, M., DUFKOVÁ, M., ONDŘEJOVÁ, I.: Umění Etrusků. Katalog výstavy v Galerii antického umění v Hostinném, Turnov, 1981, s. čísla 23-25.

jsou vymodelovány v ruce, zbylá horní část a šourek jsou vytvořeny s použitím negativní formy.

Falus (Tab. II)

Bez inventárního čísla, UKA

Max. výška: 11,5 cm

Max. šířka: 8,9 cm

Max. hloubka: 7,2 cm

Průměr ventilačního otvoru: bez otvoru, předmět není dutý

Barva střepu: cihlově červená

Barva povrchu: cihlově červená

Hlína: jemná, menší množství černého ostríva do 1 mm

Malba: s výjimkou několika málo menších ploch, kde se barva nedochovala, je povrch celého artefaktu namalován jasnou červenou barvou

Stav dochování: předmět je intaktní. Šourek je evidentně zhotoven s použitím formy, penis je modelován v ruce a je ještě dodatečně retušován. Šourek pojednán detailně anatomicky – zejména je věnována pozornost pozici varlat a zvrásnění šourku.

Falus (Tab. III)

Bez inventárního čísla, UKA

Max. výška: 13,8 cm

Max. šířka: 8,2 cm

Max. hloubka: 11,3 cm

Průměr ventilačního otvoru: 1,6 cm

Barva střepu: oranžová

Barva povrchu: oranžová

Hlína: jemná, černé ostrívo velikosti do 1 mm

Malba: v horní části černě vyznačeno ochlupení, na šourku zbytky hnědočervené barvy

Stav dochování: intaktní, na levém varleti již od výroby zeje otvor velikosti asi 1 x 0,5 cm. Na pravé polovině hodně šedé vápenité krusty.

Falus (Tab. IV)

Bez inventárního čísla, UKA

Max. výška: 13,2 cm

Max. šířka: 8,6 cm

Max. hloubka: 11,9 cm

Průměr ventilačního otvoru: 1,9 cm

Barva střepu: světle béžová

Barva povrchu: světle béžová

Hlína: jemná, s černým ostřivem velikosti 0,5 – 1,5 mm

Malba: na penisu a šourku zbytky červené barvy, v horní části zbytky černé barvy znázorňující ochlupení

Stav dochování: téměř intaktní, na horním okraji odštípnut fragment asi 1 x 4 cm, ostatní nepravidelnosti jsou původní. Je to dost nedbale provedený kus – na pravém varleti dole menší odštěpek, na penisu je šrám rovněž.

Falus (Tab. V)

Inv. č. UKA 58 – 597

Max. výška: 15,2 cm

Max. šířka: 8,2 cm

Max. hloubka: 10,7 cm

Průměr ventilačního otvoru: 1,7 cm

Barva střepu: světle oranžová

Barva povrchu: světle oranžová

Hlína: jemná s černým a červeným ostřivem o velikosti 1 – 1,5 mm

Malba: na penisu a šourku zbytky červené barvy, ochlupení bylo vyznačeno černou barvou.

Stav dochování: intaktní, penis zhotoven z ruky, zbytek z formy, jen místy šedobílá vápenitá krusta.

Falus (Tab. VI)

Inv. č. UKA 58 – 598

Max. výška: 11,7 cm

Max. šířka: 8,2 cm

Max. hloubka: 10,4 cm

Průměr ventilačního otvoru: 1,9 cm

Barva střepeu: béžová

Barva povrchu: béžová

Hlína: jemná, s ostřivem do 1 mm

Malba: zbytky červené barvy, v horní části černou barvou naznačeno publické ochlupení

Stav dochování: intaktní. Špička penisu je výrazně zploštělá, šourek je získán z formy a patrný jsou i takové detaily jako záhyby kůže po stranách šourku. Penis je zhotoven v ruce stejně jako zadní část.

Falus (Tab. VII)

Inv. č. UKA 58 – 599

Max. výška: 11,1 cm

Max. šířka: 6,8 cm

Max. hloubka: 10,7 cm

Průměr ventilačního otvoru: 1,6 cm

Barva povrchu: béžovorůžová

Hlína: jemná s černým ostřivem o velikosti 0,5 – 1,5 mm

Malba: stěží znatelné zbytky červené barvy po celém povrchu

Stav dochování: intaktní. Předmět částečně pokryt šedobílou vápenitou krustou. V dutině se nachází kousek vypálené hlíny nepravidelného tvaru, velký asi 1,5 cm. Je otázkou, zda hrkání, které způsobuje, bylo záměrem. Přední část je patrně zhotovena z formy, zadní v ruce a je značně nerovná.

Výše detailně popsany soubor terakotových modelů falů je nesmírně obtížné přesněji určit. Mohou docela dobře pocházet z produkce jedné dílny, snad jen

s výjimkou falu č. 2, který se sumárnímu pojetí v některých již zmíněných lépe propracovaných detailech vymyká. S ohledem na četné středoitalské paralely je možné soudit, že byly zhotoveny v 3. – 2. století př. Kr. patrně někde ve střední Itálii, snad Etrurii.

Mužská votivní hlava (Tab. VIII)

Inv. č. UKA T 101⁴⁷⁴

Max. výška: 11,7 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 2,9 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 3,8 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 1,3 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 0,7 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 0,8 cm

Průměr ventilačního otvoru: bez otvoru

Barva střepu: oranžovohnědá

Barva povrchu: oranžovohnědá (světle hnědá)

Hlína: jemná, dost málo černého ostřiva velikosti do 1 mm

Malba: na zadní části se dochovaly stopy světlé malby

Stav dochování: Artefakt je intaktní. Na celé ploše, hlavně však na zadní části, se v podobě rýžek nacházejí stopy papilárních linií koroplasta. Detaily tohoto artefaktu jsou málo zřetelné. Jde o produkt pocházející ze starší, částečně zanesené formy a navíc v konečné fázi retušovaný.

Hlava je neporušená, z hnědé hlíny. Přední část je vytvořena jako obvykle z formy, kdežto část zadní byla zhotovena v ruce. Po celém povrchu jsou tu a tam stopy vápenité krusty.

Obličej je oválný. Vzhledem k její velikosti i míře opotřebování formy jsou oči nezřetelné a totéž se dá říci i o uších. Oční víčka jsou sotva patrná. Ústa jsou plná, s oddělenými koutky. Výrazná je brada, která je rýhou oddělena od krku, pod kterým je zobrazena ještě část hrudi. Nad čelem jsou dodatečně z ruky zpracovány vlasy

---

⁴⁷⁴ Tato terakotová hlava byla stručně publikována i s černobílou fotografií pod číslem 25 v katalogu výstavy „Umění Etrusků“ v Galerii antického umění v Hostinném; viz Bouzek, J., Čtvrtníková, M., Dufková, M., Ondřejová, I.: Umění Etrusků, Trutnov 1981, nestránkováno.

v rovných silných pramenech nad čelem, které však pro svou krátkost nezakrývají. Nos je rovný a silnější, obočí příliš nevystupuje.

Podkladem pro určení této votivní hlavy byl spíše obličej než účes, třebaže i ten napomohl dataci. Poměrně ploché a velké hladké plochy okrouhle-organického obličeje posouvají tuto památku do období závěrečného stupně etruského uměleckého vývoje. Dokonce působí dojmem až klasicistního pojetí. Jednoduchý krátký účes už také nemá nic společného s bohatým a zdobným účesem helénistickým a je velice blízký římskému účesu posledního století republiky. Obdobně, včetně partií krku, na nás působí až Hofterem prvně publikovaná terakotová busta hochy nalezená v Tessennanu a uložená v římské Villa Giulia.⁴⁷⁵ Ta se datuje do počátku 1. století př. Kr. V případě pražského kusu by přicházela v úvahu i datace pozdější s ohledem na zmíněnou klasicistnost obličeje, snad do 2. poloviny 1. století př. Kr., do závěrečného období etruského vývoje.

Ženská votivní hlava (Tab. IX)

Inv. č. **UKA 58-353**⁴⁷⁶

Max. výška: 11,1 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 2,5 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 3,4 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 1,2 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 0,9 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 0,7 cm

Průměr ventilačního otvoru: bez otvoru

Barva střepu: světle oranžová

Barva povrchu: světle oranžová

Hlína: jemná s černým ostrivem velikosti do 1 mm

Malba: žádná

⁴⁷⁵ Hofter, M. R.: Untersuchungen zu Stil und Chronologie der mittelitalischen Terrakotta-Votivköpfe, Bonn 1985, s. 101, Abb. 36.

⁴⁷⁶ Terakota byla stručně publikována i s černobílou fotografií pod číslem 24 v katalogu výstavy "Umění Etrusků" v Galerii antického umění v Hostinném; viz Bouzek, J., Čtvrtníková, M., Dufková, M., Ondřejová, I.: Umění Etrusků, Trutnov 1981, nestránkováno.

Stav dochování: intaktní. Uvnitř je vidět spojení přední a zadní části. Z části po celém předmětu je šedá vápenitá krusta, lépe se zachovala v rýhách a zahluběných partiích, čímž zvýrazňuje plasticitu artefaktu.

Tato hlava výrazně podživotní velikosti je vytvořena z béžové hlíny s poněkud hrubším ostřivem. Přední část byla vytlačena z formy, zatímco část zadní jen domodelována v ruce. Její obličej je oválný a protáhlý. Jeho horní polovinu obemyká symetrický účes v souběžně do stran splývajících pramenech. Ty zakrývají i uši. Nos je rovný a silný, oči jsou sevřeny silnějšími víčky. Ústa jsou úzká a plná, brada pod nimi těžká. Hlavu podpírá dlouhý kuželovitý krk. *Velatio capitis* výrazně přesahuje okraje hlavy i krku. Předmět je zcela neporušený.

Na základě komparativní analýzy především stylu účesů již dříve publikovaných hlav byly nalezeny nečetné paralely této pražské terakoty. Podobný, symetricky rozčesaný, do dlouhých pramenů členěný účes obkopující horní část hlavy byl u střeďoitalských votivních hlav používán po celé 3. století př. Kr. Obdobou je účes hlavy z římského Antiquarium Comunale (Inv. 2574)⁴⁷⁷ a vápencová hlava z nekropole z Praeneste v Museo Archeologico v Palestrině (Inv. 95).⁴⁷⁸ Obě jsou shodně datovány do 3. století př. Kr. a do téže doby lze datovat i hlavu UKA 58-353.

Maska v podobě části obličej (Tab. X)

Inv. č. UKA 58-358

Max. výška: 12,5 cm

Max. šířka: 10, 6 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: cm

Vzdálenost od okraje čela k dolnímu okraji: cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 1,2 cm

Barva střepu: béžová s nádechem do růžova

Barva povrchu: béžová s nádechem do růžova

Hlína: jemná s černým ostřivem velikosti 1mm

⁴⁷⁷ RICCIOTTI, D.: in: Roma medio repubblicana. Aspetti culturali di Roma e del Lazio nei secoli IV e III A. C., Roma 1973, No. 229, s. 168.

⁴⁷⁸ COARELLI, F.: in: Roma medio repubblicana. Aspetti culturali di Roma e del Lazio nei secoli IV e III A. C., Roma 1973, No. 449, s. 304.

Malba: zbytky červené barvy na pravé

Stav dochování: Maska je na několika málo místech pokryta vápenitou krustou. Levá tvář je z větší části odlomena.

Maska je vytvořena z béžové hlíny s hrubším ostřivem. Seříznutí spodního okraje pod horním rtem do podoby jakési podstavy není provedeno zcela rovnoběžně s rovinou očí. Nos má výrazně modelované chřípí, ale jinak je uměřený a rovný. Oči jsou menší, jakoby mírně přivřené a poměrně blízko u sebe. Oční víčka jsou plasticky výrazně odsazená a působí tedy silným dojmem. Obočí je oblé a klenuté, ale poměrně nevýrazné. Spodní seříznutí podstavy není rovnoběžné s rovinou očí a je vedeno těsně pod horním rtem.

Tato stejně jako ostatní masky pochází z cenného souboru, který postoupilo museum v Teplicích v padesátých letech Ústavu pro klasickou archeologii při filosofické fakultě Univerzity Karlovy. Původně šlo o soukromou sbírku továrníka Willnera, která byla postupně sestavována v průběhu druhé poloviny 19. století jednotlivými akvizicemi v Itálii. Soubor zahrnoval velké množství především římských lamp, dále také čtyři lukánské nádoby zdobené malířem Primata, rovněž ukázky etruské a řecké černě glazované keramiky z Itálie, etruské terakoty a četné bronzové předměty.⁴⁷⁹

Zmiňované masky jsou v životní nebo lehce podživotní velikosti a jejich pohlaví se vzhledem k nedostatku detailů a omezenému výřezu obličeje, kde postrádáme především vlasy a účes nebo eventuelně vousy, se prakticky nedá určit. Vzhledem k zobrazení jen části obličeje, respektive vzhledem ke zdůraznění právě oné části obličeje, se můžeme domnívat, že se nejedná o jakousi obdobu votivních hlav, ale spíše o tzv. anatomické votivum, které bývalo součástí projevů a ritu střeđoitalských léčivých kultů. Je tedy pravděpodobné, že předměty tohoto druhu dokládají výskyt konkrétních zdravotních problémů, které se snad týkaly právě zobrazené tělesné partie. Vzhledem k tomu, že místo původu tohoto souboru masek nám není známo a i další

---

⁴⁷⁹ BOUZEK, J.: Sbíрка antických originálů na Karlově Univerzitě, in: ČNM, hist., CXL, 1971, č. 3-4, s. 141; více též diplomová práce Blanky Skládalové na ÚKAR FF UK v Praze.

nálezové okolnosti jsou pro nás ztraceny, je datace a určení provenience velice problematické.

Podobou a způsobem zpracování jsou předměty ze sbírky ÚKAR blízké podobným exemplářům pocházejícím z Lucery a také masce nalezené v Herculově svatyni v Cori⁴⁸⁰ a dále masce z Antiquarium Comunale (Inv. 2605)⁴⁸¹, které pocházejí ze 3. století př. Kr.

Maska v podobě části obličeje (Tab. XI)

Inv. č. UKA 58-355

Max. výška: 14,2 cm

Max. šířka: 13,0 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 8,1 cm

Vzdálenost od okraje čela k dolnímu okraji: 8,2 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 1,2 cm

Barva střepu: béžová s nádechem do růžova

Barva povrchu: béžová s nádechem do růžova

Hlína: jemná s černým ostřivem velikosti 0,5 - 4,0 cm

Malba: zbytky červené barvy

Stav dochování: Předmět je částečně pokryt vápenitou krustou. Na nose je odštípnut fragment velikosti 2,0 x 1,5 cm, jinak je artefakt kompletně zachovalý.

Spodní seříznutí podstavy není rovnoběžné s rovinou očí a je vedeno těsně pod horním rtem. U nosu jsou lehce naznačeny nosní dírky. Oči jsou velmi nezřetelné a obě víčka je vidět jen při intenzivním šikmém osvětlení.

Maska v podobě části obličeje (Tab. XII)

Inv. č. UKA 58-356

Max. výška: 14,5 cm

Max. šířka: 13,1 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 8,2 cm

⁴⁸⁰ MAXIA, M.: Enea nel Lazio, s. 29-30, maska A 31.

⁴⁸¹ RICCIOTTI, D.: Roma medio repubblicana, s. 177, Tav. XL, kat. č. 251.

Vzdálenost od okraje čela k ústům: 7,6 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 1,0 cm

Barva střepu: růžová

Barva povrchu: šedobílá vápenitá krusta

Hlína: jemná s černým ostrivem 1-3 mm

Malba: celá maska byla natřena červenou barvou

Stav dochování: Z recentní doby (jakoby od krumpáče z dob vykopávek) pochází šrám nad levým obočím. Podobné, ale lehčí škrábnutí je na pravé líci. Celá maska je dnes pokryta šedobílou vápenitou krustou.

Odríznutí pod horním rtem opět není rovnoběžné s rovinou očí. Pod horním rtem je zhotoven zešířený plastický pásek fungující jako podstavec. Nos je rovný a jemný s vypracovanými dírkami. Velké mandlovité oči jsou vidět lépe, ale stále jsou nezřetelné. Jejich víčka jsou udělána ve formě silnějších pásků. Obočí vystupuje jen trochu.

Maska v podobě části obličeje (Tab. XIII)

Inv. č. UKA 58-357

Max. výška: 14,2 cm

Max. šířka: 12,6 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 8,2 cm

Vzdálenost od okraje čela k ústům: 6,7 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 1,0 cm

Průměr ventilačního otvoru: bez otvoru

Barva střepu: světle oranžová

Barva povrchu: sytě oranžová

Hlína: jemná s černým ostrivem o velikosti 1 – 2 mm

Malba: červená

Stav dochování: Téměř intaktní. Pod pravým okem uštípnut malý kousek. Celý artefakt je v současnosti pokryt hrubou vápenitou krustou šedé barvy. Ústa jsou na masce zobrazena celá (horní i dolní ret) a dolní okraj, který je mírně zesílen, je tedy až v partiích brady.

Seríznutí spodního okraje je rovnoběžné s rovinou očí a probíhá až pod dolním rtem. Kvůli silné krustě jsou všechna detaily nezřetelné. Nos je jemný a rovný a patrnými dírkami. Zato zcela nezatelné jsou oči masky. Podobně je tomu s trochu znatelným obočím. Ústa jsou velice úzká, ale rty jsou tlusté.

Všechny výše popsané votivní masky dělají dojem, že byly zhotoveny v jedné dílně. Tomu nasvědčuje i u vše artefaktů obdobné textura materiálu i jeho povrchu. Případné odchylky v barevnosti jsou navrh technologii výpalu nebo netejným podmínkám dlouhodobého deponování předmětů v hlíně. Dobu jejich vzniku je možno klást snad do 3. století př. Kr.

Votivní ruka (Tab. XIV-XV)

Inv. č. UKA 58 – 359⁴⁸²

Max. výška: 19,2 cm

Max. šířka: 8,8 cm

Průměrná tloušťka materiálu dlaně: 0,9 cm

Průměrná tloušťka materiálu hřbetu ruky: 0,9 cm

Průměr ventilačního otvoru: bez otvoru

Barva střepu: růžovooranžová

Barva povrchu: růžovooranžová

Hlína: jemná s černým i bílým ostřivem o velikosti 1 – 2 mm

Malba: na dolním okraji několik stop červené barvy

Stav dochování: na dolním okraji malý kousek odštípnut. Středně velký kus odštípnut u kořene malíku. V dlani jsou vidět dvě čáry a mírně jsou znatelné i nehty.

Vcelku sumárně, ale vyváženě pojednaná votivní ruka svým obecným typem spadá do etruské produkce 3. – 2. století př. Kr.

---

⁴⁸² Tento artefakt byl stručně publikován pod číslem 26 v katalogu výstavy „Umění Etrusků“ v Galerii antického umění v Hostinném; viz Bouzek, J., Čtvrtníková, M., Dufková, M., Ondřejová, I.: Umění Etrusků, Trutnov 1981, nestránkováno.

11. 2. TERAOTOVÉ VOTIVNÍ HLAVY VE SBÍRCE NÁRODNÍHO MUSEA V PRAZE

Pražské Národní museum v antickém oddělení opatruje ve svých sbírkách a depozitářích rovněž určité množství votivních terakot středoitalské provenience. Třebaže u některých je známo, jakým způsobem se tyto artefakty v Národním museu ocitly, u všech, bohužel, postrádáme jakékoli bližší určení místa jejich nalezení natož pak konkrétnějších nálezových okolností.

Jejich detailní popis stejně jako pokus o jejich bližší určení a uvedení blízkých, již publikovaných paralel jsou náplní následujících stran.

Děloha (Tab. XVI)

Inv. č. NM H10-3374⁴⁸³

Max. výška: 14,8 cm

Max. šířka: 8,0 cm

Max. výška: 4,7 cm

Průměrná tloušťka materiálu části z formy: 1 cm

Barva povrchu: hnědo-červená

Hlína: jemná, velmi jemné ostřivo

Malba: v záhybech a prohloubeninách dochována bílá malba, také jedna malá skvrna červené barvy

Stav dochování: předmět je zcela intaktní

Tato votivní děloha je zhotovena z jedné formy a nebyla dodatečně doplněna jakoukoli další částí, takže nemá dno ani zadní stěnu, ale má miskovitý tvar. Z posouzení zbytků malby se zdá, že bílá barva sloužila jako podkladová a překrývala ji, alespoň v některých částech barva jasně červená. Typově předmět spadá do období 3.-2. století př. Kr.

---

⁴⁸³ Model dělohy byl publikován i s černobílou fotografií v katalogu výstavy „Umění Etrusků“ v Galerii antického umění v Hostinném pod číslem 27; viz Bouzek, J., Čtvrtníková, M., Dufková, M., Ondřejová, I.: Umění Etrusků, Trutnov 1981, nestránkováno.

Pravá noha**(Tab. XVII)**Inv. č. **NM H10-3396**Max. výška: 6,8 cmMax. šířka: 5,1 cmMax. délka: 10,0 cmBarva střepu: béžová až nazelenaláBarva povrchu: tmavě oranžovo-hnědáHlína: hrubá, s velkým množstvím většího ostríva do 0,2 cmStav dochování: odštípnutá pata a vnitřní část chodidla s klenbou i palcem

Jde o zobrazení lidské pravé nohy do výšky těsně nad kotníkem. Nezdá se, že by byla zhotovena z formy, ale spíš jen v ruce. I přesto je pojata jen sumárně a je těžko usuzovat na dobu a místo vzniku. Artefakt se nijak nevymyká obecným typům těchto votiv 3. – I. století př. Kr.

Maska**(Tab. XVIII)**Inv. č. **NM H10-4098**Max. výška: 6,9 cmMax. šířka: 9,2 cmŠířka mezi očima od vnějších koutků: 8,0 cmPrůměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 1,6 cmBarva střepu: šedo-oranžováBarva povrchu: šedo-oranžováHlína: hrubší, většina ostríva do 2 mm, výjimečně i 5 mmMalba: sytě červená barva dochována v okolí vnitřních koutků očí

Stav dochování: předmět je téměř intaktní, jen nad pravým okem je malý odštěpek. Asi 20% povrchu pokrývá tmavě šedá vápenitá krusta.

Oči této celkově velice pěkně a detailně zpracované masky jsou posazeny hodně hluboko, oční víčka jsou dobře zřetelná a oboří směrem od středu obličeje prudce klesá dolů. Horní ret, pod níž maska končí, je nápadně, ale přiměřeně vystouplý.

Zadní strana masky je neupravená a nese detailní stopy koroplastova vtlačování materiálu do formy. Jsou zde v materiálu dobře patrný otisky a tahy prstů, povrch je nepravidelný.

Maska (Tab. XIX)

Inv. č. NM H10-3375

Max. výška: 7 cm

Max. šířka: 10 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 8 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 1,5 cm

Barva střepu: tmavě oranžová

Barva povrchu: tmavě oranžová

Hlína: jemná, černé ostrívo do 0,1 cm

Malba: není

Stav dochování: Předmět je téměř intaktní, jen na táři pod levým okem je menší část povrchu odštípnuta.

Sotva znatelné, ale přesto zaznamenání hodné je zobrazení očních panenek a rovněž pečlivé znázornění nosních dírek.

Forma zpracování obou výše popsaných masek vypovídá o tom, že by mohlo jít o výrobky téhož koroplasta. Odlišnost jejich vzhledu je však způsobena pouze odlišnými podmínkami uložení předmětů v hlíně. Jejich obdélná forma odkazuje na Etrurii 3. století př. Kr.

Mužská votivní hlava (Tab. XX)

Inv. č. NM H10-3358

Max. výška: 16,6 cm

Max. šířka: 9,6 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 4,1 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 7,7 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 2,1 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 1,5 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 2,0 cm

Průměr ventilačního otvoru: 1,1 cm

Barva střepu: u okraje oranžová, střed střepu je šedý

Barva povrchu: šedo-oranžová

Hlína: hrubá, velké černé ostřívo do 0,2 cm

Malba: nad pravým okem chabé zbytky bílé barvy, větší množství dochováno na zadní straně hlavy

Stav dochování: na celém dolním okraji je odlomená, jinak je intaktní.

Pochází ze sbírky Palme, získána Národním museem na konci první poloviny 20. století.

Přední část je zhotovena z formy, zadní jednoduše dotvořena v ruce. V její horní části je také vyveden vypalovací otvor. Protáhlý obličej shora rámuje do čela rovně sčesané, krátké vlasy domodelované z ruky. Ústa jsou úzká a jejich koutky nejsou spojeny. Nos je rovný a silný. Oči tvoří plasticky znázorněné horní víčko a rovněž vystupující panenky. Po stranách krku jsou záhyby látky domodelované rovněž v ruce a znázorňující *velatio capitis*. Spodní část pod krkem je odlomena.

Hlava, třebaže má navíc *velatio capitis* je protáhlostí obličej a rovněž uspořádáním účesu včetně nepatrného rozčísnutí pramenů nad čelem velice podobná hlavě z Antiquaria di S. Maria Capua Vetere⁴⁸⁴. Také je znatelně hrubšího zpracování.

Prvně se votivní hlavy jako součást terakotových sarkofágů objevují ve druhé čtvrtině 2. století př. Kr. a jsou stále početnější až do císařství.⁴⁸⁵ Hlava na sarkofágu z Tuscanie je rovněž zpracováním účesu i protáhlostí obličej značně podobná tomuto pražskému kusu. Pražskou hlavu je možné klást do 2. století př. Kr.

Způsob a okolnosti získání těchto terakot byl podrobněji popsán jako tzv. „druhá vlna přírůstků“ již dříve Svobodou.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Bonghi Jovino, M.: Capua preromana. Terrecotte votive I, s. 113, Tav. LIV, 1-2 a s. 142, Tav. LXXI,4.

⁴⁸⁵ Hofter, M. R.: Untersuchungen zu Stil und Chronologie der mittelitalischen Terrakotta-Votivköpfe, Bonn 1985, s. 115, Abb. 43.

⁴⁸⁶ Svoboda, B.: Antická sbírka Národního musea, ČNM, hist., CXL, 1971, č. 3-4, s. 135.

Votivní ženská hlava (Tab. XXI)

Inv. č. **NM H10-3370**

Max. výška: 8,5 cm

Max. šířka: 5,2 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 1,5 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 3,5 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 1,0 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: až 1,0 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 0,6 cm

Barva střepu: jasně oranžová

Barva povrchu: oranžová

Hlína: jemná, černé ostřívo 0,1-0,2 cm

Malba: bílá barva na látce halící hlavu u krku

Stav dochování: intaktní

V tomto případě se jedná o předmět značně neostrých rysů. Hlavu ve vlasech zdobí diadém a na krku je patrný kruhovitý, ke krku těsně přiléhající náhrdelník. Účes je, nakolik možno soudit, poněkud helmovitý a sumárně bez detailů podaný.

Celkově ledabylé pojetí předmětu, stejně jako jeho velikost a typ účesu posouvají dobu vzniku terakoty do 2. – 1. století př. Kr.

Votivní mužská hlava (Tab. XXII)

Inv. č. **NM H10-5949**

Max. výška: 11,9 cm

Max. šířka: 8 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 3 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 3,5 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 0,5 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 0,6 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 0,4 cm

Barva povrchu: šedo-oranžová

Hlína: jemná, s hrubším ostrivem do 0,1 cm

Malba: nepatrné stopy bílé barvy se zachovaly v blízkosti krku a také na zadní části hlavy

Stav dochování: malá dírka o průměru asi 0,5 cm v pravé části krku. Šedá, vápenitá krusta pokrývá povrch zejména v záhybech.

Tato mužská votivní terakotová hlava pochází z Palmeho sbírky a Národním museem byla získána na konci první poloviny 20. století.

Přední, obličejová část artefaktu je vytlačena z formy, zatímco zadní, nezdobená část je zjevně domodelována v ruce. Hlavu charakterizuje poměrně štíhlý obličej a nápadně dlouhý krk. Do čela muže spadají rovné prameny vlasů, které byly v závěru práce koroplastem pro větší zřetelnost ještě dodatečně retušovány. Tato úptava je zvláště dobře patrná na pramenech vlasů u pravého ucha. Samotné uši jsou naopak i s využitím šikmého světla sotva znatelné. Vnější koutky očí jsou výrazně a poněkud nepřirozeně staženy dolů. Pod nápadně vystupujícími rty, jejichž koutky se nespojují vyčnívá výrazná a špičatá brada. Přes hlavu je přetažen plášť. S výjimkou malého odštípnutého kousku materiálu na krku předmět nevykazuje žádné známky poškození.

Jako čepice sedící na hlavě přibližuje účes tuto hlavu k hlavám z Lavinia.⁴⁸⁷ Ty jsou sice poněkud lepší kvality, ale typ účesu, jeho zpracování a především znázornění očí jsou analogické. Jako takové by mohly být vzorem našemu kusu, který je znatelně hrubší a vulgárnější formy. Proto bychom jej mohli datovat do druhé poloviny 4. století př. Kr. S touto datací souhlasí i Hafner a jím publikovaná hlava z Národního musea v Kodani, která má stejně sumárně podaný účes.⁴⁸⁸

Votivní mužská hlava (Tab. XXIII)

Inv. č. **NM H10-5950**

Max. výška: 12 cm

Max. šířka: 8,5 cm

⁴⁸⁷ FENELLI, M.: in: Enea nel Lazio, s. 265-269, D 265-271.

⁴⁸⁸ HAFNER, G.: Römische und italische Porträts des 4. Jhs. V. Chr., RM 77, 1970, s. 49, Taf. 22,3.

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 3,0 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 5,5 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 1,5 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 0,8 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 0,5 cm

Barva střepu: na povrchu oranžová, uvnitř střepu šedá

Barva povrchu: béžovo-oranžová

Hlína: jemná, černé ostřívo 0,1-0,2 cm

Stav dochování: Na horním okraji *velatia capitis* došlo k několik menším odštěpkům. Rovněž špička nosu je uražena. Chybí větší část spodní partie artefaktu.

Pochází ze sbírky Palme, získána Národním museem na konci první poloviny 20. století.

Tato votivní hlava je téhož typu jako předchozí. Přední část je vytlačena pravděpodobně ze stejné formy, avšak o něco později, neboť všechny detaily jsou mnohem méně propracovány a zřetelné a nenesou žádné stopy závěrečného retušování. Hlína je svým složením a charakterem inkluzí také identická.

Datace této terakoty je shodná s předchozím kusem, tj. druhá polovina 4. století př. Kr.

Ženská votivní hlava (Tab. XXIV)

Inv. č. NM H10-5951

Max. výška: 10,1 cm

Max. šířka: 8,2 cm

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 2,5 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 5,2 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 1,4 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 0,7 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 0,6 cm

Barva střepu: šedo-béžová

Barva povrchu: šedo-béžová

Hlína: jemná, černé ostřívo 0,1-0,2 cm

Malba: chabé zbytky na *velatio capitis* nahoře nad hlavou a na jeho zadní straně

Stav dochování: malá část odštípnuta na horním okraji *velatia capitis*, celá dolní partie od brady dolů chybí rovněž

Pochází ze sbírky Palme, získána Národním museem na konci první poloviny 20. století.

Přední část hlavy je vytlačena z formy, zadní je dotvořena v ruce. Oválný a protáhlý obličej ženy rámuje bohatý účes z kučeravých pramenů. Přes hlavu je přehozen závoj. Obličej je široký a oválný. Koutky vystouplých rtů nejsou spojeny a pod nimi výrazně vystupuje brada.

Kompozicí jednotlivých prvků a jejich proporcemi se tato hlava podobá ženské hlavě č. kat. 2437, kterou Bonghi Jovino označila za nekapujskou, zato calenskou.⁴⁸⁹ Podobně vykazují úzkou příbuznost hlavy č. 226 a 469. Tu první z Antiquaria Comunale (Inv. 2567) datuje stylisticky Ricciotti⁴⁹⁰ do 3. století př. Kr. Druhou, nalezenou v Lavinii ve svatyni třinácti oltářů, nyní přechovávanou v Istituto di Topografia dell'Universita di Roma (Inv. E 77), La Regina⁴⁹¹ přiřadil k votivním předmětům z konce 4. a počátku 3. století př. Kr. Nejen na základě Hafnerovy⁴⁹² analýzy náušnic na hlavě z Museo Nazionale v Tarquinii máme další datovanou paralelu obdobného účesu a typu ideálního ženského obličej. Další tři hlavy z Lavinia⁴⁹³ stejného typu datuje Fenelli od konce 4. až do poloviny 3. století př. Kr. Na základě těchto zjištění lze zkoumanou votivní hlavu z Národního musea klást nejspíš do 3. století př. Kr.

Hlava (Tab. XXV)

Inv. č. **NM H10-2022/0**

Max. výška: 12,4 cm

Max. šířka: 8,3 cm

⁴⁸⁹ BONGHI-JOVINO, M.: Capua preromana. Terrecotte votive I, Firenze 1965, s. 144, Tav. LXXIII, 3.

⁴⁹⁰ RICCIOTTI, D.: in: Roma medio repubblicana, s. 166-167, Tav. XLI.

⁴⁹¹ LA REGINA, A.: in: Roma medio repubblicana, s. 315-318, Tav. LXXI.

⁴⁹² HAFNER, G.: Frauen- und Mädchenbilder aus Terrakotta im Museo Gregoriano Etrusco, RM 72, 1965, s. 47-48, Taf. 16,3.

⁴⁹³ FENELLI, M.: in: Enea nel Lazio, s. 258, D 246-248.

Šířka mezi očima od vnějších koutků: 3,2 cm

Vzdálenost od okraje čela k bradě: 5,7 cm

Vzdálenost od úst k bradě: 1,5 cm

Průměrná tloušťka materiálu přední části z formy: 0,8 cm

Průměrná tloušťka materiálu v ruce dotvořené zadní části: 1,3 cm

Barva střepu: tmavě červeno-fialová

Barva povrchu: tmavě červeno-fialová

Hlína: velice jemná, jen málo ostríva černé barvy do 1 mm

Stav dochování: dolní polovina artefaktu chybí rovněž větší odštěpek je na horním okraji *velatia*. Pravá polovina hlavy je očázená do černa snad od ohně. Není jasné, zda jde o muže nebo ženu, na hlavě buďto hodně vlasů nebo jde o věnec. Oči jsou hluboko posazené. Některé části povrchu pokrývá šedá vápenitá krusta.

Typ účesu stejně jako tvar oválný tvar obličeje a „těžká“ brada této votivní hlavičky svědčí o zažitém helénistickém typu s možností datace do 2. – 1. století př. Kr.

Býček (Tab. XXVI)

Inv. č. **NM H10-3398**

Max. výška: 9,5 cm

Max. šířka: 5,5 cm

Max. délka: 14 cm

Průměrná tloušťka materiálu z formy: 0,8 cm

Barva povrchu: hnědo-červená

Hlína: jemná, s černým ostrívem do 0,1 cm

Malba: ne

Stav dochování: atrefakt je téměř intaktní, jen koncové části obou rohů jsou odlomeny, dále je poškozeno levé přední kopyto. Pod pravým bokem je stěna předmětu pokryta silnou vápenitou krustou.

Velice pohledný atrefakt je zhotoven ze dvou forem. Spoj obou částí je v osové rovině figurky poměrně dobře patrný. Na zadní části, v okolí ocasu zvířete je hodně patrné domodelování v ruce. Zřetelné jsou na mnoha místech i otisky prstů koroplasta, který prováděl finální úpravu zjevně na hodně vlhčeném povrchu výrobku.

Pečlivá práce řemeslníka stejně jako kvalitní a nepřiliš zanesená forma působí dojmem velice solidní práce v oboru drobné koroplastiky a současnou určitou znalost helénistických vzorů. Přesto s ohledem na nedostatek srovnatelného materiálu je datace i určení provenience terakoty diskutabilní, snad jde o produkt 3. – 1. století př. Kr.

12. ZÁVĚR

Cílem této disertační práce byla mnohostranná analýza jednoho konkrétního kulturního fenoménu, který se ve hmotné, archeologicky sledovatelné kultuře projevil především masivním používáním votivních terakot ve svatyních, které byly funkční v období střední římské republiky, a to především na území střední Itálie. Paralelně bylo naším úkolem prozkoumat a případně doložit možnost, že jev samotný, ale i artefakty, které jej tak charakteristicky provázejí, byly buď vyvolány nebo v nějaké míře ovlivněny působením Hellénů z Velkého Řecka a jejich uměním. Bylo proto nezbytné celý problém prozkoumat z mnoha různých hledisek, neboť votivní terakoty jsou součástí, jak bylo nastíněno, poměrně nehomogenního kulturně-náboženského prostředí. Vedle nutnosti zorientovat se na daném teritoriu geograficky bylo rovněž zapotřebí i určitého nastínění historického rámce, ve kterém k popisovaným procesům došlo. Takto široce pojaté a vykreslené pozadí nebylo jenom pouhou scénou, na které bylo naší snahou analyzované fenomény zachytit co nejplastičtěji, ale v některých případech bylo i významně působícím, někdy přímo rozhodujícím faktorem, který na předmět našeho studia působil a ovlivňoval jej.

Pro náležitě hluboké poznání této dějinné základny byl zpracován pramenný materiál dvojího druhu. V první řadě šlo o shromáždění a zvážení všech dostupných písemných zpráv, které se týkají votivní praxe a které se dochovaly ve spisech starověkých, řeckých a latinských autorů. Při práci s touto skupinou pramenů bylo zapotřebí postupovat nanejvýš opatrně a kriticky. Často se totiž jedná o zprávy, které jsou, v lepším případě, „jen“ z druhé ruky. Antičtí autoři se neváhají někdy vyjadřovat k záležitostem starým i několik staletí a jindy zase musíme podezřívát samotné pisatele z podjatosti. I oni ve svých dílech často vyjadřovali své neobjektivně koncipované až vyhraněné názory.

Jako užitečné se ukázalo i skloubení archeologických faktů s novějšími poznatky moderní historiografie. Ta se dovedla poměrně přínosně vyjadřovat zejména k záležitostem týkajících se oblastí Velkého Řecka, zato jistá disproporce v informovanosti nastávala vždy s přechodem na půdu přeci jen v jistém směru

zaostalejší neřecké Itálie. Na těchto územích je východiskem v mnohem větší míře než v jižní Itálii bádání archeologické a jak se ukázalo, zdaleka ne všichni historikové jsou s to tuto dynamicky se vyvíjející pramennou základnou adekvátně sledovat a s takto nabytými novými poznatky odpovídajícím způsobem pracovat.

Dalo se očekávat, že vliv Řeků na místní dění po jejich příchodu do jižní Itálie a na Sicílii byl naprosto všestranný. Hlavní otázkou však zůstávalo stanovení míry (intenzity) řeckého vlivu v jednotlivých sférách života tehdejších lidí, v našem případě konkrétně na votivních předmětech pocházejících z období zejména střední římské republiky. Z tohoto důvodu jsme snesli řadu dokladů toho, jakým způsobem, kde všude a do jaké míry se hellénský vliv v římské Itálii uplatnil, a to jak ve sféře hmotné, tak i nehmotné kultury. Mnohé příklady takového vlivu jsme našli v kultuře Etrusků, kteří neváhali od Řeků převzít zcela nebo po částečné úpravě některá božstva, umělecký styl či abecedu, to vše následováno celou řadou dalších civilizačních vymožeností. V samotném centru Říma nebo v jeho bezprostředním okolí o neskrývané řecké přítomnosti nebo vlivu Řeků zase výmluvně svědčily nálezy archaické řecké keramiky nebo dedikace Dioskúrum v Laviniu. I později nacházíme další fyzické doklady vztahu, který mezi Řeky a domorodým, zvl. římským obyvatelstvem zavládl. Exemplárním příkladem toho, že jihoitalská Řekové byli vědomě Římany zvoleni za učitele či jakýsi vzor, jsou nejranější římské mince. Zde nejde o nevědomou nápodobu, jaksí mimoděk. Okolnosti jejich ražby jsou prostým přiznáním faktu, že římský stát neměl co vynalézat, ale jednoduše převzal, co už dávno dobře fungovalo.

Takto hojně pronikání řeckých vlivů do domorodých kultur postupně stále římsštější Itálie však není výpovědí jen o samotných Řecích. Stejně tak z intenzivního a všestranného působení popsaného výše vyplývá, že obyvatelé střední Itálie byli v oné době připraveni a ochotni přijímat zvenčí, což je jednou z charakteristických vlastností římské populace.⁴⁹⁴

Budeme-li ovšem upřímní, archeologické nálezy vypovídají přeci jen poněkud dvojznačně. Na jednu stranu zmíněný vliv Řeků jednoznačně dokládají, ale zdá se, že tomu tak je především ve větších centrech. Na stranu druhou totiž ještě v prvním století

---

⁴⁹⁴ Situace se patrně blížila pregnantnímu vyjádření J. Bouzka: „Každá kulturní vymoženost ovšem může být přijata teprve tehdy, až ti, kdo ji přejímají, by si ji skoro už sami vynalezli.“ Bouzek, J.: *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*, Praha 2005, s. 72.

př. Kr. můžeme v pozdně republikánské Itálii nalézt oblasti italským helénizmem nápadně nedotčené, třebaže s vědomím, že v těchto případech může jít patrně o společné působení několika faktorů, např. geografické odlehlosti regionu nebo například vědomý pokus o návrat k původnímu vkusu předků. Zvláště v souvislosti se spojeneckou válkou mohl být helenizovaný vkus spojován se vzbouřencům nepřejícím centrem na Tiberu.

Při pohledu na takto vzniklou mozaiku zobrazující sblížování duchů Řecka a Itálie, kterou jsme začali skládat ze střípků pocházejících ještě z dob mýtických, pak z doby bronzové a pokračovali dále dalšími detaily z následujících epoch historických, máme možnost alespoň trochu lépe porozumět většině aspektů řecké přítomnosti na italském západě. Například od obecných tvrzení, že Řekové jsou zde patrně zodpovědní za vznik představy antropomorfních božstev,⁴⁹⁵ lze kombinací archeologických a historických dat postupně dospět až ke konkrétním a velice detailním zjištěním takového typu, že výskyt anatomických terakotových votiv nalezených v římské části koryta Tiberu nepochybně antedatuje přijetí řeckého Asképie mezi bohy tohoto města.

Od počátku bylo zřejmé, že zkoumání nehmotných a navíc dávno zaniklých náboženských představ nebude snadné. V mnoha případech nemáme k dispozici nic víc, než mlčící materiální doklady existence jednotlivých kultů. Jsou to vlastně jen v prostoru dochované, konkrétní situace s předměty, které byly s kultem kdysi nějakým způsobem svázány nebo mu byly dokonce přímo účastny. Nakolik se podařilo přimět tyto hmotné pozůstatky k výpovědi je na posouzení jiných. Ukázalo se však, že pečlivou analýzou vhodně shromážděného materiálu se lze i dnes dobrat k mnoha jiným způsobem nezjistitelných detailů zkoumaných jevů.

Votivní terakoty přesto nevypovídají jednoznačně. Ne zcela zanedbatelné množství z nich vykazuje nepochybně řeckou kulturou inspirovanou estetickou ambici. Na některých hlavách lze dokonce sledovat i ozvěnu slávy Alexandra Velikého, který byl pro neřecké západní Středomoří té doby jen bájnou, někde snad i literární postavou. Těžko však soudit, že by takto pojatá votivní hlava poutala pozornost běžných návštěvníků svatyní právě tím, že se podobá osobnosti, jejíž zpodobení sotva kdy viděli. Naopak, většina produkce votivních terakot je svým pojetím střízlivá a bez

---

⁴⁹⁵ HOŠEK, R.: Římské náboženství, Praha 1986, s. 5-27.

zmíněných estetických ambicí. Některé z nich se naopak, jako například plastiky z Lavinia, silně hlásí k domácí italské tradici individualizace a pravdivosti, dokonce bez ohledu na estetické vyznění celku.

Předchozí stránky této práce dokládají skutečnost, že některá archeologickou cestou podložená zjištění odporují našim zažitým představám nebo s nimi jsou dokonce v přímém rozporu. Obecně je dokonce možné konstatovat, že veškeré konstrukce, kterých se při uvažování o minulosti dopouštíme, jsou uboze černobílé, zejména v porovnání s kdysi detaily oplývající pestrobarevnou realitou. Ta k nám ve šťastných okamžicích přeci jen tu a tam probleskne zkrze mlžný opar dávných věků. I proto musíme být s každým novým objevem připraveni změnit naše dosavadní hypotézy a budovat na základě nových faktů hypotézy další. To se jistě týká i zkoumaných votivních terakot.

Etruskové a Italikové, Římany nevyjímaje, přijali od Řeků, jak o tom svědčí předcházející kapitoly, mnohé. Řecká kultura v tom nejširším slova smyslu, byla pro tehdejší italské barbary nepochybně stejně atraktivní, jako je dnes pro nás. Rozdíl je v tom, že jí jako její současníci pravděpodobně dokázali mnohem lépe porozumět a také vstřebávat. Přesto všechno se ale nestali Řeky. Koneckonců o to nejspíš ani neusilovali. Aniž by to byl vědomý či centrálně řízený proces, helenizovali se značně selektivně (jen někteří a jen v něčem), a tak se zdá, že řecká kultura spíše jen vyplňovala do té doby nezaplněný či poloprázdný prostor (kulturní niku) v jejich kulturách spíše, než že by je od základu měnila. To, co bylo konstituováno již před působením řeckých vlivů, mělo schopnost nebo tendenci tomuto tlaku někdy i dlouhodobě odolávat, jindy se zas jen velice pozvolna měnit.

Pokud bychom tedy měli učinit skutečně stručné, zjednodušující shrnutí, je možné konstatovat, že hmotné pozůstatky votivního náboženství v mnoha případech skutečně vykazují výrazné ovlivnění uměním Velkého Řecka, ať už jde o přebírání některých typů v produkci terakot nebo u některých kusů přímou snahu o dosažení spíše hellénských estetických hodnot. Pakliže ovšem budeme zvažovat nejenom hmotnou stránku těchto artefaktů, ale i jejich další a velice různé „dimenze“, jak jsme se o to pokusili, budeme nuceni přiznat, že motiv vzniku, okolnosti jejich „života“ ve votivním náboženství Itálie střední římské republiky a koneckonců i způsob jejich

„posmrtné“ existence ve votivních depozitech, jsou mnohem italičtější či římské, než by se zpočátku zdálo. Tedy, forma je někdy řecká či se řecké snaží přiblížit, ale obsah skrývající se i v takové formě je v mnoha ohledech ryze domácí.

Závěrem si dovolueme ještě jednu, badateli doposud spíš nevyslovenou než opomíjenou myšlenku související s fenoménem votivních terakot. Jak jsme již výše konstatovali, trvanlivé votivní terakoty měly svou fyzickou přítomností ve svatyních vyjadřovat nebo přímo „zhmotňovat“ prosby nebo poděkování konkrétního člověka adresované božstvu v souvosloti s neméně konkrétním problémem. Obecněji tedy lze říci, že šlo o hmotné zpodobení důvěry tehdejších lidí v jejich bohy a jejich schopnost lidem v nouzi pomáhat. Skutečnost, že tyto předměty byly ve své době tak populární, až byly s to po delším čase zcela zaplnit prostor posvátného okrsku, pak měla ještě jednu důležitou funkci jak pro život svatyně tak i její celkový význam v rámci regionu. Jde sice jen o jednu z více bezpochyby sekundárních funkcí, můžeme se však domnívat, že věřícími byla přesto pocíťována velice intenzivně, byť podvědomě. Šlo o to, že tímto způsobem *de facto* vystavené votivní terakoty měly schopnost propagačně (chtělo by se říci reklamně) působit ve prospěch uctívané nadpřirozené síly, moci a starobylosti kultu toho kterého z uctívaných božstev. Co jiného než množství těchto po generace přinášených a zasvěcovaných darů mohlo kteréhokoli návštěvníka svatyně přesvědčit o schopnostech a ochotě božstva vyslyšet lidská přání lépe. Každý prosebník se jediným pohledem mohl ujistit v tom, že přichází na to správné místo, kde bude moci žádat o pomoc tak jako mnozí před ním. Se zakrytou hlavou a obklopen nespočetnými votivními předměty mohl snáze nabýt přesvědčení, že řád světa i uspořádání poměrů mezi lidmi a bohy jsou takové, jaké mají být. Vždyť bohové nemohou neodměnit lidskou *pietas*.

BIBLIOGRAFIE

- ACCONCIA, V.:** *Il santuario del Pozzarello a Bolsena (scavi Gabrici 1904), Corpus delle stipi votive in Italia. X, Regio VII, 5, Roma 2000.*
- ADKINS, L., ADKINS, R. A.:** *Dictionary of Roman Religion, Oxford 2000.*
- AKIMOVA, L. I., BORISKOVSKAJA, S. P., MAVLEJEV, E. V., NEVEROV, O. J., SAVERKINA, I. I., TUGUŠEVA, O. V.:** *Mir Etruskov. Archeologičeskije pamjatniki iz muzejev socialističeskich stran, Moskva 1989.*
- ANGLE, M., ZARATTINI, A.:** *L'insediamento protostorico di Casale Nuovo, Arch.Laz. 8, 1987, s. 250-252.*
- ASTIN, A. E.:** *Cato the Censor, Oxford 1978.*
- BAGGIERI, G. a) (a cura di):** *Antica anatomia nell'arte dei donaria. (Ancient Anatomy in the Art of Votive Offerings, 1999.*
- BAGGIERI, G., MARGARITI, P. A., GIACOMO, M. DI, BERANGER, E.:** *Dal desiderio al rifiuto, passando per l'abuso-Maternità una storia sorprendente, Atti della I Conferenza internazionale di Antropologia e storia della salute e delle malattie, Genova 1996, s. 123-135.*
- BAGGIERI, G.:** „Speranza e sofferenza“ nei votivi anatomici dell'antichità, in: *Baggiery, G. (ed.): L'antica anatomia nell'arte dei donaria, Roma 1999, s. 64-71.*
- BAGGIERI, G.:** *Archaeology, religion and medicine, in: BAGGIERI, G. (ed.): L'antica anatomia nell'arte dei donaria, Roma 1999, s. 80-86.*
- BAGGIERI, G.:** *Etruscan Wombs, in: The Lancet, n. 9130, vol. 352, 1998, s. 790.*
- BARTOLONI, G.:** *Scienze dell'Antichità 3-4, 1989-90, s. 747-759.*
- BAŽANT, J.:** *Roman Portraiture. A History of its History, Praha 1995.*
- BEARD, M., NORTH, J., PRICE, S.:** *Religions of Rome, Volume 2, A Sourcebook, Cambridge 2004.*
- BEER, C.:** *Comparative Votive Religion: the Evidence of Children in Cyprus, Greece and Etruria, in: Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, Boreas 15, Uppsala 1987.*
- BENNDORF, O.:** *Antike Gesichtshelme und Sepulkralmasken, 1878.*

- BIANCHI BANDINELLI, R.:** *Rome. The Centre of Power. Roman Art to AD 200*, London 1970.
- BLAGG, T. F. C.:** *Cult Practice and its Social Context in the Religious Sanctuaries of Latium and Southern Etruria: The Sanctuary of Diana at Nemi*, *Papers in Italian Archaeology Part IV: Classical and Medieval Archaeology*, MALON, C., STODDART, S. (eds.), vol. 246, Oxford, BAR 1985, s. 33-50.
- BLAGG, T. F. C.:** *The Cult and Sanctuary of Diana Nemorensis. Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire*, in: HENIG, M., KING, A. (eds.): *Oxford University Committee for Archaeology Monograph 8*, Oxford 1986, s. 211-219.
- BLÁHA, J. (ed.):** *Historická Olomouc XII. Sborník příspěvků*, Olomouc 2001.
- BLAKEWAY, A.:** "Demaratus". *A Study in some Aspects of the Earliest Hellenisation of Latium and Etruria*, *JRS* 25, 1935, s. 129-149.
- BOARDMAN, J., GRIFFIN, J., MURRAY, O.:** *The Roman World*, Oxford 1996.
- BOARDMAN, J.:** *Athenian Black Figure Vases*, London 1993.
- BOARDMAN, J.:** *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade*, London 1999.
- BONACASA, N.:** *Sculpture and Coroplastics in Sicily in the Hellenistic-Roman Age*, s. 421-436, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- BONFANTE-WARREN, L.:** *Roman Costumes: A Glossary and Some Etruscan Derivatives*, *ANRW* no. 1.4, 1973, s. 584-614.
- BONGHI JOVINO, M. (a cura di):** *Artigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana*. *Studia archaeologica* 56, Roma 1990.
- BONGHI JOVINO, M.:** *Capua Preromana. Terrecotte votive I*, *Catalogo del Museo provinciale Campano, Teste isolate e mezzeteste*, Firenze 1965.
- BONGHI JOVINO, M.:** *Capua Preromana. Terrecotte votive II*. *Catalogo del Museo provinciale Campano. Le statue*, Firenze 1971.
- BONGHI JOVINO, M.:** *Depositi votivi d'Etruria: lezioni tenute nell'anno accademico 1975-76*, Milano 1976.
- BONGHI JOVINO, M.:** *Documenti di coroplastica italiota, siceliota ed etrusco-laziale nel Museo Civico di Legnano*, Firenze 1972.

- BONGHI JOVINO, M.:** *La Coroplastica campana dalla guerra latina alla guerra annibalica*, s. 65-96, in Bonghi Jovino, M. (a cura di): *Artigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana. Studia archaeologica* 56, Roma 1990.
- BOTTINI, A.:** *The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Lucania*, s. 541-548, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- BOUMA, J.:** *Religio votiva: Part I-III, the archaeology of Latial votive religion: the 5th-3rd c. BC votive deposit southwest of the main temple at Borgo Le Ferriere*, 1996.
- BOUZEK, J., ČTVRTNÍKOVÁ, M., DUFKOVÁ, M., ONDŘEJOVÁ, I.:** *Umění Etrusků. Katalog výstavy v Galerii antického umění v Hostinném, Turnov*, 1981.
- BOUZEK, J., KRATOCHVÍL, Z.:** *Proměny interpretací*, Praha 1996.
- BOUZEK, J.:** *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*, Praha 2005.
- BOUZEK, J.:** *Etruskové. Jiní než všechny ostatní národy*, Praha 2003.
- BOUZEK, J.:** *I ritratti greci e romani: la frontiera fra le due tradizioni*, in: *Ritratto ufficiale e ritratto privato, Quaderni „La ricerca scientifica“ no. 116*, Roma (CNR) 1988, s. 175-177.
- BOUZEK, J.:** *Sbirka antických originálů na Karlově Univerzitě*, in: *ČNM, hist., CXL*, 1971, č. 3-4.
- BOUZEK, J.:** *Římské a řecké modely mýtů počátků měst*, s. 65-70, in: *BLÁHA, J.: Historická Olomouc XII*, Olomouc 2001.
- BURKERT, W.:** *Greek Religion*, Cambridge (Mass.) 2000.
- CAPASSO, L.:** *Le terrecotte votive come fonti di informazioni paleopatologiche*, in: *BAGGIERI, G. (ed.): L'antica anatomia nell'arte dei donaria*, Roma 1999, s. 30-32.
- CARCOPINO, J.:** *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure*, 1926.
- CASTAGNOLI, F., et al.:** *Lavinium II, Le tredici are*, Roma 1975.
- CATUCCI, M., JANNELLI, L., SANESI MASTROCINQUE, L.:** *Il deposito votivo dall'acropoli di Cuma. Corpus delle stipi votive in Italia. XVI, Regio I, 2*, Roma 2002.
- CIAGHI, S.:** *Sulla formazione di una tipologia di teste votive etrusco-italiche noc particolare ripperimento alla produzione calena*, s. 127-146, in: *BONGHI JOVINO,*

- M. (a cura di): Artigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana. Studia archaeologica 56, Roma 1990.*
- CIPRIANI, M.:** *S. Nicola di Albanella : scavo di un santuario campestre nel territorio di Poseidonia-Paestum, Roma 1989.*
- CLARIDGE, A.:** *Rome. Oxford Archaeological Guides, Oxford 1998.*
- COARELLI, F. (ed.):** *Fregellae 2, Roma 1986.*
- COARELLI, F.:** *Etruscan Cities, London 1975.*
- COARELLI, F.:** *I santuari del Lazio in età repubblicana, Roma 1987.*
- COARELLI, F.:** *Italia centrale, Roma 1985.*
- COLONNA, G.:** *Civiltà del Lazio primitivo, Roma 1976; Capua preromana. Terrecotte votive. Catalogo del Museo Provinciale Campano I-VI, Firenze 1965-1994 (I-II: M. BONGHI JOVINO; III-IV: M. BEDELLO; V: S. BARONI – V. CASOLO; VI: S. PESETTO).*
- COMELLA A.:** *Tipologia e diffusione dei complessi votivi in Italia in epoca medio e tardo repubblicana. Contributo all storia dell'artigianato antico, MEFRA 93, (1981) s. 717-803.*
- COMELLA, A.:** *Deposito votivo presso l'ara della regina, 1982.*
- COMELLA, A.:** *I materiali votivi di Falerii, Corpus delle stipi votive in Italia. I, Regio VII, 1, Roma 1986.*
- COMELLA, A.:** *Il santuario di Punta della vipera : Santa Marinella, Comune di Civitavecchia, Corpus delle stipi votive in Italia. XIII, Regio VII, 6, Roma 2001.*
- COMELLA, A.:** *Materiale votivo tardo di Gravisca, 1978.*
- COMELLA, A.:** *Materiali votivi del santuario di Campetti a Veio : scavi 1947 e 1969, Corpus delle stipi votive in Italia. V, Regio VII, 2, Roma 1990.*
- COMELLA, A.:** *Materiali votivi di Falerii, 1986.*
- CORNELL, T. J.:** *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC), London 1997.*
- COSTANTINI, S.:** *Il deposito votivo del santuario campestre di Tessennano, Corpus delle stipi votive in Italia. VIII, Regio VII, Roma 1995.*
- CRAWFORD, M. H.:** *Roman Republican Coinage I-II, Cambridge 1974.*

- CRAWFORD, M. H., KEPPIE, L.:** *Excavations at Fragellae 1978-1984: An Interim Report on the Work by the British Team*, BSR 52, 1984, s. 21-35.
- CRAWFORD, M. H.:** *Coinage and Money under the Roman Republic*, London 1985.
- CRAWFORD, M. H.:** *Early Rome and Italy*, in: BOARDMAN, J., GRIFFIN, J., MURRAY, O.: *The Roman World*, Oxford 1996, s. 9-38.
- CRAWFORD, M. H.:** *Rome and Italy*, JRS 71, 1981, s. 153-160.
- CRAWFORD, M. H.:** *The Roman Republic*, London 1992.
- CRISTOFANI, M.:** *The Etruscans. A new Investigation*, New York City 1979, s. 91-108.
- CUNLIFFE, B.:** *Rome and her Empire*, London 1994.
- ČADÍK, J.:** *O čarovné moci mrtvé hlavy*, Plzeň 1920.
- D'AGOSTINO, B.:** *The Colonial Experience in Greek Mythology*, s. 209-214, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- D'AGOSTINO, B.:** *The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Campania*, s. 533-540, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- D'ERCOLE, M. C.:** *La Stipe votiva del Belvedere a Lucera*, 1990.
- D'ALESSIO, M. T.:** *Materiali votivi dal Foro Triangolare di Pompei*, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XII, Regio I, 1, Roma 2001.
- DE CARO, S.:** a) *The Cultures of Preroman Campania: the Etruscans, the Italic Peoples and their Cities*, in: DE CARO, S.: *The National Archaeological Museum of Naples*, Napoli 1996.
- DE CARO, S.:** b) *Roman Campania and its artistic production: a brief historical profile*, s. 87-100, in: DE CARO, S.: *The National Archaeological Museum of Naples*, Napoli 1996.
- DE CARO, S.:** *The National Archaeological Museum of Naples*, Napoli 1996.
- DE JULIIS, E. M.:** *The Impact of the Greek Colonies on the Indigenous Peoples of Apulia*, s. 549-554, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- DE LA GENIÈRE, J.:** *The Iron Age in Southern Italy and Etruria*, in: *Italy before the Romans*, 1979, s. 89-91.

- DECOUFLÉ, P.:** *La notion d'ex-voto anatomique chez les Étrusco-Romains. Analyse et synthèse, Bruxelles 1964.*
- DEGRASSI, D.:** *Il culto di Esculapio in Italia centrale durante il periodo repubblicano, in: COARELLI, F. (ed.): Fregellae 2, Roma 1986, s. 145-152.*
- DEL CHIARO, M. A.:** *Etruscan Art from West Coast Collections 1967.*
- D'ERCOLE, M. C.:** *La stipe votiva del Belvedere a Lucera, Corpus delle stipi votive in Italia. III, Regio II, 2, Roma 1990.*
- DRERUP, H. M.:** *Totenmaske und Ahnenbild bei den Römern, RM 87, 1980, s. 81-129.*
- DUMÉZIL, G.:** *Archaic Roman Religion, Baltimore 1996.*
- EDLUND, I. E. M.:** *Mens Sana in Corpore Sano: Healing Cults as a Political Factor in Etruscan Religion, in Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, Boreas 15, Uppsala 1987.*
- EDLUND, I. E. M.:** *The Gods and the Place. Location and Function of Sanctuaries in the Countryside of Etruria and Magna Graecia (700-400 B.C.), Stockholm 1987.*
- ELIADE, M.:** *Dějiny náboženského myšlení I. Od doby kamenné po eleusinská mystéria, Praha 1995.*
- Enea nel Lazio. Archeologia e mito, Catalogo della Mostra, Roma 1981.**
- FENELLI, M.:** *Contributo per lo studio del votivo anatomico: I votivi anatomici di Lavinio, ArchCl 27, 1975, s. 206-52.*
- FENELLI, M.:** *Enea nel Lazio. Archeologia e mito, Roma 1981.*
- FENELLI, M.:** *I votivi anatomici in Italia, valore e limite delle testimonianze archeologiche, Past 34, 1992, s. 127-37.*
- FERREA, L. et al.:** *Il deposito votivo. Fregellae 2. ed. COARELLI, F., Roma 1986, s. 89-152.*
- FREL, J.:** *Od tyranů k Sókratovi, Praha 1969.*
- FRIDH-HANESON, B. M.:** *Votive Terracottas from Italy. Types and Problems, in: Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, Boreas 15, Uppsala 1987.*
- GATTI LO GUZZO, L.:** *Deposito votivo dall'Esquilino detto di Minerva Medica, 1978.*

- GINGE, B.:** *Votive Deposits in Italy: New Perspectives on Old Finds*, JRA 6 (1993), s. 285-288.
- GIULIANO, A.:** *Greek Influence on Italic Art*, in: PUGLIESE CARATELLI, G. (ed.): *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- GIULIANO, A.:** *Un pittore a Vulci nella II metà del VII sec. a.C.*, JdI 78, 1963, s. 183-99.
- GIULIANO, A.:** *Un pittore a Vulci nella II metà del VII secolo a.C. (Addenda)*, AA 1967, s. 7-11.
- GORINI, G.:** *The Western Greeks: Coinage*, s. 223-232, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- GRANT, M.:** *Dějiny antického Říma*, Praha 1999.
- GROH, V.:** *Starý Řím*, Praha 1931.
- GROPPO MORETTI, E.:** *Un "Maestro di bottega" del quarto secolo a. C. a Capua*, s. 147-161, in: BONGHI JOVINO, M. (a cura di): *Artigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana. Studia archaeologica* 56, Roma 1990.
- GRUEN, E. S.:** *Culture and National Identity in Republican Rome*, London 1993.
- GUARDUCCI, M.:** *Enea e Vesta*, RM 78, 1971, s. 73-89.
- GUARDUCCI, M.:** *Veleda*, in: RPAA 21, 1945-1946.
- GUIDOBALDI, M. P.:** *I materiali votivi della Grotta del Colle Rapino, Corpus delle stipi votive in Italia. XV, Regio IV, 1*, Roma 2002.
- HACKENS, T.:** *Favisae*, in: *Études Étrusco-Italiques Mélanges pour le 25e anniversaire de la Chaire d'Étruscologie à l'Université de Louvain*, (Recueil de travaux d'histoire et de Philologie, 4e serie, fasc. 31), Leuven 1963, s. 71-99.
- HAFNER, G.:** *Athen und Rom*, München 1988.
- HAFNER, G.:** *Frauen- und Mädchenbilder aus Terrakotta im Museo Gregoriano Etrusco*, RM 72, 1965, s. .
- HELDRING, B.:** *Satricum, a town in Latium, Satriciana I*, 1998, s. 33-35.
- HERDEJÜRGEN, H., POSTRIOTI, G.:** *La stipe votiva del tempio "E" di Metaponto. Corpus delle stipi votive in Italia IX. Regio III 2*. Roma: Giorgio Bretschneider (1996), 159 S. 10 Abb. 18 Taf. 4° (Archaeologica 117.) In: *Gnomon. Kritische Zeitschrift für*

gesamte klassische Altertumswissenschaft. (C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung München). – Bd. 72 (2000), Heft 6.- s. s. 565-567.

HIGGINS, R. A.: *Catalogue of the terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, 1969.*

HIGGINS, R. A.: *Greek Terracottas, London 1967.*

HIGGINS, R.: *Terracottas, in: Strong, D., Brown, D. (eds.): Roman Crafts, London 1976, s. 105-110.*

HOFTER, M. R.: *Untersuchungen zu Stil und Chronologie der mittelitalischen Terrakotta-Votivköpfe, Bonn 1985.*

HOŠEK, R.: *Římské náboženství, Praha 1986.*

IACOBONE, C.: *Le stipi votive di Taranto : scavi, 1885-1934, Corpus delle stipi votive in Italia. II, Regio II, 1, Roma 1988.*

JUCKER, I.: *Italy of the Etruscans, Mainz am Rhein 1991.*

KASCHNITZ-WEINBERG, G. von.: *Studien zur etruskischen und frühromischen Porträtkunst, RM 41, 1926, s. 133-211.*

KERÉNYI, K.: *Mythologie Řeků II. Příběhy héróů, Praha 1998.*

KLEINER, D. E. E.: *Roman Sculpture, New Haven and London, 1992.*

KOLBE, H. G.: *Lare Aineia, RM 77, 1970, s. 1-9.*

KREKOVIČ, E., PODOLÍNSKÁ, T. (eds.): *Kult a mágia v materiálnej kultúre, Bratislava 2004.*

KURTZ, D. C., BOARDMAN, J.: *Greek Burial Customs, 1971.*

LA ROCA, E.: *Greek Artists in Republican Rome: A Short History of Sculpture, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Milan 1996.*

LA ROSA, V.: *The Impact of the Greek Colonists on the non-Hellenic Inhabitants of Sicily, s. 523-532, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.*

LA TORRE, G. F.: *Un tempo arcaico nel territorio dell'antica Temesa : l'edificio sacro in località imbelli di Campora San Giovanni, Corpus delle stipi votive in Italia. XIV, Regio III, 4, Roma 2002.*

LANGLOTZ, E., HIRMER, M.: *The Art of Magna Graecia, 1965.*

LANGLOTZ, E.: *Die Kunst der Westgriechen, Munich 1963.*

- LE GALL, J.:** *Recherches sur le culte du Tibre*, Paris 1953.
- LESK BLOMERUS, A. L.:** *The Anatomical Votive Terracotta Phenomenon: Healing Sanctuaries in the Etrusco-Latial-Campanian Region during the Fourth through First Centuries B.C.*, Cincinnati 1999.
- LESK, A. L.:** *The Anatomical Votive Terracotta Phenomenon in Central Italy: Complexities of the Corinthian Connection*, s. 193-202, in: MUSKETT, G., KOLTSIDA, A., GEORIADIS, M. (eds.): *SOMA 2001, Symposium on Mediterranean Archaeology*, BAR International Series 1040, 2002. *Proceedings of the Fifth Annual Meeting of Postgraduate Researchers. The University of Liverpool, 23-25 February 2001.*
- LISENO, M. G.:** *Metaponto : il deposito votivo Favale*, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XVII, Regio III, 5, Roma 2004.
- LOMAS, K.:** *Rome and the Western Greeks, 350 BC – AD 200*, London 1993.
- LOWE, C. J.:** *The historical significance of early Latin votive deposits (up to 4th century B.C.)*, in *Papers in Italian Archaeology I: Recent research in prehistoric, classical and medieval archaeology. Part I*. Ed. by H. McK. Blake, T. W. Potter, D. B. Whitehouse. *BAR Supplementary Series 41 (i)*. – 1978, s. 141-151.
- MADDOLI, G.:** *Cults and Religious Doctrines of the Western Greeks*, s. 481-498, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- MAIOLI, M. G.:** *La stipe di villa e i culti degli antichi veneti*, *Corpus delle stipi votive in Italia*. VI, Regio X, 1, Roma 1992.
- MEIER, C. A.:** *Asklepios*, s. 550-553, in: JONES, L. (ed.): *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Detroit 2004.
- MIARI, M.:** *Stipi votive dell'Etruria padana*, *Corpus delle stipi votive in Italia*. XI, Regio III, 3, Roma 2000.
- MILLER AMMERMAN, R.:** *The Sanctuary of Santa Venera at Paestum II, The Votive Terracottas*, Roma 2002.
- MILLER AMMERMAN, R.:** *Votive Terracottas from Taranto (6th-2nd c. B.C.)*, *JRA* 4, 1991, s. 195-199.
- MOMOGLIANO, A., SUÁREZ DE LA TORRE, E.:** *Sibylline oracles*, s. 8382-8386, in: JONES, L. (ed.): *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Detroit 2004.
- MOREL, J.-P.:** *Céramique campanienne – les formes*, Roma 1981.

- MOREL, J.-P.:** *L'atelier des petites estampilles*, MEFRA 81, 1969, s. 1-59.
- MOREL, J.-P.:** *L'expansion phocéenne en occidente: dix années de recherches (1966-1975)*, BCH 99, 1975, s. 853-896.
- NICHOLLS, R. V.:** *Type, Group and Series: A Reconsideration of Some Coroplastic Fundamentals*, BSA 47, 1952, s. 217-226.
- NORTH, J. A.:** *Religion in Republican Rome*, in: CAH² VII. 2, Cambridge 1989, s. 573-624.
- NORTH, J. A.:** *The Development of Roman Imperialism*, JRS 71, 1981, s. 1-9.
- OGILVIE, R. M.:** *Early Rome and the Etruscans*, London 1976.
- OLIVA, P.:** *Svět helénismu*, Praha 2001.
- ONORATI, M. T.:** *Teste votive di Palestrina: recuperi e dispersioni*, MEFRA 104.2 (1992), s. 597-657.
- ORLANDINI, P.:** *Arule arcaiche a rilievo nel Museo Nazionale di Gela*, RM 66, 1959, s. 97-103.
- PAIRAULT, F.:** *Diana Nemorensis: déesse latine, déesse hellénisé*, MEFRA 82, 1969, s. 425-471.
- PALLOTTINO, M.:** *A History of Earliest Italy*, London 1991.
- PAUTASSO, A.:** *Il deposito votivo presso la porta nord a Vulci*, Corpus delle stipi votive in Italia. VII, Regio VII, 3, Roma 1994.
- PENSABENE, P.:** *Cippi funerari di Taranto*, RM 82, 1975, s. 263-297.
- PENSABENE, P.:** *Terrecotte votive dal Tevere*, Roma 1980.
- PODBORSKÝ, V.:** *Náboženství našich prapředků*, Brno 1994.
- POSTRIOTI, G.:** *La stipe votiva del Tempio "E" di Metaponto*, Corpus delle stipi votive in Italia. IX, Regio III, 2, Roma 1996.
- POTTER, T. W.:** *A Republican Healing-Sanctuary at Ponte di Nona near Rome and the Classical Tradition of Votive Medicine*, Journal of the British Archaeological Association 138, 1985, s. 23-40.
- PUGLIESE CARRATELLI, G. (ed.):** *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- QUILICI, L.:** *Forma Italiae, Regio I, Vol. X.*, Rome 1974.
- RAMAGE, H. R., RAMAGE, A.:** *Roman Art: Romulus to Constantine*, London 1995.

- RAWSON, E.:** *The Expansion of Rome*, in: BOARDMAN, J., GRIFFIN, J., MURRAY, O. (eds.): *The Roman World. The Oxford History of the Classical World*, Oxford 1996.
- RIDGWAY, D., RIDGWEY, F. R. (eds):** *Italy before the Romans*, London 1979.
- RIDGWAY, D.:** *The First Western Greeks*, Cambridge 1992.
- RICHARDSON, E.:** *Etruscan Sculptures*, Milan 1966.
- RICHARDSON, E.:** *The Etruscans. Their Art and Civilisation*, Chicago 1964, s. 131-132.
- RICHARDSON, L. jr:** *The Cults of Lavinium*, JRA 1964, s. 147-150.
- RICHTER, G. M. A.:** *Kouroi, Archaic Greek Youths*, London 1960.
- RIIS, P. J.:** *Etruscan Types of Heads: a Revised Chronology of the Archaic and Classical Terracottas of Etruscan Campania and Central Italy*, 1981.
- RIZZA, G.:** *Siceliot Sculpture in the Archaic Period*, s. 399-412, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- ROEBUCK, C.:** *The Asclepieion and Lerna. Corinth 14*. Princeton 1951.
- Roma Medio-Repubblicana.** *Aspetti culturali di Roma e del Lazio nei secoli IV e III a.C. (Exhibition Catalogue Rome May-June 1973)*, Rome 1973.
- ROSS HOLLOWAY, R.:** *The Archaeology of Early Rome and Latium*, London 1994.
- SANTILLO FRIZELL, B.:** *PECUS. Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002*.
- SASSI, M. M.:** *Philosophy in the Western Greek World*, s.515-6, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: *The Western Greeks*, Venezia 1996.
- SCATOZZA, HÖRICHT, L. A.:** *Osservazioni sulla coroplastica cumana, l'Artemis Siculo tra Campania e Sicilia*, s. 123-125, in: BONGHI JOVINO, M. (a cura di): *Artigiani e botteghe nell'Italia preromana. Studi sulla coroplastica di area etrusco-laziale-campana. Studia archaeologica 56*, Roma 1990.
- SCULLARD, H. H.:** *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981.
- SCULLARD, H. H.:** *From the Gracchi to Nero*, New York 1982.
- SCULLARD, H. H.:** *The Etruscan Cities and Rome*, Baltimore 1998.
- SCHEFOLD, K.:** *Der Religiöse Gehalt der antiken Kunst und die Offenbarung*, Mainz am Rhein, 1998.
- SCHWEITZER, B.:** *Die Bildniskunst der römischen Republik*, Leipzig 1948.

- SÖDERLIND, M.:** *A Central Italic Terracotta Votive Heads in the Classical Museum of Antiquities in Lund, Opuscula Romana XX*, 1996, s. 135-147.
- SÖDERLIND, M.:** *A Female, Central Italic Votive Head of Terracotta, MedMusB 30*, 1997, s. 16-26.
- SÖDERLIND, M.:** *Man and Animal in Antiquity: Votive Figures in Central Italy from the 4th to 1st centuries B.C.*, s. 277-294, in: SANTILLO FRIZELL, B.: *PECUS. Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002.*
- SOMMELLA, P., FENELLI, M., FORNI, G. M., MIGLIORATI, L.:** *La statuaria in terracotta*, in: *Enea nel Lazio*, s. 221-270.
- SOMMELLA, P.:** *Geroon di Enea a Lavinium: recenti scavi a Pratica di Mare, RPAA 44*, 1971-2, s. 47-74.
- SPIVEY, N.:** *Etruscan Art*, London 1997.
- STEINGRÄBER, S.:** *Zum Phänomen der etruskisch-italischen Votivköpfe*, *RM 87*, 1980, s. 215-245.
- STEINGRÄBER, S.:** *Zu Entstehung, Verbreitung und architektonischem Kontext der unteritalischen Grabmalerei*, in: *JdI 106*, 1991, s. 1-36
- STEINGRÄBER, S.:** *Die etruskisch-hellenistische Grabmalerei, Probleme und Perspektiven*. in: *Die Welt der Etrusker. Internationales Kolloquium 24.-26. Oktober 1988 in Berlin* hg. von Huberta Heres und Max Kunze. Berlin 1990. 315-320.
- STRONG, D., BROWN, D.(eds.):** *Roman Crafts*, London 1976.
- SVOBODA, B.:** *Antická sbírka Národního musea, ČNM, hist., CXL*, 1971, č. 3-4.
- SZILÁGYI, J. G.:** *In the Abruzzi*, *Eirene XXXVI*, 2000, s. 110-124.
- TABANELLI, M.:** *Ex-voto poliviscerali etruschi e romani*, 1962.
- TABANELLI, M.:** *Gli "ex-vota" poliviscerali etruschi e romani*, Florence 1962.
- TABASSO LAURENCI, M., MEUCCI, C.,** in: *Enea nel Lazio. Archeologia e mito* (Cat. Mostra Roma 1981), Roma 1981.
- TAYLOUR, W.:** *Mycenean pottery in Italy and adjacent areas*, Cambridge 1958.
- TENNEY, F.:** *Economic Survey of Ancient Rome*, London 1972.
- THOMASSON, B. M.:** *Depozito votivo dell'antica città di Lavinio (Pratica di Mare)*, in: *Op.Rom. III*, 1961, s. 137-138.

- TITZ, P.:** *Středoitalské votivní terakoty a jejich význam v období římské republiky*, s. 49-57, in: KREKOVÍČ, E., PODOLÍNSKÁ, T. (eds.): *Kult a mágia v materiálnej kultúre*, Bratislava 2004.
- TITZ, P.:** *Středoitalské votivní terakoty v podobě pokrmu bohů a lidí*, in: „Náboženství a jídlo“, sborník konference, Pardubice 2005, v tisku.
- TORELLI, M.:** *Etruria. Rome: Guide archeologiche Laterza, Roma 1982.*
- TORELLI, M.:** *Gravisca, NSc, serie VIII, vol. XXV, Roma 1971, s. 196-299.*
- TORELLI, M.:** *Il santuario greco di Gravisca, PP 32, 1977, s. 398-458.*
- TORELLI, M.:** *The Encounter with the Etruscans, s. 567-76, in: PULIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.*
- TORELLI, M.:** *Aspetti ideologici della colonizzazione romana più antica, DialArch 6, 1988, s. 65-72.*
- TRANCSENYI-WALDAPFEL, I.:** *Mytologie, Praha 1967, s. 250.*
- TRUMP, D. H.:** *Central and Southern Italy before Rome, London 1966.*
- TURFA, J. M.:** *Anatomical Votive Terracottas from Etruscan and Italic Sanctuaries, in: Italian Iron Age Artifacts in the British Museum, 1986, s. 205-210.*
- UHLENBROCK, J. P.:** *Coroplast's art: Greek terracottas of the Hellenistic world, 1990.*
- UHLENBROCK, J. P.:** *The Terracotta Protomae from Gela, Rome 1988.*
- VAGNETTI, L. (ed.):** *Magna Graecia e mondo miceno – nuovi documenti, Taranto 1982.*
- VAGNETTI, L.:** *Il deposito votivo di Campetti a Veio, Roma 1971.*
- VAGNETTI, L.:** *The First Contacts between the Minoan-Mycenean and the Western Mediterranean Worlds, s. 109-116, in: PUGLIESE CARRATELLI, G.: The Western Greeks, Venezia 1996.*
- VERMEULE, C.:** *Roman Art: Early Republic to Late Empire, Boston 1978.*
- WEINSTOCK, S.:** *Two Archaic Inscriptions from Latium, JRS 50, 1960, s. 112-118.*
- WHEELER, M.:** *Roman Art and Architecture, London 1996.*
- ZANDER, P.(ed.):** *Hellenismus in Mittelitalien, Göttingen, 1976.*

Tabulka I

UKA Falus 1

Tabulka II

UKA Falus 1
UKA Falus 2

Tabulka III

UKA Falus 3

Tabulka IV

UKA Falus 4

UKA Falus 58-597

Tabulka V

UKA Falus 58-597

Tabulka VI

UKA Falus 58-598

Tabulka VII

UKA Falus 58-599

UKA Hlava I

UKA Hlava 1

UKA 58-353

UKA 58-358

UKA 58-355

Tabulka XII

UKA 58-356

UKA 56-357

Tabulka XIII

UKA 58-359

UKA 58-357

UKA 58-359

UKA 58-359

Tabulka XVI

Tabulka XVII

NM H10-3374

Tabulka XVIII

Tabulka XVII

NM H10-3396

NM H10-4098

NM H10-3375

NM H10-4098

NM H10-3375

NM H10-3358

NM H10-3370

NM H10-5949

NM H10-5950

NM H10-5951

NM H10-2022/0

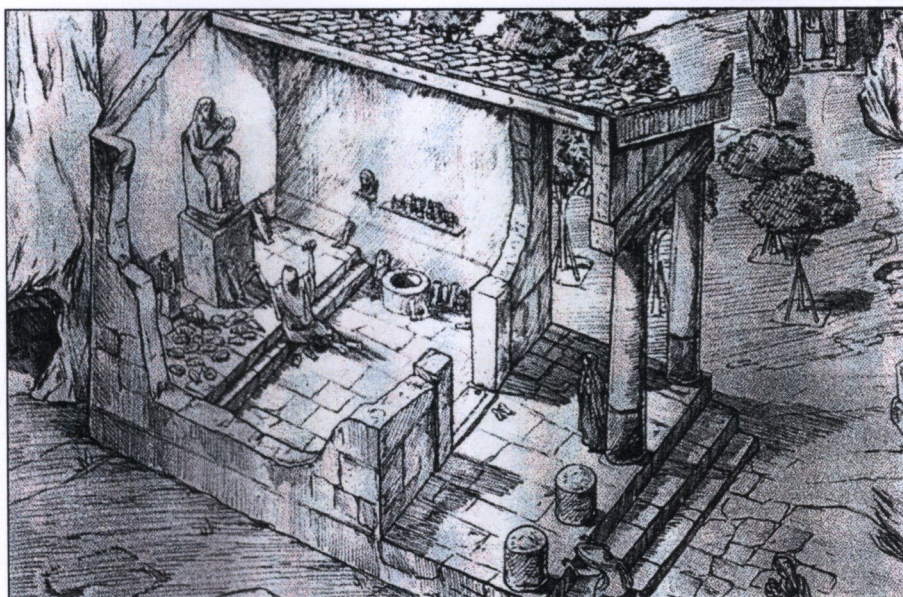

Obr. 1

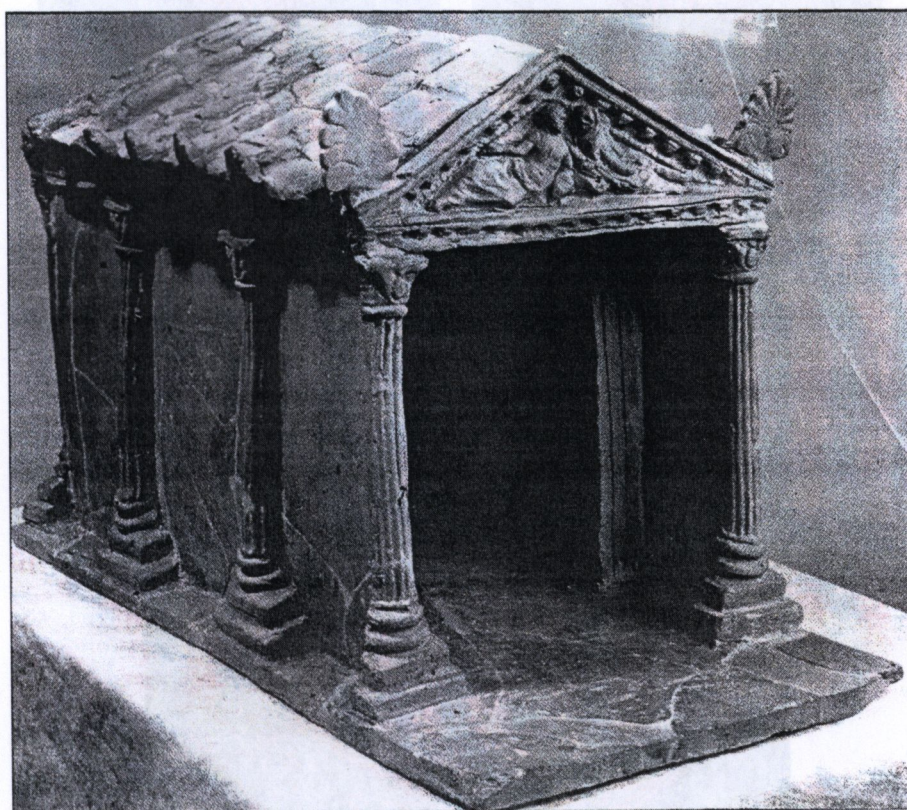

Frostředí, kde se provozovalo votivní náboženství. Obr. 1 – pokus o rekonstrukci středonárodní suvenýrů obkloplí finské republiky; Obr. 2 – terakotový model chrámu z období.

NM H10-3398

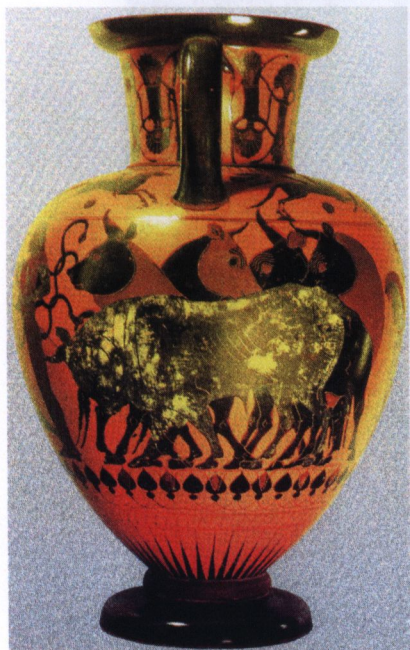
Obr. 1

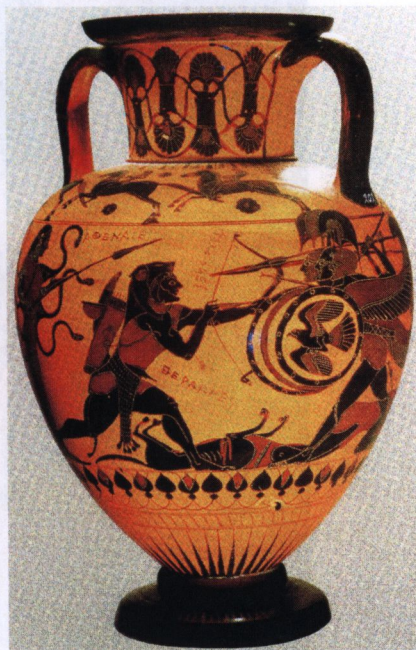
Obr. 2

Prostředí, kde se provozovalo votivní náboženství. Obr. 1 – pokus o rekonstrukci střeidoitalské svatyně období římské republiky; Obr. 2 – terakotový model chrámku ze stejného období.

Obr. 3 – attický červenofigurový pohár s Héraklem v Hélioově kotlíku (480 př. Kr.).

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Řecká keramika zobrazující Hérakla na západě. Obr. 1 a 2 – chalkidská černofigurová amfora s vyobrazením Hérakla v souboji s Geryónem o jeho dobytek (540 př. Kr.); Obr. 3 – attický červenofigurový pohár s Héraklem v Héliově kotlíku (480 př. Kr.).

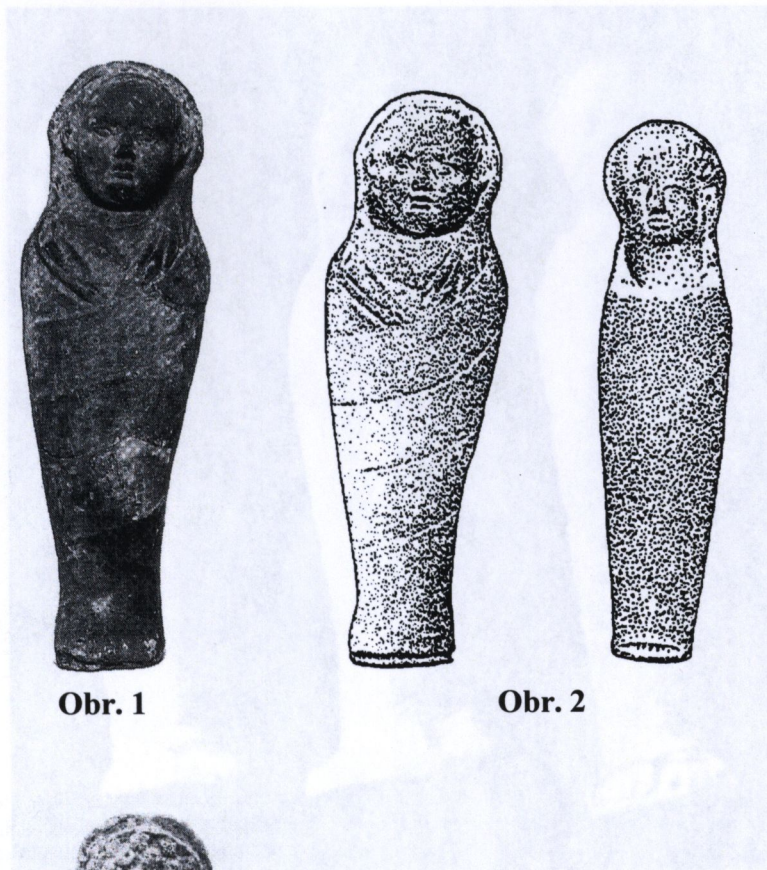

Obr. 1

Obr. 2

Satricum. Obr. 1 a 2 – terakoty děti v poznanu, vojvní deposit III;
Ariccia. Terakotové kultovní (?) sochy. Obr. 1 – sedící Koré; vpravo
Obr. 2 – busta Ceres (Déméter).

Obr. 1

Obr. 2

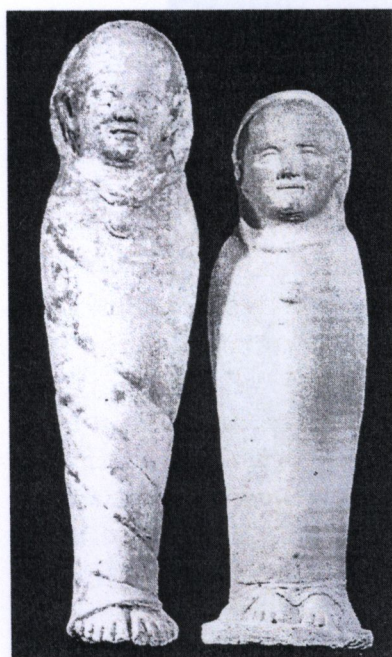

Obr. 3

Satricum. Obr. 1 a 2 – terakoty dětí v povijanu, votivní depozit III;
Obr. 3 – vlevo terakota trůnící bohyně, snad Mater Matuty, vpravo
sedící sošky žen s dítětem v náručí.

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Terakotová zobrazení dětí. Obr. 1 a 2 – děti v povijanu z Vulci, 4. století př. Kr.; Obr. 3 – kojící Mater Matuta z Capuy, 3. století př. Kr.

př. Kr.

Obr. 1

Obr. 2

Terakotové hlavy. Obr. 1 – Héraklés, z Teana (lokality Loreto-Ruozzo); **Obr. 2** - hlava vousatého muže, z Cales. Obě 3. století př. Kr.

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Votivní hlavy. Obr. 1 – elegantní hlava ze svatyně Minervy Medicy na Esquilinu; Obr. 2 – vousatá mužská hlava, Cales, 3.-2. století př. Kr.

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Psychické náklady v terakotě. Obr. 1 – tzv. polydaktilie, šest prstů
Votivní hlavy a masky. Obr. 1 – mužská hlava s melancholickým výrazem, z Tessennana, 4. století př. Kr.; **Obr. 2** – maska se zobrazením šilhavých očí, Etrurie, 4.-2. století př. Kr.; **Obr. 3** – maska s vyobrazením možné slepoty, Etrurie, 4.-2. století př. Kr.

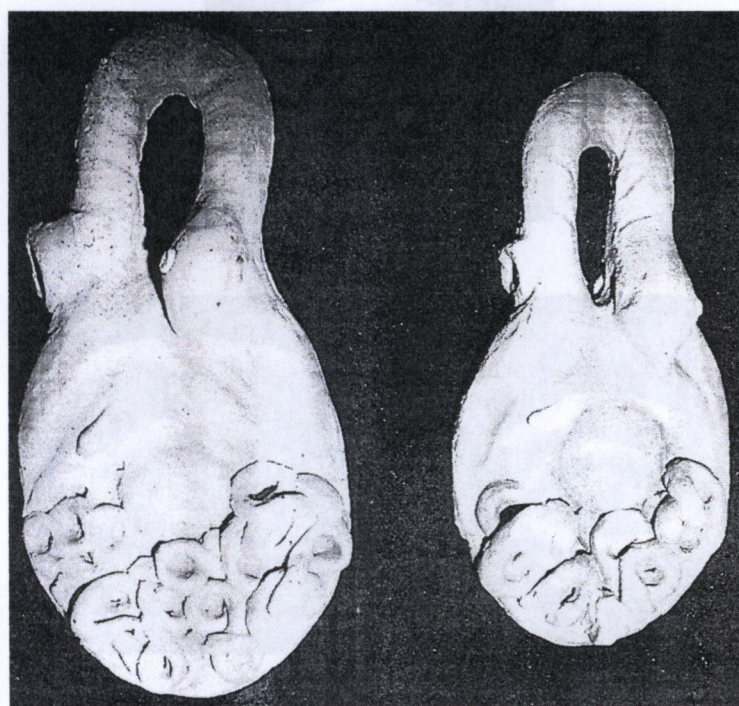
Obr. 1

Obr. 2

Patologické nálezy v terakotě. Obr. 1 – tzv. polydaktilie, šest prstů na noze, Corvaro, 3.-2. století př. Kr.; Obr. 2 – terakota dítěte s rukou položenou na břicho a útrpným výrazem v obličejí, z Tessennana, 4.-2. století př. Kr.

Herkulova svatyně v Pračnestě, 4.-2. století př. Kr.

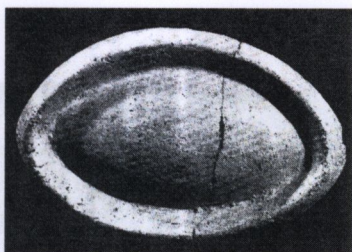
Obr. 1

Obr. 2

Terakotové zobrazení vnitřních orgánů. **Obr. 1** – souborné zobrazení orgánů s trubicí zakončenou hlavou hada (Asklépios?), Etrurie, 4.-2. století př. Kr.; **Obr. 2** – torso s otevřenou dutinou břišní, Herkulova svatyně v Praeneste, 4.-2. století př. Kr.

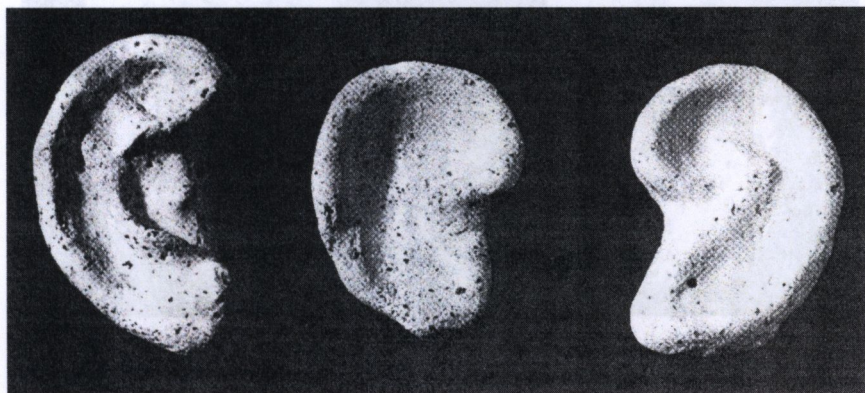
Obr. 1

Obr. 2

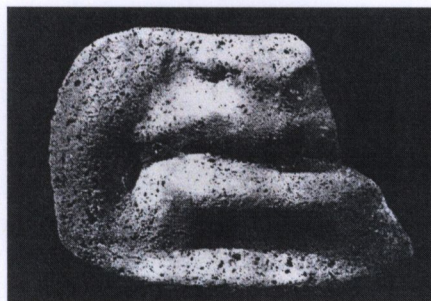
Obr. 3

Obr. 4

Terakotové smyslové orgány hlavy. Z Herculovy svatyně v Praeneste, 4.-2. století př. Kr. **Obr. 1 a 2** – votivní oči; **Obr. 3 a 4** – votivní uši.

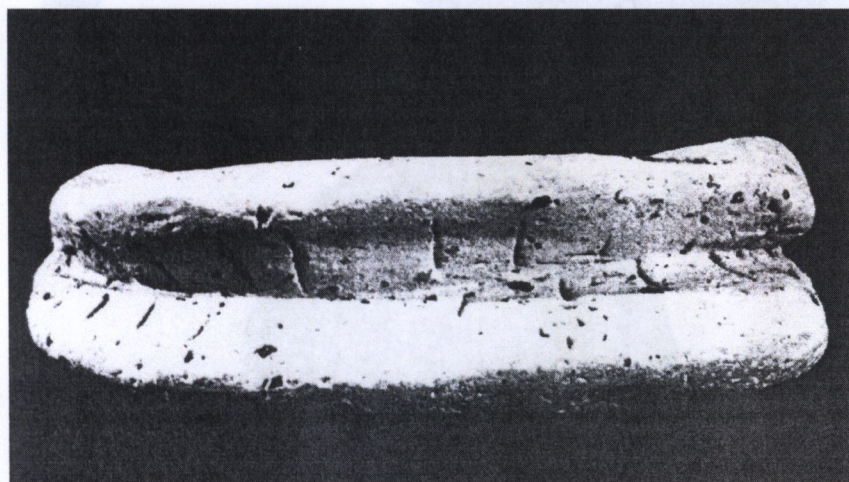
Tabulka XXXVIII

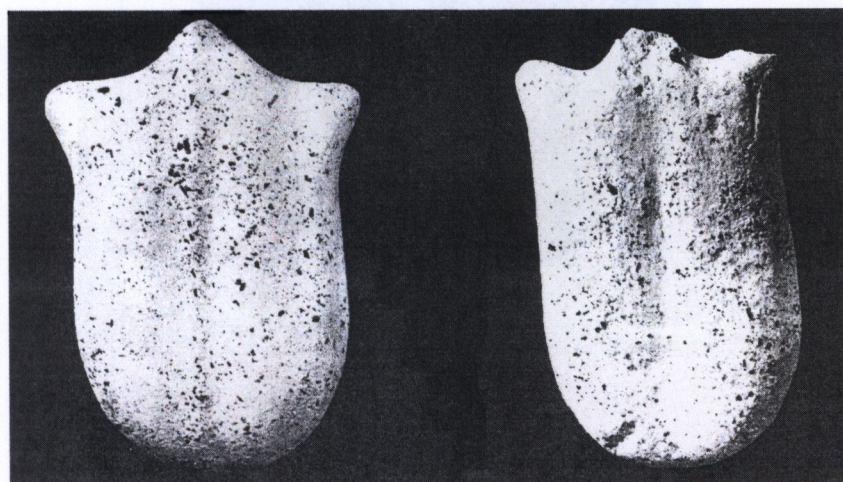
Obr. 1

Obr. 2

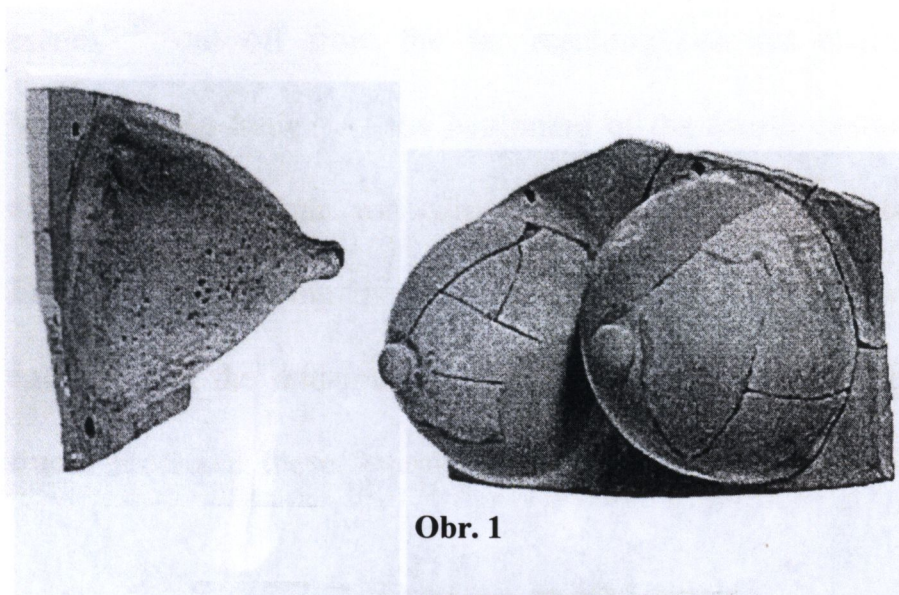
Obr. 3

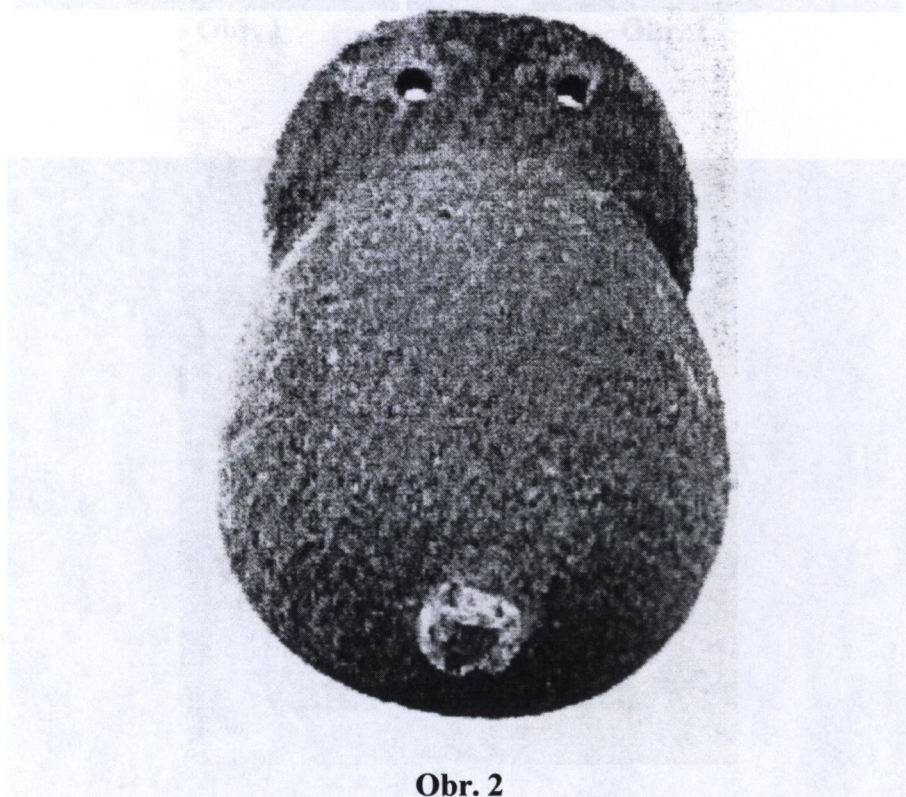
Obr. 4

Vojvářská terakotová šedra. Obr. 1 – dva exempláře pocházející z Korintu (podle Lang, 1977, 13), na desíčkách s perforacemi

Terakotové části lidské hlavy. Z Herculovy svatyně v Praeneste, 4.-2. století př. Kr. **Obr. 1 a 2** – ústa; **Obr. 3** – zuby; **Obr. 4** – jazyky.

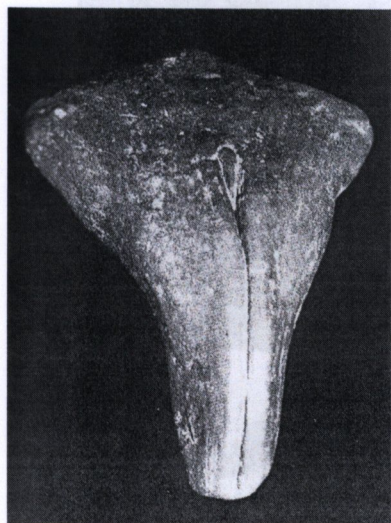

Obr. 1

Obr. 2

Votivní tarakotová ňadra. Obr. 1 – dva exempláře pocházející z Korinta (podle Lang, 1977, 13), na destičkách s perforacemi k zavěšení; Obr. 2 – exemplář ze svatyně Gravisca (podle Comella, 1978, pl. 30). Obr. 3 – skupina ňader z Tarquinii, 4.-2. století př. Kr.

Obr. 1

Obr. 2

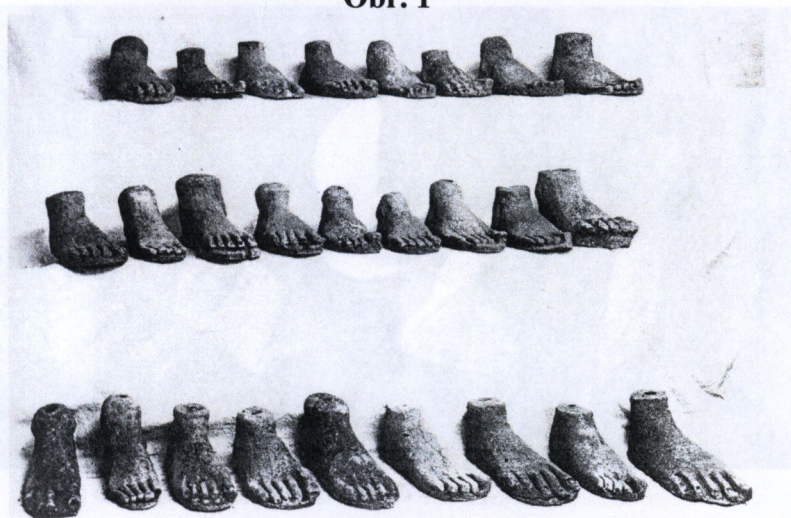

Obr. 3

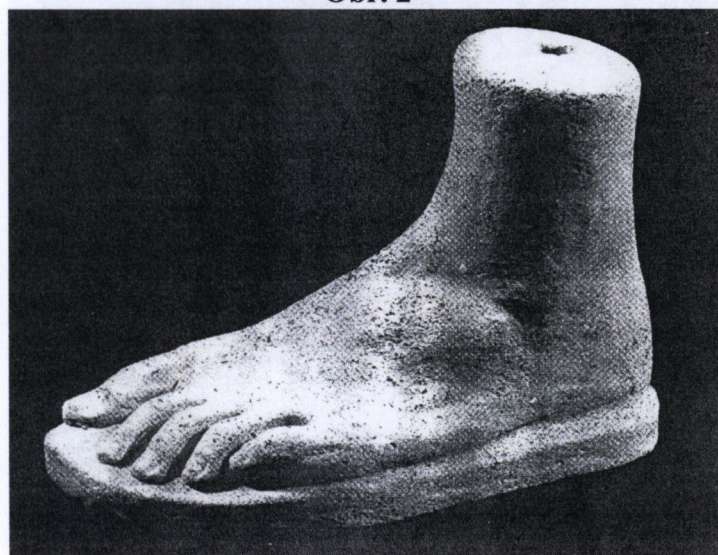
Části ženského těla spojené s reprodukcí a mateřstvím. Obr. 1 – detailní terakota představující vulvu; Civitā Castellana, 4. století př. Kr.; **Obr. 2** – ňadro s bradavkou, Herculoва svatyně v Praeneste, 4.-2. století př. Kr.; **Obr. 3** – skupina ňader z Tarquinii, 4.-2. století př. Kr.

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Terakotové votivní končetiny. Obr. 1 – ruce a paže, Etrurie, 4.-2. století př. Kr.; **Obr. 2** – série votivních chodidel do výše kotníku, Etrurie, 4.-2. století př. Kr.; **Obr. 3** – votivní noha z Herculovy svatyně v Praeneste, 4.-2. století př. Kr.

Obr. 1

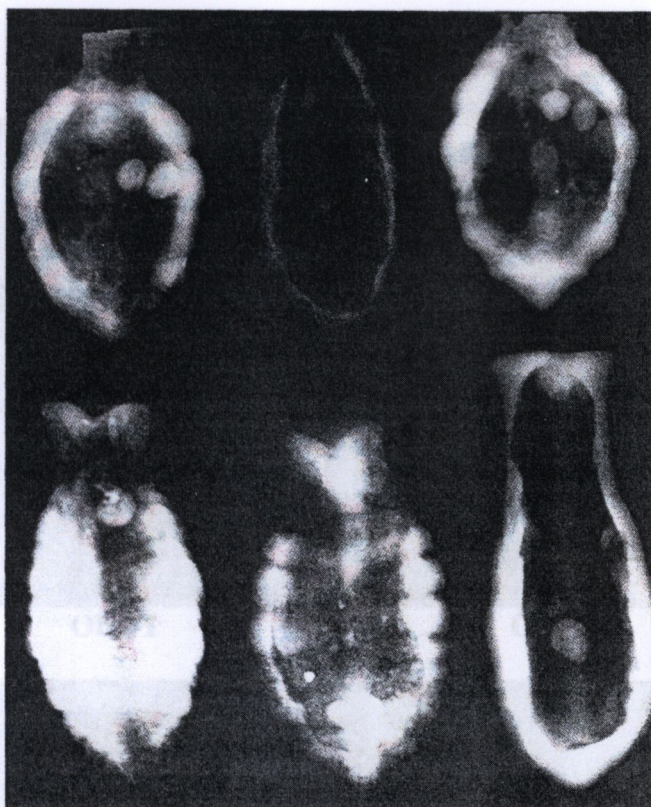

Obr. 2

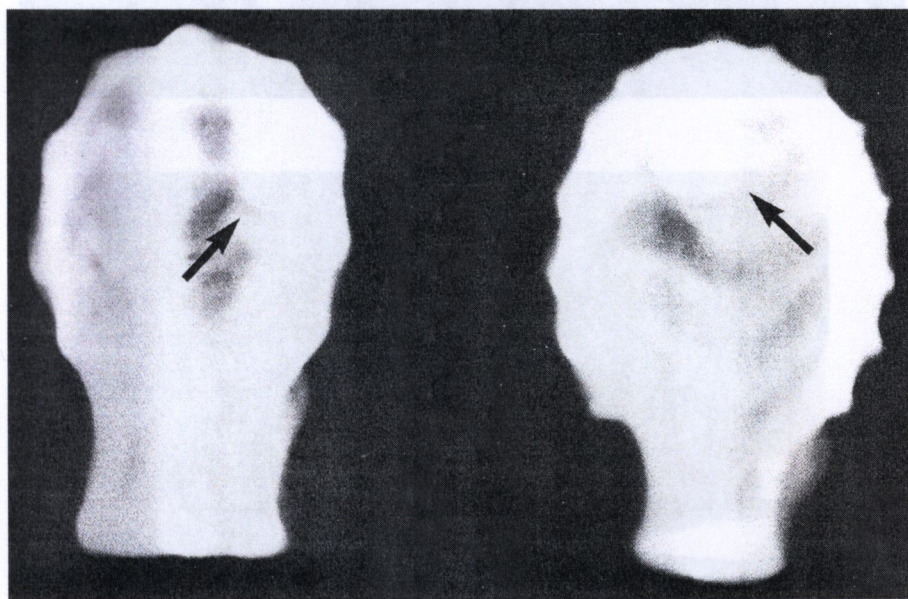

Obr. 3

Votivní dělchy. **Obr. 1** – Ara della Regina, Tarquinii, 4. století př. Kr.; **Obr. 2** – soubor dělch z Tuscanie s terakotovou kuličkou uvnitř; **Obr. 3** – dělcha se dvěma kuličkami uvnitř, Tuscania, 4.-2. století př. Kr.

Obr. 1

Obr. 2

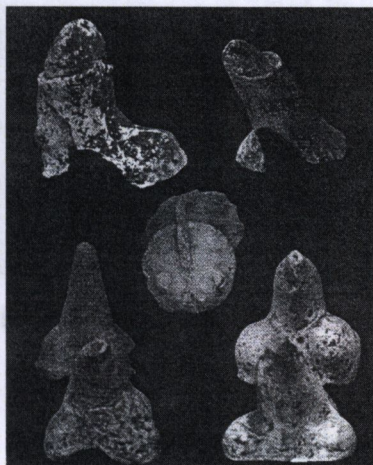
Rentgenové snímky děloh s kuličkou uvnitř. Z Tuscanie, 4.-2. století př. Kr.

...kou jinou, Etrurie; Obr. 4 - exempláře s obřízkou, z Tuscanie, 4. století př. Kr.

Tabulka XLIV

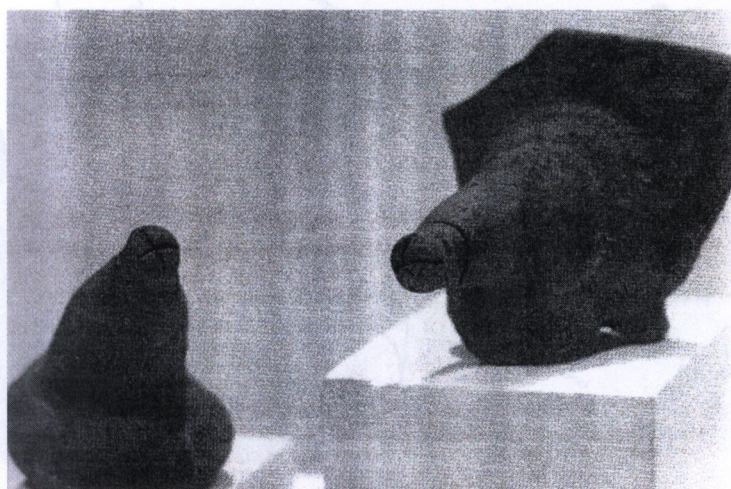
Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

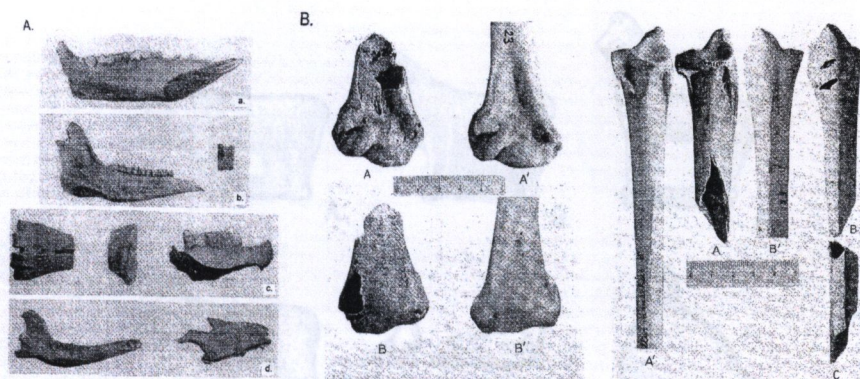
Obr. 4

Zvětšení obětí. Obr. 1 – suovetaurilia, ikonografické zobrazení obětí na mramoru z 1. století př. Kr. (Paříž, Louvre); Obr. 2 – zbytky
Terakotové faly. Obr. 1 – patologický falus z Corchiana, 4.-2. století př. Kr.; Obr. 2 - skupina falů z Corchiana, 4.-2. století př. Kr.; Obr. 3 - faly s údajnou fimósou, Etrurie; Obr. 4 – exempláře s obřízkou, z Tuscanie, 4. století př. Kr. (1996, s. 239).

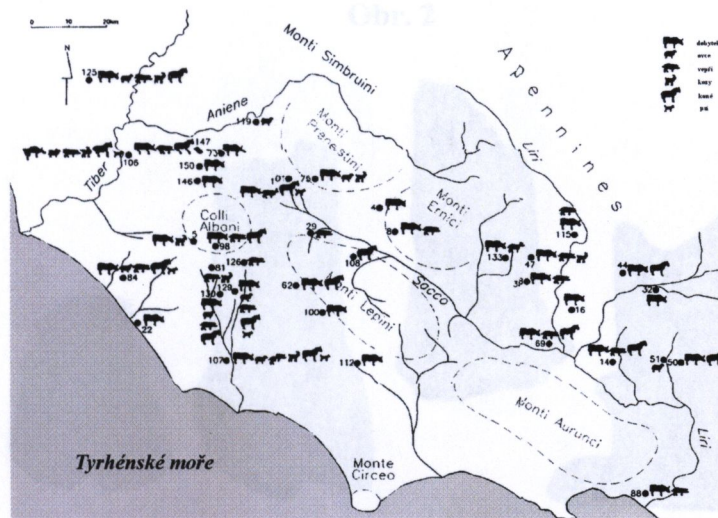

Obr. 1

Obr. 2

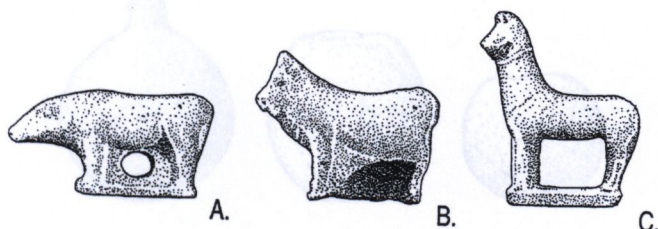

Obr. 3

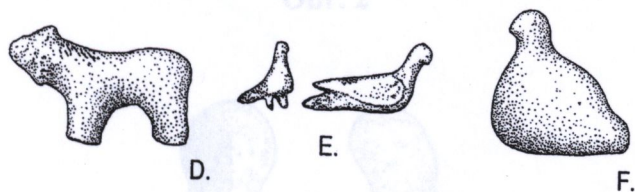
Zvířecí oběti. Obr. 1 – *suovetaurilia*, ikonografické zobrazení oběti na mramoru z 1. století př. K.r (Paříž, Louvre); Obr. 2 – zbytky zvířecí oběti z Říma, Forum Romanum. (A: Vestin chrám – kosti prasete, ovce, tura a psa; B: Lapis Niger – kosti obětovaných supů); Obr. 3 – výskyt zvířecích druhů v republikánském Latii podle terakotových votiv (Bouma 1996, s. 239).

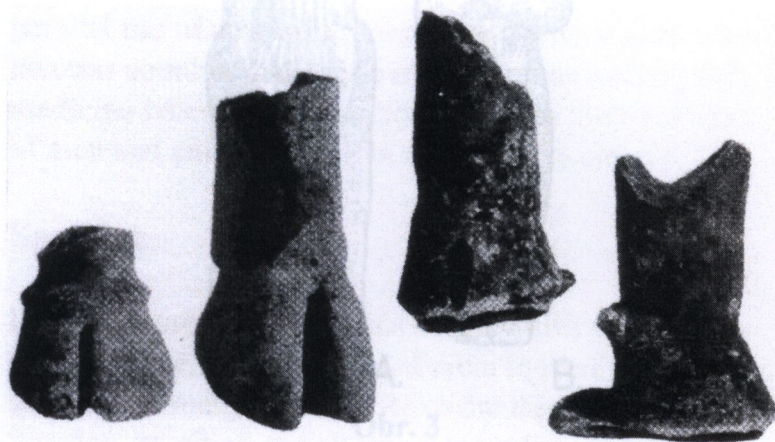
Obr. 1

Obr. 2

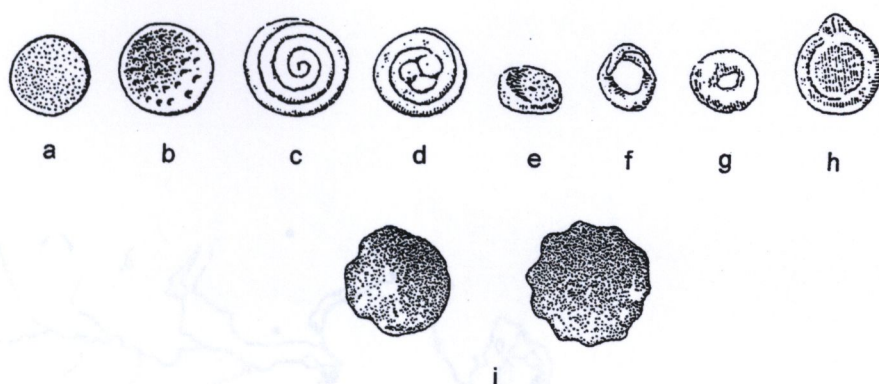

Obr. 2

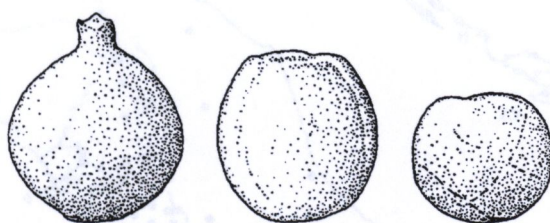

Obr. 3

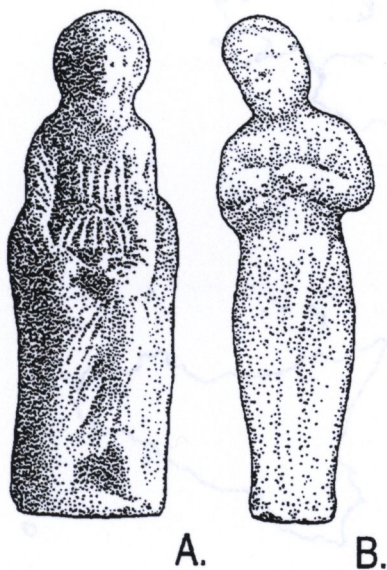
Terakotové potraviny. Obr. 1 – votivní koláče (a-b: Satricum, Zvířecí votivní terakoty z votivního depozitu III v Satricu. Obr. 1 – terakotové sošky s ptáčí (holub, husa nebo kachna) obětí v náručí; Obr. 2 – votivní depozit III, Satricum (a, b – dobytek; c – kůň; d – lev; e,f - ptáci); Obr. 3 – kopyta tura domácího.

Obr. 1

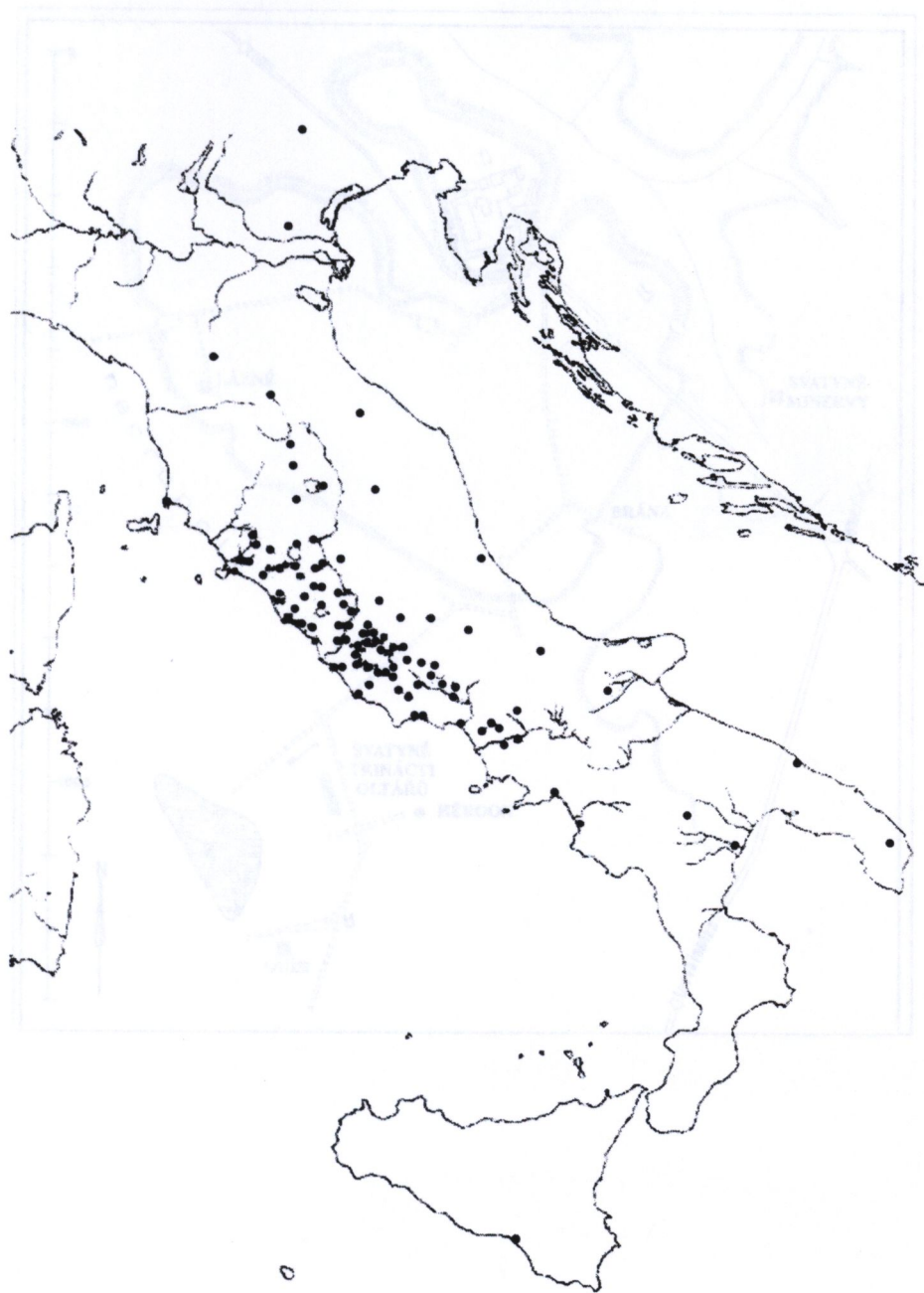
Obr. 2

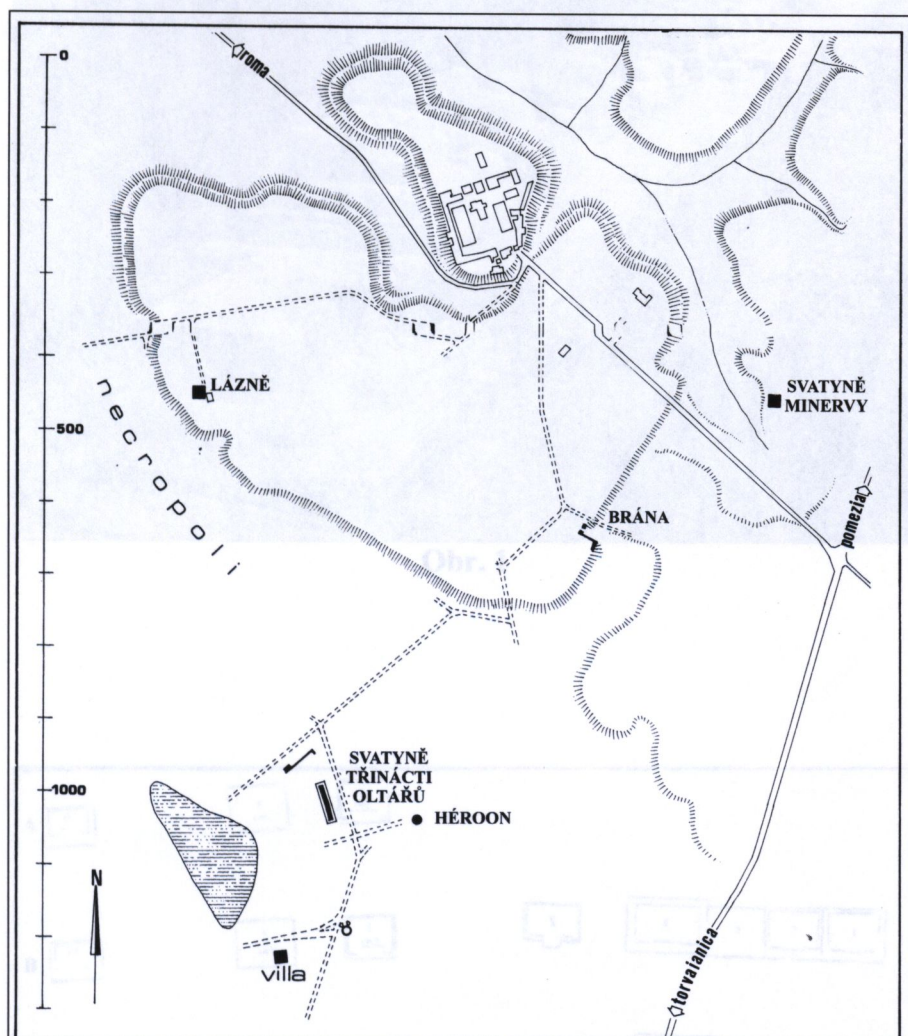
Obr. 3

Terakotové potraviny. Obr. 1 – votivní koláče (a-b: Satricum, votivní depozit I; c-h: Tivoli, depozit Aquoria; i: Veii, Campetti II); **Obr. 2** – terakotové plody, granátové jablko (Satricum, votivní depozit III); **Obr. 3** – ženská (A) a dětská (B) postava držící ovoce (Satricum).

Tabulka XLVIII

Mapa s rozmístěním svatyní, v nichž byly nalezeny anatomické votivní terakoty, (podle Fenelli 1975).

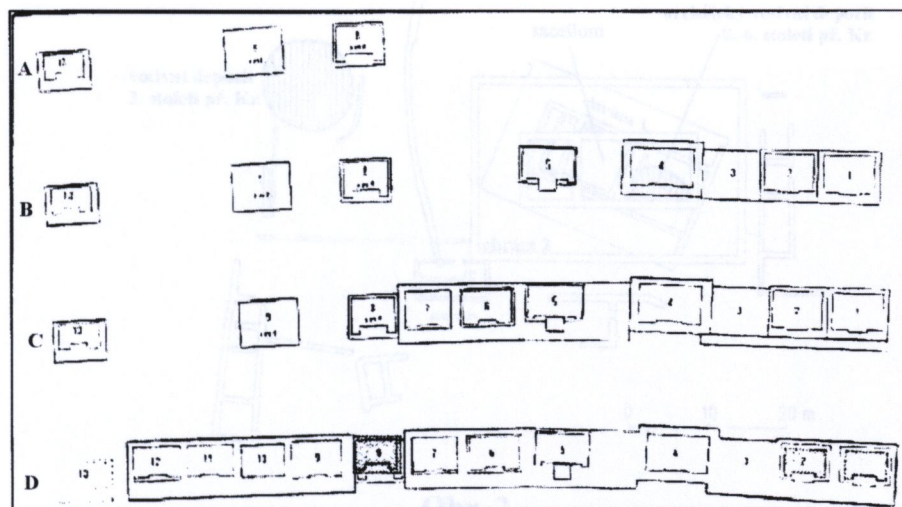
Obr. 2

Lavinium. Celkový plán lokality s vyznačením v textu zmiňovaných monumentů.

Obr. 2 – vývoj lokality Třinácti oltářů v Lavinii. Jednotlivé situace A – 6. století, B – 5. století, C – rané 4. století, D – pozdní 4. století př. Kr.

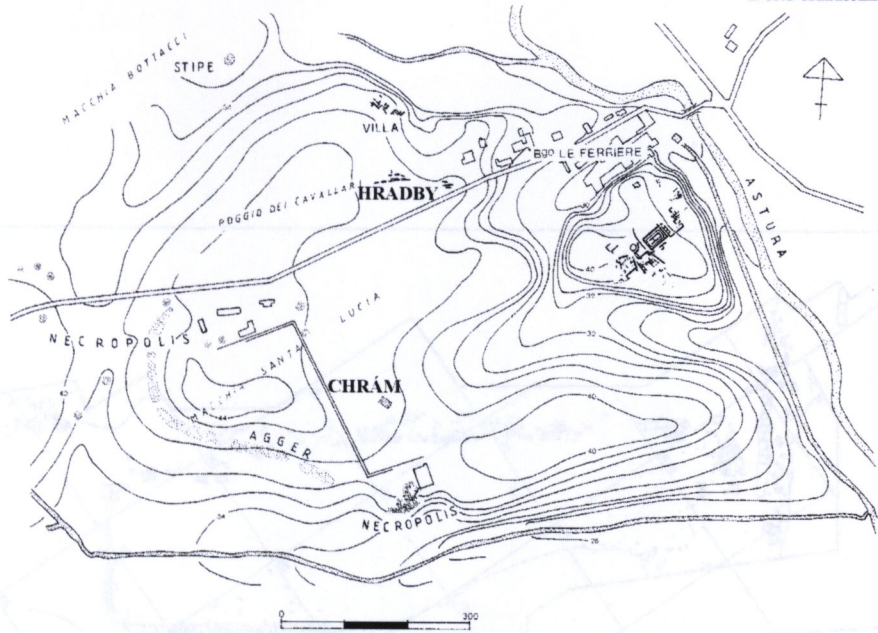
Obr. 1

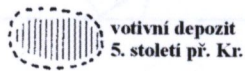
Obr. 2

Satrioem, Obr. 1 – plán města; Obr. 2 – obřimový okrsek s vyznačením tří votivních deponitů.

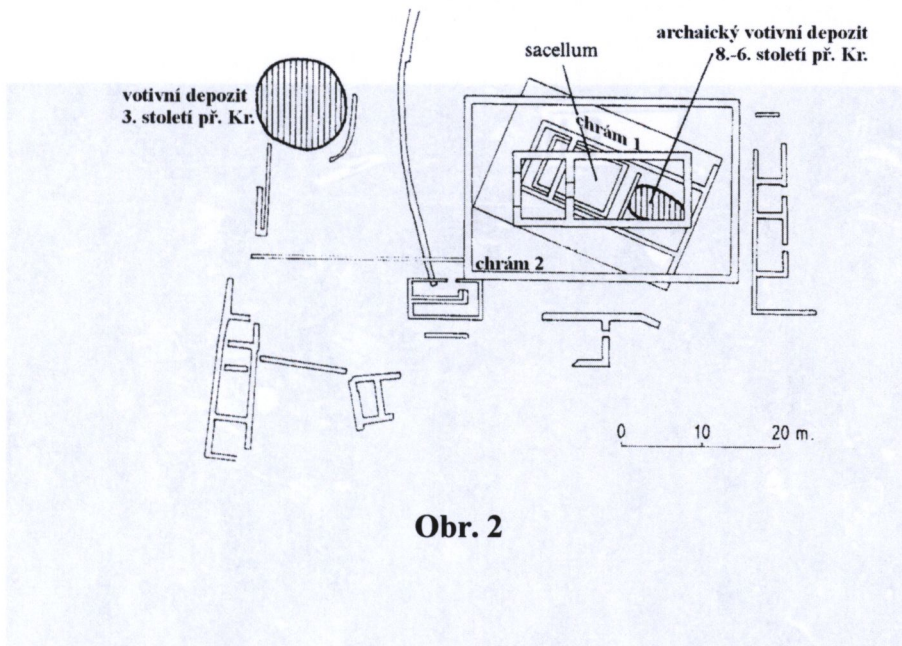
Lavinium. Třináct oltářů. Obr. 1 – třináct kamenných oltářů (podle Lesk, 1999; Obr. 2 – vývoj lokality Třinácti oltářů v Lavinii. Jednotlivé situace A – 6. století, B – 5. století, C – rané 4. století, D – pozdní 4. století př. Kr.

Obr. 1

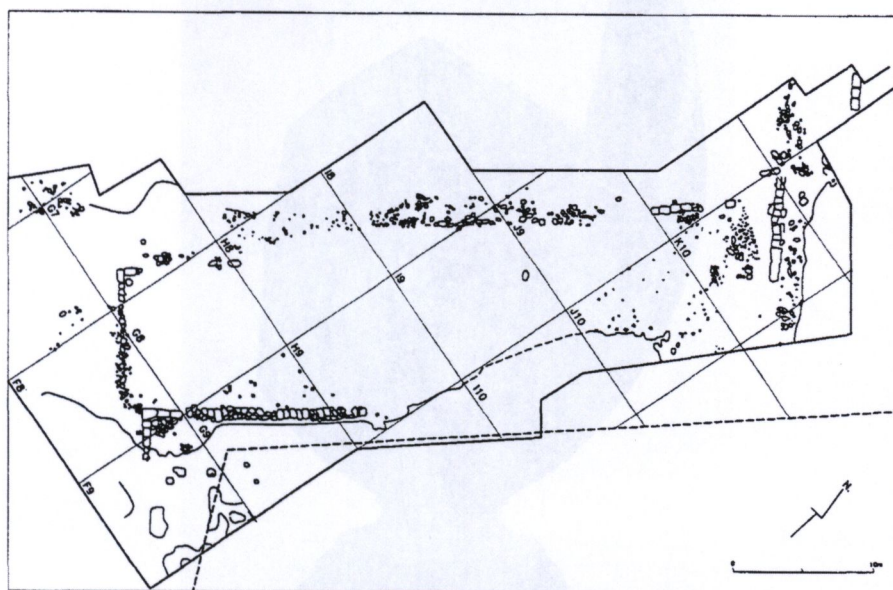
Obr. 1

Obr. 2

Satricum. Obr. 1 – plán města; Obr. 2 – chrámový okrsek s vyznačením tří votivních depozitů.

Satricum. Obr. 1 – plán votivního depozitu č. 2; Obr. 2 – fotografie terénní situace v průběhu exkavace votivního depozitu č. 2.

Obr. 1

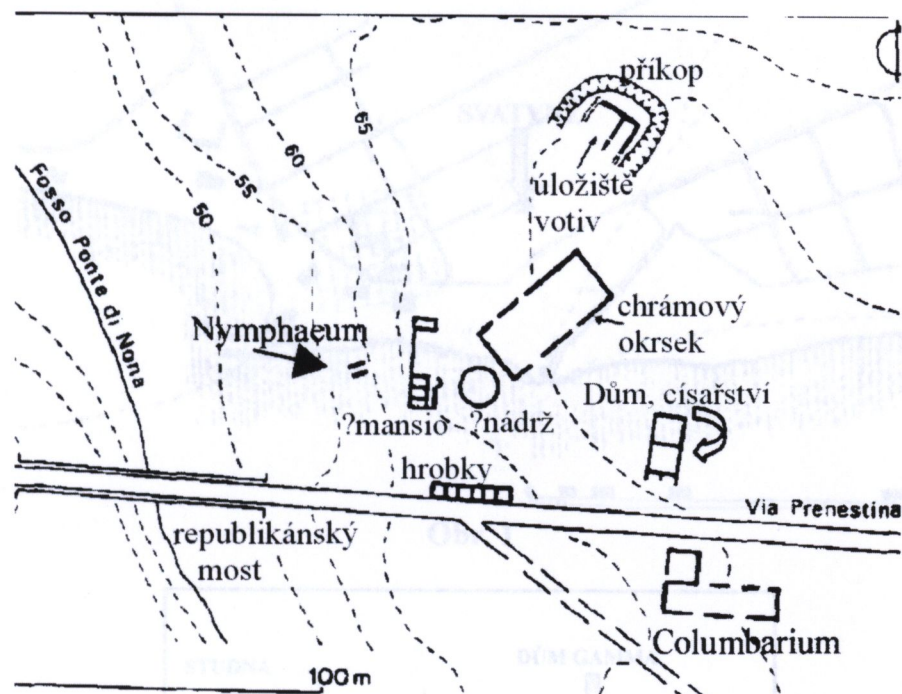

Obr. 2

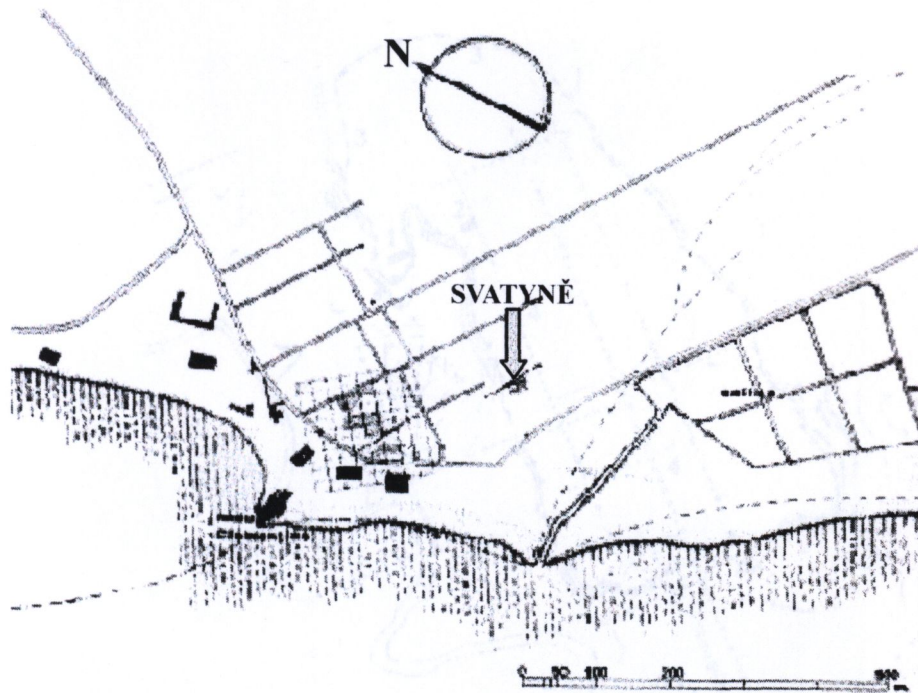
Satricum. Obr. 1 – plán votivního depozitu č. 2; Obr. 2 – fotografie terénní situace v průběhu exkavace votivního depozitu č. 2.

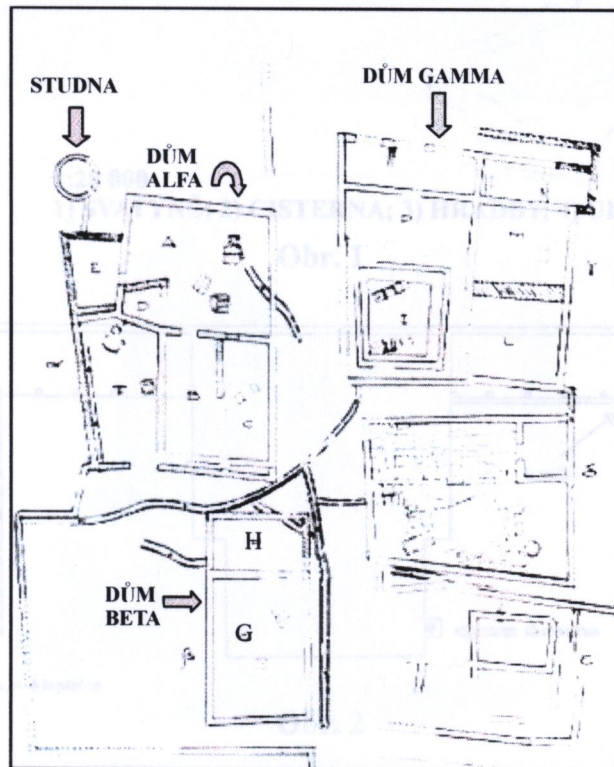

Ponte di Nona. Celkový plán staveb dislokovaných při svatyni na Via Praenestina s vyznačením úložiště votivních předmětů.

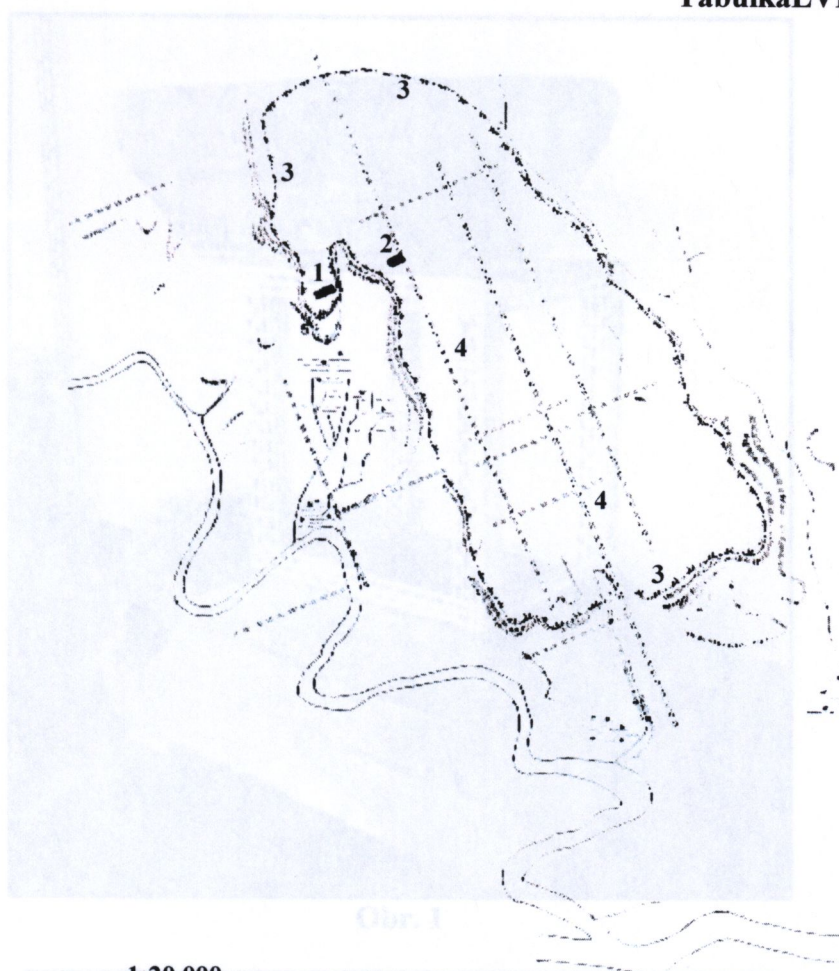
Obr. 1

Obr. 2

Gravisca. Obr. 1 – Celkový plán přístavu Gravisca (podle Lesk, 1999); Obr. 2 – Plán svatyně (podle Comella, 1978).

Fregellae. Obr. 1 – Plán Fregellae (podle Coarelli 1986); Obr. 2 – Plán Asklépieia ve Fregellae (tamtéž).

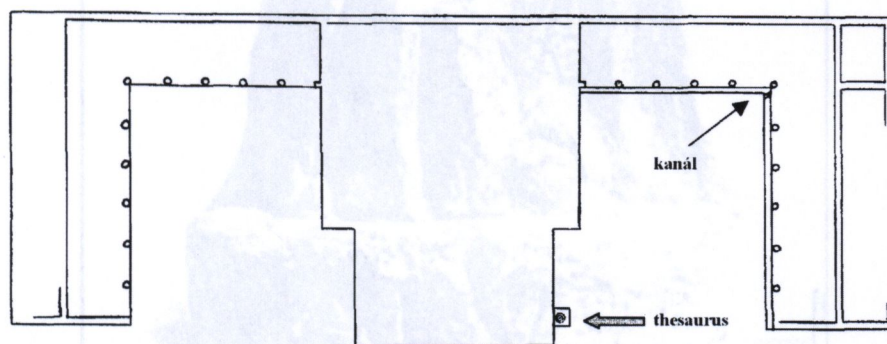

Obr. 1

1:20 000

1) SVATYNĚ; 2) CISTERNA; 3) HRADBY; 4) ULIČNÍ SÍŤ

Obr. 1

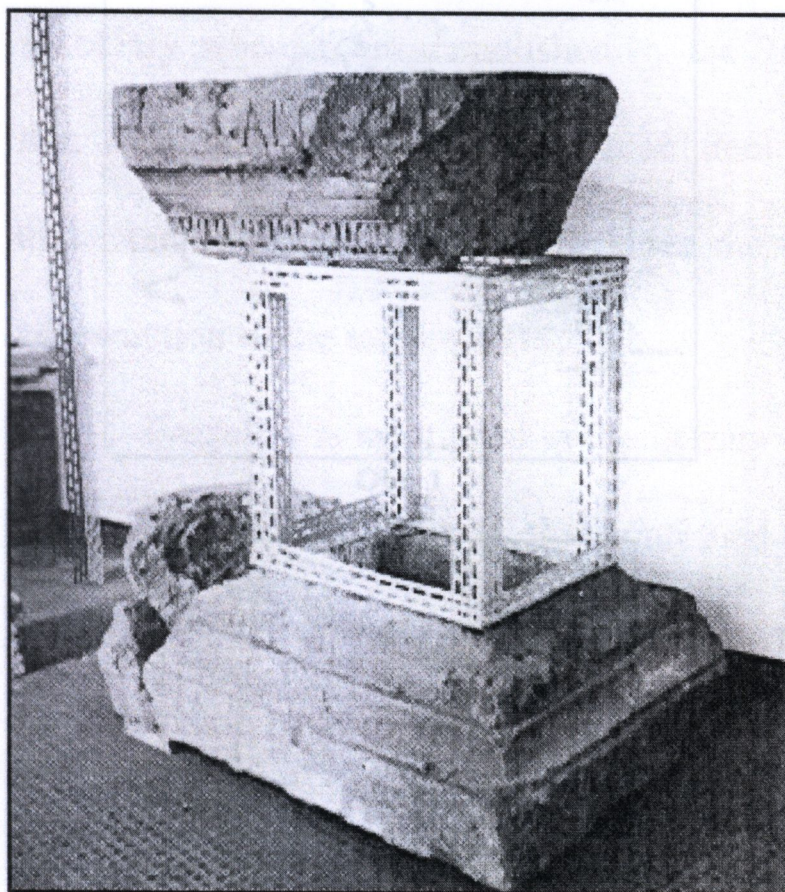
1:300 Fregellae, Asklepieion

Obr. 2

Obr. 2

Fregellae. Obr. 1 – Fragmenty kamenného plánu z Fregellae s dedikačním nápisem Asklepieovi (podle Coarelli 1986); Obr. 2 –

Fregellae. Obr. 1 – Plán Fregellae (podle Coarelli 1986); **Obr. 2** – Plán Asklepieia ve Fregellae (tamtéž).

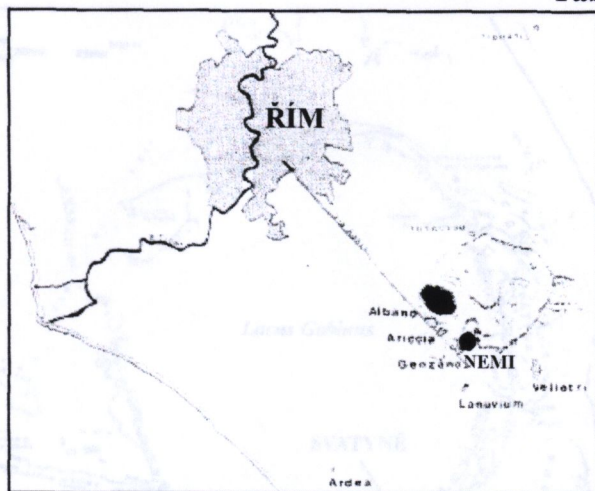
Obr. 1

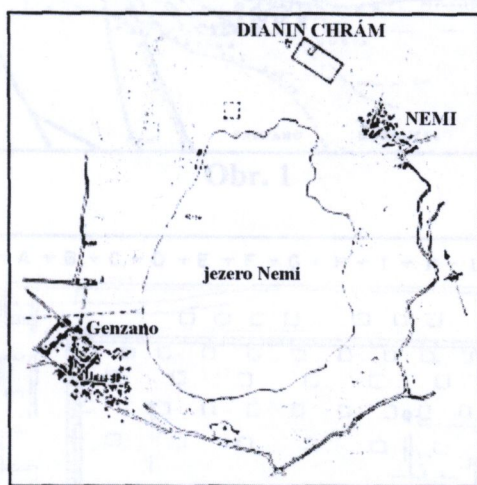
Obr. 2

Nemí, Obr. 1 – mapa s polohou Nemí a okolí; Obr. 2 – umístění

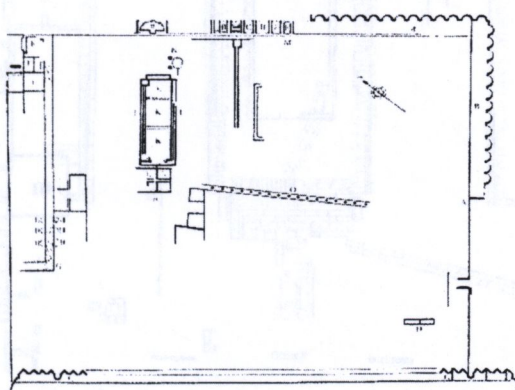
Fregellae. **Obr. 1** – Fragmenty kamenného oltáře z Fregellae s dedikačním nápisem Aesculapiovi (podle Coarelli 1986); **Obr. 2** – spodní část terakotové sochy s drapérií a nápisem SALUTE tj. „Věnováno Salus“ (tamtéž).

Obr. 1

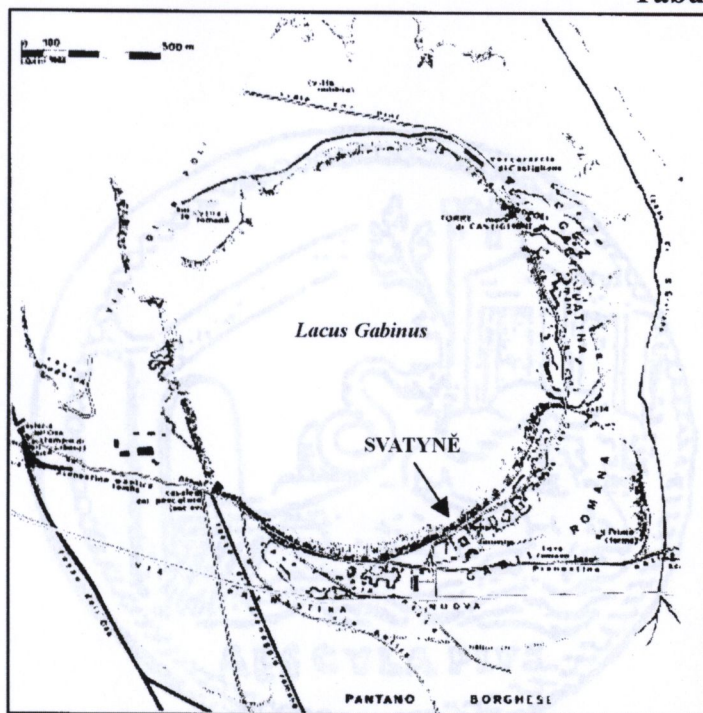
Obr. 2

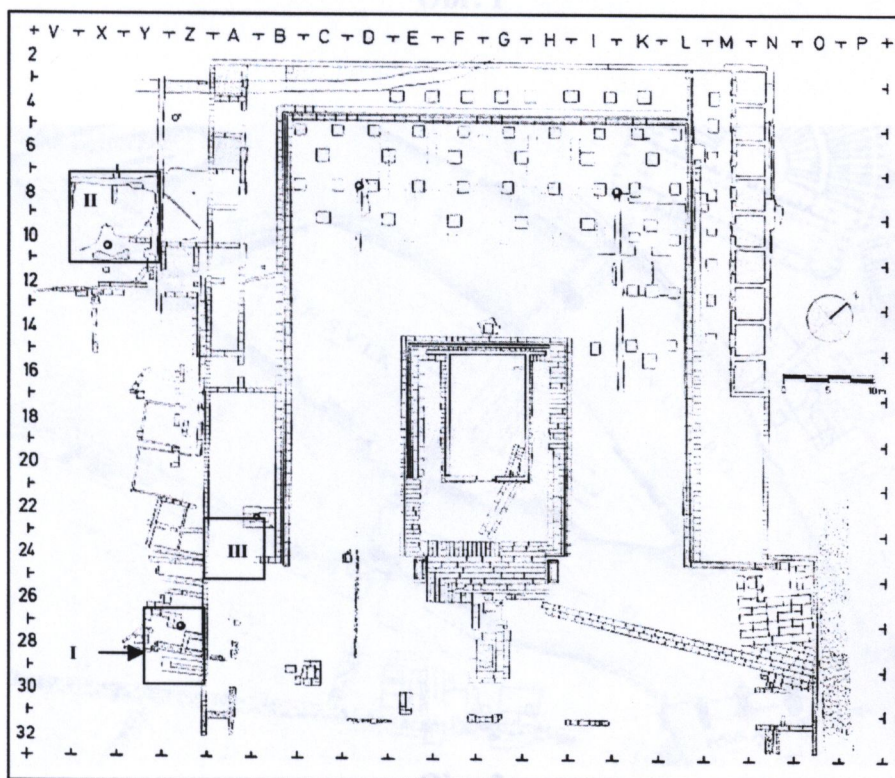
Obr. 3

Nemi. Obr. 1 – mapa s polohou Nemi a okolí; **Obr. 2** – umístění svatyně Diany Nemorensis vzhledem k okolí; **Obr. 3** – plán svatyně Diany Nemorensis.

Publikace je součástí publikace: Římské číslice označují místa nalezených svatyních předmětů (podle Coarelli, 1987, s. 12).

Obr. 1

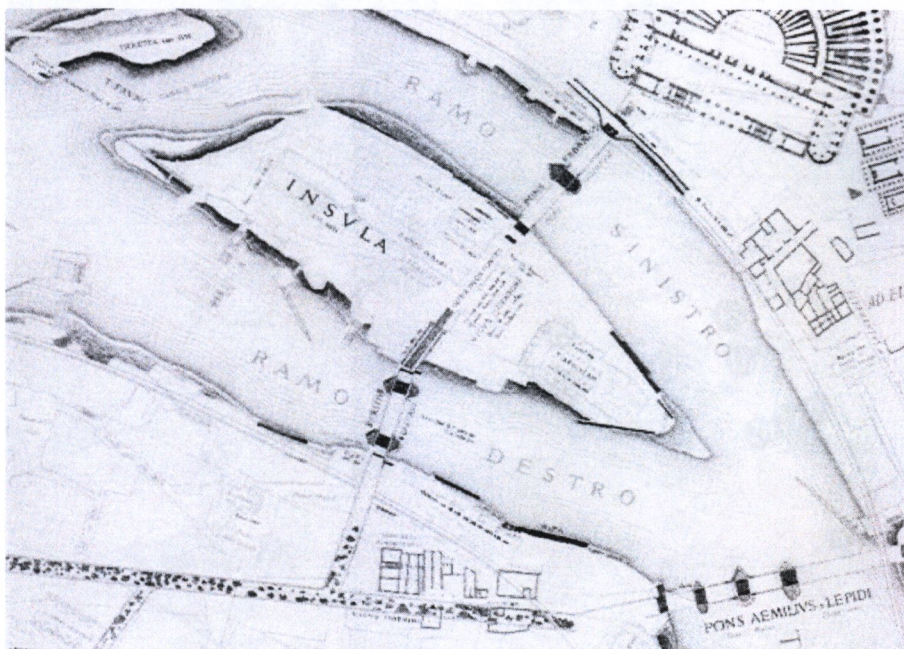

Obr. 2

Gaii. Obr. 1 – Mapa města Gaii s okolím; Obr. 2 – plán Iunoniny svatyně z pozdní republiky. Římské číslice označují místa nálezů votivních předmětů (podle Coarelli, 1987, s. 12).

Obr. 1

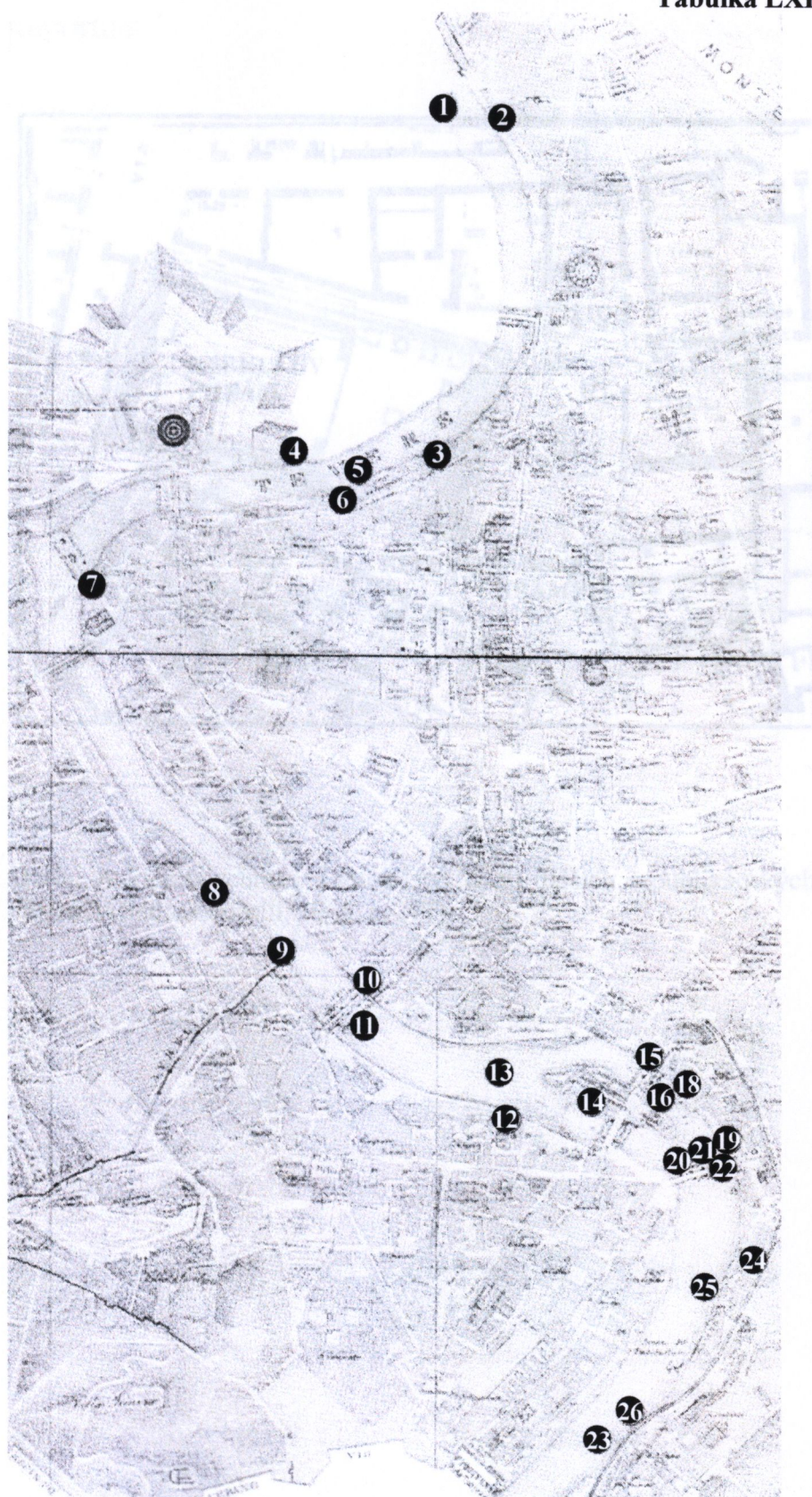
Obr. 2

Řím. Tiberský ostrov. Obr. 1 – Medailon Antonina Pia s vyobrazením Asklépiovy svatyně na ostrově; Obr. 2 – plán ostrova rekonstruovaný na základě *Forma Urbis Romae*.

(1960, s. 15)

Tabulka LXII
Tabulka LXI

Řím. Místa nálezů votivních terakot v řece Tiberu (podle Pensabene, 1980, s. 15).

